

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова праця на
правах рукопису

Ситник Юлія Вікторівна

УДК 9.-048.93(477.62)“1923/2014”

ДИСЕРТАЦІЯ

**ЕВОЛЮЦІЯ НАЦІОНАЛЬНО-МОВНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ
УКРАЇНЦІВ ДОНЕЧЧИНИ (КВІТЕНЬ 1923 р. – КВІТЕНЬ 2014 р.)**

07.00.01 – історія України

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Ю. В. Ситник

Науковий керівник:

Турченко Галина Федорівна

доктор історичних наук, професор

Запоріжжя – 2021

АНОТАЦІЯ

Ситник Ю. В. Еволюція національно-мовної ідентичності українців Донеччини (квітень 1923 р. – квітень 2014 р.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «Історія України». – Запорізький національний університет, Запоріжжя, 2021.

Національно-мовна ідентичність українців Донеччини впродовж ХХ – початку ХХІ ст. зазнали досить складної трансформації (значної русифікації та нівелювання української національно-мовної ідентичності). Вивчення цього аспекту є досить важливим завданням сучасної історичної науки, оскільки він дає змогу детально відстежити причини й витoki багатьох сучасних проблем не тільки на науково-теоретичному рівні, але й на загальнодержавному, політико-правовому рівні.

Робота ґрунтується на загальнонаукових принципах історизму, об'єктивності, міждисциплінарності, використовується концепт конструювання ідентичностей за допомогою інтроспекції.

Хронологічні межі роботи охоплюють період з квітня 1923 р. до квітня 2014 р.

Територіальні межі роботи окреслені територією сучасної Донецької області (включно з її окупованою частиною).

З позицій сучасної наукової методології, маловідомих чи невідомих фактичних даних, еволюція національно-мовної ідентичності українців Донеччини впродовж періоду з квітня 1923 р. до квітня 2014 р. вперше стала об'єктом спеціального та комплексного дослідження в історичному напрямі.

Практичне значення здобутих результатів дослідження полягає в тому, що викладені в ньому положення й висновки, зроблені на підставі обробки великого обсягу фактичного матеріалу й архівних документів, дають змогу узагальнити досвід еволюції національно-мовної ідентичності українців Донеччини у процесі подальшої науково-викладацької діяльності. Факти й висновки дисертації

можуть бути використані під час розроблення спеціальних й узагальнюючих праць, підготовці навчальних курсів, лекцій і спецкурсів з історії України.

Встановлено, що нищення мовної та культурно-національної ідентичності неминуче призводить не лише до нівеляції національної свідомості, але й до подальшої кризи громадсько-політичної позиції особи та населення певного регіону.

Упродовж існування тоталітарного режиму в УРСР спостерігався процес тотальної русифікації. Чи не найбільший удар був спрямований на національну ідентичність жителів урбанізованих, промислових регіонів України, зокрема – Донеччини. Упродовж 1920-х – початку 1930-х рр. українська нація загалом і українці Донеччини зокрема відчували на собі формування більшовицького тоталітарного режиму. Водночас останній ставив собі за першочергову мету знищення національної свідомості та ідентичності українців.

Зауважено, що, починаючи з червня 1941 р. і впродовж періоду окупації краю, тут спостерігалось помітне пожвавлення національно-культурного й релігійно-церковного життя, що не могло не вплинути на піднесення національно-мовної ідентичності українців Донеччини.

Схарактеризовано діяльність культурно-національних товариств на Донеччині періоду другої половини 1980-х – початку 1990-х рр., що була досить тісно пов'язана з процесом національного відродження в Україні. Унаслідок утворення Донецького обласного Товариства української мови ім. Т. Шевченка з'явилася нова перспектива активного розвою національно-мовної ідентичності українців Донеччини. Населення краю, попри тривале винищення державотворчих традицій, змогло зробити вибір у напрямі на самостійницький політико-правовий і національно-культурницький розвиток.

Період другої половини 1980-х – початку 1990-х рр. ознаменував поступовий відхід від денаціоналізованого самоусвідомлення українців краю. Проте позбутися нав'язуваних десятиріччями радянських стереотипів пересічним громадянам було нелегко.

Підкреслено, що органи державної та місцевої влади впродовж періоду русифікації практично не переймалися станом української мови та розвитком національної свідомості на Донеччині.

Відзначено, що на Донеччині в другій половині XX та на початку XXI ст. проявилось в тотальному домінуванні комуністичної ідеології, появи та активному поширенні ідеологем Партії регіонів, зокрема – й доктрини «Русского мира». Останнє зумовлювало масове українофобство та приниження всього українського. Однак ці явища не зупинили процес розвитку національно-мовної ідентичності на теренах Донеччини. І спротив російській окупації та формуванню «ДНР» з боку українців Донеччини вже з квітня 2014 р. – цьому яскраве свідчення.

У наш час, особливо з огляду на події на Донбасі, українська мова стає визначальним чинником самовизначення й самоідентифікації особи та її національної й політичної ідентичності. Розвій національно-мовної ідентичності українців Донеччини має стати однією з важливих ознак подолання в Україні посттоталітарного синдрому в суспільстві.

Ключові слова: національно-мовна ідентичність, самоідентифікація, Донеччина, національна свідомість, русифікація, українці, «українізація», «Русский мир».

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Ситник Ю. В. Проблема взаємовпливу західноукраїнських діалектів і східноукраїнських говірок на Донеччині (1918–1990 рр.). *Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис. До 95-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки*. Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника. 2014. Ч. 25-26. С. 395–397.
2. Ситник Ю. В. Значення та роль мови в процесі еволюції національно-культурного усвідомлення ідентичності українців на прикладі Донбасу. *Дрогобицький краєзнавчий збірник* / Гол. редкол. Л. Тимошенко, упоряд. і наук. ред. М. Галів, В. Ільницький. Спецвипуск II. Дрогобич: Посвіт, 2015. С. 358–363.

3. Ситник Ю. Вплив процесу «українізації» 1920-х – початку 1930-х років на мовно-національну ідентичність українців Донеччини. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2019. № 26. Т. 2. С. 8–13. (Index Copernicus International).
4. Sytnyk Y. The imposition of the «Russian world» in Ukraine as a means of deformation of the cultural and national identity of the Ukrainians of the Donetsk region. *Zaporizhzhia Historical Review*. No. 53. Vol. 1. 2019. P. 204–209. (CrossRef, Index Copernicus International).
5. Sytnyk, J. & Sytnyk, O. Revival of language national consciousness of the Ukrainians of Donetsk region under conditions of “perestroika” and first years of independent Ukraine. *Skhidnoievropeyskyi Istorychnyi Visnyk East European Historical Bulletin*, 2020. 15, 196–207. doi: 10.24919/2519-058x.15.204979 (*Web of Science*) (особистий внесок здобувача: брала участь у формуванні джерельної бази, узагальненні результатів та підготовці статті).
6. Sytnyk Y. Artificial opposition of Ukrainians of East and West in the period of independent Ukraine on the example of Donetsk region *Zaporizhzhia Historical Review*. 2020. No. 54. Vol. 2. Отримано з <https://istznu.org/index.php/journal/article/view/929> (CrossRef, Index Copernicus International).
7. Ситник Ю. В. Мова як засіб збереження національної ідентичності в умовах стагнації пострадянського тоталітаризму. *Mokslas ir Praktika: aktualijos ir perspektyvos Mokslinių straipsnių rinkinys (elektroninis leidinys)*. Kaunas : Lietuvos sporto universitetas, 2017. С. 200-204. ISSN 2345-007X
8. Ситник Ю. В. Роль української мови в процесі національного самоусвідомлення українців Донеччини (друга половина ХХ – початок ХХІ століття). *Людина в умовах мінливості соціокультурного простору: духовно-практичний вимір* (Мелітополь, 3-4 червня 2016 р.) / Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького. Мелітополь

: Вид-во МДПУ ім. Богдана Хмельницького, 2016. Ч. 1: Концептуальні схеми руху особистості у смислових просторах самовизначення. С. 178–180.

9. Ситник Ю. В. Витоки формування мовної ідентичності українців Донеччини. *Роль освіти у формуванні життєвих цінностей молоді: матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (Мелітополь, 2 грудня 2016 р.) / Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького. Мелітополь : Вид-во МДПУ імені Богдана Хмельницького, 2016. С. 238–240.

10. Олексенко Р., Ситник Ю. Мовна ідентичність як засіб самовизначення та самоідентифікації в умовах посттоталітарного суспільства. *Ukrainian professional education = Українська професійна освіта: Scientific journal / Poltava V. G. Korolenko Nat. Ped. University. Poltava, 2017. Iss. 1. С. 16–23* (особистий внесок здобувача: брала участь у формуванні джерельної бази, узагальненні результатів та підготовці статті).

11. Ситник А., Ситник Ю. Запазване на националната идентичност на българите от Северноазовския регион през XX век и първата половина на XXI век: проблеми и перспективи. *Dunărea – Nistru: Istoria. Filozofia. Culturologia. Genealogia. Ecologia. Lingvistica. Folclor. Literatura. Pedagogia. Cultura muzicală. Audit. Recenzii și avizuri = Дунав – Днестър: История. Философия. Културология. Родознание. Екология. Езикознание. Фолклор. Литературознание. Педагогика. Музикална култура и педагогика. Одит. Рецензии и отзиви*. Тараклия, Том 7. 2020. С. 135–141. (особистий внесок здобувача: брала участь у формуванні джерельної бази, узагальненні результатів та підготовці статті).

SUMMARY

Sytynk Y. Evolution of nationally-language identity Ukrainians of the Donetsk area (April 1923 – April 2014) – Manuscript copyright.

Dissertation for the degree of Candidate of historical science on the specialisation 07.00.01 «History of Ukraine». – Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia, 2021.

Nationally-language identity of Ukrainians in Donetsk region during the XX – early XXI century experienced a rather complex transformation (significant Russification and leveling of the Ukrainian national-linguistic identity). The study of this aspect is a rather important task of modern historical science, since it makes it possible to trace in detail the causes and origins of many modern problems not only at the scientific and theoretical level, but also at the national, political and legal level.

The work is based on the general scientific principles of historicism, objectivity, interdisciplinarity, the concept of constructing identity through introspection is used.

The chronological scope of the study covers the period from April 1923 to April 2014.

The territorial framework of the work is outlined by the territory of the modern Donetsk region (including its occupied part).

From the standpoint of modern scientific methodology, little-known or unknown factual data, the evolution of the national-linguistic identity of the Ukrainians of the Donetsk region during the period from April 1923 to April 2014 became the object of a special and comprehensive study in the historical direction for the first time.

The practical significance of the obtained results of the study lies in the fact that the provisions and conclusions outlined in it, made on the basis of processing a large amount of factual material and archival documents, make it possible to generalize the experience of the evolution of the national-linguistic identity of the Ukrainians of the Donetsk region in the process of further scientific and teaching activities. The facts and conclusions of the dissertation can be used in the development of special and generalizing works, preparation of training courses, lectures and special courses on the history of Ukraine.

It is set that the destruction of linguistic and cultural-national identity inevitably leads not only to the leveling of national consciousness, but also to a further crisis of the socio-political position of the personality and the population of a particular region.

During the existence of the totalitarian regime in the Ukrainian SSR, a process of total Russification was observed. Perhaps the hardest blow was directed at the national identity of the inhabitants of the urbanized, industrial regions of Ukraine, in particular – Donbass. During the 1920s – early 1930s the Ukrainian nation in general and the Ukrainians of the Donetsk region in particular felt the formation of the Bolshevik totalitarian regime. At the same time, the latter set himself the primary goal of destroying the national consciousness and identity of Ukrainians.

It has been noticed that since June 1941 and during the period of the occupation of the region, there was a noticeable revival of the national-cultural and religious-church life, which could not but affect the rise of the national-linguistic identity of the Ukrainians of the Donetsk region.

The activity of cultural and national societies of Donetsk during the second half of the 1980s – early 1990s, which was quite closely connected with the process of national revival in Ukraine, is characterized. As a result of the formation of the Donetsk Regional Society of the Ukrainian Language. T. Shevchenko has a new perspective for the active development of the national and linguistic identity of the Ukrainians of the Donetsk region. The population of the region, despite the long-term destruction of state traditions, was able to make a choice in the direction of an independent political-legal and national-cultural development.

The period of the second half of the 1980s – early 1990s marked a gradual departure from the denationalized self-awareness of the Ukrainian region. However, it was not easy to get rid of the Soviet stereotypes imposed on the citizens for decades.

It is emphasized that the state and local authorities during the period of Russification practically did not deal with the state of the Ukrainian language and the development of national consciousness in the Donetsk region.

It is noted that in the Donetsk region in the second half of the XX and at the beginning of the XXI century manifested the total domination of communist ideology,

the emergence and active dissemination of the ideologemes of the Party of Regions, in particular – and the doctrine of the «Russian World». The latter led to massive Ukrainophobia and humiliation of everything Ukrainian. However, these phenomena did not stop the development of national and linguistic identity on the territory of the Donetsk region. And the resistance of the Russian occupation by the Ukrainians of the Donetsk region since April 2014 is a clear evidence of this.

Nowadays, especially considering the events in Donbass, the Ukrainian language is becoming a determining factor in the self-determination and self-identification of an individual and his national and political identity. The development of the national and linguistic identity of the Ukrainians of the Donetsk region should become one of the important signs of overcoming the post-totalitarian syndrome in society in Ukraine.

Key words: nationally-language identity, self-definition, Donetsk area, national consciousness, Russification, Ukrainians, Ukrainization, «Russian world».

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	11
ВСТУП.....	13
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА	
ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ.....	20
1.1. Історіографія проблеми.....	20
1.2. Джерельна база.....	46
1.3. Теоретико-методологічні принципи роботи.....	50
РОЗДІЛ 2. ТРАНСФОРМАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ТА	
МОВНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНЦІВ ДОНЕЧЧИНИ (1923 р. –	
СЕРЕДИНА 1980-х рр.).....	67
2.1. Становлення національно-культурної ідентичності українців	
Донецьчини.....	67
2.2. Вплив процесу українізації 1920-х – початку 1930-х рр. на національно-	
мовну ідентичність українців Донецьчини.....	73
2.3. Проблеми національного розвитку та мовної ідентичності українців	
Донецьчини (початок 1940 рр. – 1953 р.).....	93
2.4. Етап інтенсивної русифікації українців Донецьчини від середини 1950-х –	
до середини 1980-х рр.....	108
РОЗДІЛ 3. НАЦІОНАЛЬНО-МОВНА САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ УКРАЇНЦІВ	
ДОНЕЧЧИНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1980-х рр. – ПОЧАТОК 2014 р.).....	124
3.1. Відродження самоідентифікації українців Донецьчини в умовах періоду	
Перебудови та перших років незалежної України.....	124
3.2. Штучне протиставлення українців Сходу й Заходу України на прикладі	
Донецьчини (1990-ті рр. – квітень 2014 р.).....	139
3.3. Насадження ідей «Русского мира» в Україні як засіб деформації	
культурно-національної ідентичності українців Донецьчини (початок 2000 рр. –	
квітень 2014 р.).....	147
3.4. Перспективи подальшого розвитку мовної ідентичності	
українців Донецьчини.....	159
ВИСНОВКИ.....	168
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	177
ДОДАТКИ.....	216

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВКП(б)	Всеросійська комуністична партія більшовиків
ВР	Верховна Рада
ГРУ	Головне розслідувальне управління
«ДНР»	«Донецька народна республіка»
ДПУ	Державне політичне управління
ДТУМ	Донецьке обласне Товариство української мови ім. Т. Шевченка
ЗМІ	засоби масової інформації
ЄС	Європейський Союз
ІНФОВ	Інститут фізико-органічної хімії та вуглехімії ім. Л. Литвиненка
ІРД	Інтернаціональний рух Донбасу
КДБ	Комітет державної безпеки
КП(б)У	Комуністична партія більшовиків України
КПРС	Комуністична партія Радянського Союзу
КПУ	Комуністична партія України
КСМУ	Комуністичний союз молоді України
«ЛНР»	«Луганська народна республіка»
МДБ	Міністерство державної безпеки
НАН	Національна академія наук
НКВС	Народний комісаріат внутрішніх справ
НКДБ	Народний комісаріат державної безпеки
НРУ	Народний Рух України
ОУН (б)	Організація українських націоналістів (бандерівців)
ОУН (м)	Організація українських націоналістів (мельниківців)
ПНР	Польська Народна Республіка
РКП(б)	Російська комуністична партія більшовиків
РНК	Рада народних комісарів
РПЦ	Російська православна церква
РРФСР	Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
СМЕРШ	підрозділ контррозвідки Народного комісаріату оборони СРСР,

абревіатура початкових букв гасла «Смерть шпигунам!»

СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік
США	Сполучені Штати Америки
УАПЦ	Українська автокефальна православна церква
УкрНДІВЕ	Український науково-дослідний інститут вибухозахищеного електрообладнання
УКП	Українська комуністична партія
УНР	Українська Народна Республіка
УРСР	Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСРР	Українська Соціалістична Радянська Республіка
ФРН	Федеративна Республіка Німеччина
ЦВК	Центральна виборча комісія
ЦК	Центральний Комітет

ВСТУП

Актуальність роботи. Національно-мовна ідентичність українців Донеччини впродовж XX – початку XXI ст. зазнала досить складної трансформації (значної русифікації та нівелювання української національно-мовної ідентичності). Вивчення цього аспекту є досить важливим завданням сучасної історичної науки, оскільки він дає змогу детально відстежити причини й витoki багатьох сучасних проблем не тільки на науково-теоретичному рівні, але й на загальнодержавному, політико-правовому рівні.

Тривалий час Донбас був місцем здійснення експерименту над українцями щодо позбавлення, нищення, витравлювання з них національної свідомості та ідентичності. Зрештою, це й призвело до часткової окупації краю – саме тієї його частини, де в практично повністю зросійщених містах і селищах домінувальною масою виявилось населення, позбавлене української мови та національного самоусвідомлення.

Національно-мовна ідентичність упродовж всього існування української нації була й залишається визначальною ознакою приналежності та одночасно запорукою збереження цієї нації й української держави. Безперечно, що сучасні проблеми української мови є результатом постколоніального статусу України. Водночас доводиться констатувати досить чітку закономірність – там, де було найменше українських шкіл і найбільше несприйняття української мови, саме там виникли найбільші осередки сепаратизму навесні 2014 р. Це стосується не лише Донеччини, Луганщини та Криму. Нині це загрожує й Одещині, Закарпаттю та деяким іншим регіонам України. І саме така тенденція зайвий раз засвідчує істину – без мови немає нації.

Отже, національно-мовна ідентичність відіграє роль визначального чинника розвитку національного самоусвідомлення та самоідентифікації, відтак стосовно українців Донеччини вона визначала ступінь приналежності до української нації або ж відмову від неї.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до тем науково-дослідної роботи Запорізького національного університету «Актуальні проблеми історії південноукраїнського регіону XIX – першої третини XX ст.» (№ держреєстрації 0114U002655) та «Суспільно-церковні трансформації в Україні у XIX – XXI ст.» (№ держреєстрації 0114U002661).

Об'єктом дослідження є національно-культурна самобутність українців Донеччини у 1923 – 2014 рр.

Предметом дослідження є еволюція національно-мовної ідентичності українців Донеччини (квітень 1923 р. – квітень 2014 р.).

Мета дисертаційної роботи полягає у виявленні основних тенденцій та особливостей розвитку національно-мовної ідентичності українців Донеччини впродовж періоду від квітня 1923 р. до квітня 2014 р. Для реалізації поставленої мети сформульовано такі **дослідницькі завдання**:

- проаналізувати стан розробленості теми в історіографії та схарактеризувати теоретико-методологічні засади дослідження;
- дослідити процес становлення національно-культурної ідентичності українців Донеччини;
- проаналізувати трансформацію національної свідомості та мовної ідентичності українців Донеччини від квітня 1923 р. до середини 1950-х рр.;
- розкрити особливості процесу формування «радянської людини» на Донеччині від середини 1950-х – до середини 1980-х рр.;
- висвітлити особливості національно-мовної самоідентифікації українців Донеччини від другої половини 1980-х рр. – до квітня 2014 р., зокрема дослідити процеси штучного протиставлення українців Сходу й Заходу України на прикладі Донеччини та особливості насадження ідей «Русского мира» в Україні як засіб деформації культурно-національної ідентичності українців Донеччини.

Хронологічні межі роботи охоплюють період з квітня 1923 р. до квітня 2014 р. Нижня хронологічна межа збігається з часом початку процесу українізації, котра була проголошена в квітні 1923 р. Верхня хронологічна межа

визначена початком гібридної російської окупації Донеччини навесні 2014 р. та взяттям Донецька під свій контроль терористичним угрупованням «ДНР» у квітні 2014 р.

Територіальні межі роботи окреслені територією сучасної Донецької області (включно з її окупованою частиною). Після утворення Донецької губернії 1920 р. до її складу, серед інших, увійшли Бахмутський, Маріупольський і Слов'яногірський повіти та частина Донецького й Донського округів області Війська Донського. 1924 р. східну та південно-східну частину губернії (головні міста відповідно Шахти та Таганріг) було відчужено до складу РРФСР. 1925 р. Донецька губернія ліквідовується, а на її території було утворено п'ять округів, зокрема: Артемівський, Маріупольський і Сталінський. З 1930 р. до 1932 р. територія Донбасу поділялася на 12 міських рад і 23 райони, що безпосередньо підкорялися центрові. 1932 р. було утворено Донецьку область, яка 1938 р. перейменовується на Сталінську область. А в листопаді 1961 р. Сталінська область стала знову Донецькою.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертаційної роботи є комплекс методів і прийомів наукового аналізу, що спрямовується на дослідження основних тенденцій та етапів еволюції національно-мовної ідентичності українців Донеччини впродовж періоду від квітня 1923 р. до квітня 2014 р.

Теоретико-методологічні принципи цього дослідження здебільшого базуються на концепті Я. Верменич щодо конструювання ідентичностей за допомогою інтроспекції – як методу порівняльного психологічного дослідження, що спрямовується на переосмислення самоідентифікації в умовах ідентифікаційних криз.

Діалектичний метод дав змогу простежити характер й основні тенденції розвитку національно-мовної ідентичності українців Донеччини впродовж періоду від квітня 1923 р. до квітня 2014 р.

Завдяки історико-порівняльному методу вдалося порівняти тенденції трансформації національно-мовної ідентичності українців Донеччини в різних

часових проміжках й відповідно до різноманітних історичних узагальнень і паралелей. Також він дав змогу виявляти сутність досліджуваних явищ за подібними й за відмінними властивостями, а також здійснювати порівняння в просторі та часі, тобто – по горизонталі й по вертикалі (через співставлення) різного роду явищ і фактів.

Структурно-системний метод відіграв чималу роль у цій дисертаційній роботі в процесі аналізу стану наукової розробки теми. Методи сходження від конкретного до абстрактного й від абстрактного до конкретного знайшли своє застосування під час дослідження перспектив подальшого розвитку національно-мовної ідентичності українців Донеччини.

Формально-логічний метод застосовано для формулювання дефініцій, що розкривають характер і зміст розвою мовної ідентичності й національного самоусвідомлення мешканців Донеччини на сучасному етапі та під час формування понятійно-термінологічного апарату роботи.

Історико-генетичний метод, серед іншого, дав змогу показати причиново-наслідкові зв'язки та закономірності процесу трансформації національно-мовної ідентичності українців Донеччини впродовж XX – початку XXI ст. на основі безпосереднього аналізу об'єктивної реальності. Історико-типологічний метод сприяє виявленню загального в просторово-одиничному та виділенню стадійно-однорідних і безперервно-часових чинників. Його застосовано під час дослідження процесу «українізації» 1923 – початку 1930 рр. на національно-мовну ідентичність українців Донеччини. Історико-системний метод дає можливість розглядати й оцінювати історичні явища, події та факти системно, враховуючи всі особливості та аспекти. Він також використаний у процесі аналізу національно-мовної ідентичності й національного самоусвідомлення громадян Донеччини на сучасному етапі.

Наукова новизна здобутих результатів полягає в тому, що загалом із позицій сучасної наукової методології, маловідомих чи невідомих фактичних даних, еволюція національно-мовної ідентичності українців Донеччини від квітня

1923 р. до квітня 2014 р. вперше стала об'єктом спеціального та комплексного дослідження.

Вперше в цій дисертаційній роботі:

- проаналізовано та введено до наукового обігу архівні документи, котрі дозволили висвітлити еволюцію національно-мовної ідентичності українців Донеччини впродовж періоду від квітня 1923 р. до квітня 2014 р.;
- досліджено процес становлення національно-культурної ідентичності українців Донеччини від кінця XIX ст. до початку 1920-х рр.;
- відстежено вплив процесу українізації 1920-х – початку 1930-х рр. на мовно-національну ідентичність українців Донеччини;
- проаналізовано, як насадження ідей «Русского мира» в Україні вплинуло на культурно-національну ідентичність українців Донеччини (початок 2000 рр. – квітень 2014 р.);
- доведено, що ці ідеї були засобом деформації самоідентифікації для мешканців Донецької області.

Знайшов подальшого розвитку:

- розгляд проблем національного розвитку та мовної ідентичності українців Донеччини (початок 1940 рр. – 1953 р.) та етапу інтенсивної русифікації українців Донеччини від середини 1950-х – до середини 1980-х рр.;
- дослідження процесу відродження самоідентифікації українців Донеччини в умовах перебудови та перших років незалежної України;
- аналіз штучного протиставлення українців Сходу й Заходу України на прикладі Донеччини (1990-ті рр. – квітень 2014 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним і завершеним науковим дослідженням. Усі наукові результати та положення, що виносяться на захист і становлять наукову новизну роботи, одержані здобувачем особисто.

Практичне значення здобутих результатів дослідження полягає в тому, що викладені в ньому положення й висновки, зроблені на підставі обробки великого обсягу фактичного матеріалу й архівних документів, дають змогу

узагальнити досвід еволюції національно-мовної ідентичності українців Донеччини у процесі подальшої науково-викладацької діяльності. Факти й висновки дисертації можуть бути використані під час розроблення спеціальних й узагальнюючих праць, підготовці навчальних курсів, лекцій і спецкурсів з історії Донеччини.

Наукова апробація. Основні положення дослідження обговорювалися на спільному засіданні кафедри історії України та кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету. Також основні положення дисертації було апробовано під час доповідей на міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових форумах та конференціях. З них – міжнародні:

- «Роль освіти у формуванні життєвих цінностей молоді: міжнародна науково-практична конференція» (Мелітополь, 2 грудня 2016 р.),
- «Mokslas ir praktika: aktualijos ir perspektyvos. Taptautinė mokslinė – praktinė konferencija» (2017 m. gegužės 11-12 d., Kaunas);
- «Межэтнические взаимодействия в этноконтактной зоне» (Восьмые чтения памяти И. А. Анцупова). (г. Тараклия, Молдова, 30 октября – 1 ноября 2019 г.);

всеукраїнська – «Український визвольний рух першої половини ХХ ст.: регіональні контексти» (Конференція до 90-річчя створення Організації українських націоналістів та 110-річниці від дня народження Степана Бандери) (м. Дрогобич, 8 листопада 2019 р.);

регіональна – «Людина в умовах мінливості соціокультурного простору: духовно-практичний вимір» (Мелітополь, 3-4 червня 2016 р.).

Публікації. За матеріалами дисертаційного дослідження опубліковано 11 статей, з них 6 статей у наукових фахових виданнях України (у т.ч. 3 – у виданнях, що включені до міжнародних наукометричних баз), 1 стаття – у виданні держави, що входить до ЄС.

Структура дисертації підпорядкована меті та завданням дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, які поділено на 11 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (331 позиція), додатків

(12 позицій). Обсяг основної частини дисертації становить 166 сторінок тексту, загальний обсяг дисертаційного дослідження – 228 сторінок.

РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ

1.1. Історіографія проблеми

Характер історіографічного вивчення тематики трансформації національної свідомості та мовної ідентичності українців Донеччини впродовж квітня 1923 р. – квітня 2014 р. має низку особливостей, і пов'язаний він із низкою тенденцій і підходів, що застосовуються сучасними дослідниками. Відповідно, висвітлення цієї тематики доцільно розглядати за змістовно-тематичним принципом.

У зв'язку з особливостями предмету дослідження весь історіографічний масив наукової літератури за темою, що розглядається, можна умовно поділити на три основні блоки. До першої групи варто віднести загальні праці універсального характеру, де розкриваються теоретико-методологічні засади дослідження. До другої групи необхідно віднести роботи, в котрих висвітлюється трансформація національної свідомості та мовної ідентичності українців Донеччини у період від 1923 р. – до середини 1980-х рр. До третьої – праці, в яких аналізується національно-мовне становище українців Донеччини з кінця 1980-х рр. – до початку 2014 р.

Визначальною теоретико-методологічною настановою дослідження еволюції національно-мовної ідентичності українців Донеччини є концепт Я. Верменич щодо конструювання ідентичностей з допомогою інтроспекції, під час дослідження процесу еволюції української національно-громадянської ідентичності. Так, у роботі «Донбас у контексті теорій порубіжжя: соціогуманітарний аналіз» дослідниця переконливо доводить, що інтроспекційна специфіка під час дослідження процесу еволюції української національно-громадянської ідентичності є важливим у процесі аналізу протилежно скерованих самоідентифікацій та пов'язаних з цим ідентифікаційних криз, ущербних, викривлених форм тощо. Водночас синтез соціологічного, антропологічного та мікроісторичного підходів сприяє

необхідному рівню синхронізації історичних подій в онлайн-режимі та з'ясуванню певних розривів, мутацій і «відкатів» в історичному процесі, як також – когнітивних «поворотів» у системі пізнання [105].

У праці «Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні» наголошено, що специфіка регіонів зумовлюється відмінностями природно-кліматичних умов, історичного досвіду, етнічного складу населення, культури, релігії, які в сукупності й взаємодії набувають інтегративного, системного характеру. Усвідомлення таких особливостей є обов'язковою умовою цілісності та всебічності історичного знання. Воно диктується також практичними завданнями, оскільки без розуміння історичного підґрунтя неможливо з'ясувати інтереси й потреби цього регіону. Чималу вагу мають, серед іншого, пізнавальні та популяризаторські завдання – саме на дослідженні «малої батьківщини» здебільшого ґрунтуються патріотичні почуття [108].

У роботі «Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір» Я. Верменич розглядає феномен Донеччини як край стикового пограниччя, де дихотомія «свій/чужий» була відчутно виражена в суспільній свідомості [106]. В аналогічній парадигмі «свій-чужий» Я. Грицак дослідив специфіку української територіальної ідентичності. Вчений вбачає основну проблему в тому, що на різних теренах України територіальна ідентичність визначається відповідно до різного набору ознак. Відтак, лінія розмежування всередині українського суспільства пролягла між різними тлумаченнями української ідентичності. А шкала «свій-чужий» залишалася для українців досить знаковою [120]. У праці «Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX – XX ст.» Я. Грицак зауважив, що українцям вдалося зберегти свою етнічну ідентичність не стільки завдяки, скільки всупереч усім модерним процесам на їхніх землях. Тим, що територія України впродовж віків лишалася політично та економічно незінтегрованою, пояснюється особлива вага регіоналізму, котрий «був і є одним з головних чинників новітньої історії України» [119].

У роботі «Історія двох міст: Львів і Донецьк у порівняльній перспективі» цей дослідник зазначив, що регіональна ідентичність в ієрархії сучасного

Донбасу вже тривалий час посідає чільне місце. Мовна чи етнічна ідентичність майже не виявляються, однак регіональна у шкалі ідентичностей за важливістю підтверджується двома третинами населення. Водночас було зазначено тенденцію до збільшення української національної ідентичності [118]. У цьому ж контексті неабияке значення має форум-дискурс «Регіональні ідентичності в сучасній Україні та методи їх вивчення», на котрому О. Міхеєва висловила своє бачення щодо проблеми «двох Україн» та легалізації регіоналістики, а Ю. Сорока окреслила практику досліджень регіональних відмінностей [266].

Досить ґрунтовним є аналіз національної ідентичності та самоідентифікації українців, здійснений Г. Касьяновим у монографії «Теорії нації та націоналізму» [162]. У роботі «Украина-1990: «бои за историю» дослідник зазначив, що саме історичні факти, зазвичай, виступають вагомими аргументами у процесі відновлення в суспільній свідомості образу української нації зі своєю власною мовою, культурою, історією [163]. У статті «Хто такі українці і чого вони хочуть»: проблема формування нації» Г. Касьянов звернув увагу на нагальне завдання «українізації самих українців», яке, на думку дослідника, є ускладненим «імітаторським характером і декларативністю багатьох дій влади, спрямованих на формування громадянської нації» [164].

Важливою теоретико-методологічною настановою дослідження специфіки національно-мовної ідентичності українців Донеччини є характеристика значення мови, що міститься в праці О. Потебні «Думка і мова» [231]. Важливою також є позиція О. Коляструк, висловлена в роботі «Теоретико-методологічні аспекти вивчення повсякденного життя» щодо значення мовленнєвої культури в процесі дослідження повсякденності, завдяки розкриттю не лише інформативного пласту, а й звичаєвого й ментального. З огляду на те, що саме мовна субреальність (зокрема – субреальність ідеологічної мови) впливає на повсякденну поведінку людини, визначаючи характер її дій [170].

Безпосередньому підбору й застосуванню методів у цьому дисертаційному дослідженні посприяли праці: І. Ковальченка «Методи історичного дослідження», де наголошено на важливості в цьому дослідженні низки

загальнонаукових методів [168], В. Іваненка та І. Іщенка «Україна непівська: аналіз соціальних аномалій південного регіону», де розкрито значення для цього дослідження історико-генетичного методу як найуніверсальнішого й найдоступнішого, використання котрого дає змогу відтворити реальний процес виникнення та розвитку об'єкта, забезпечити максимально повне його зображення у всіх подробицях історії явища [147] та Ю. Каганова «Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія», в якій наголошено, що мова, як досить складний за своєю природою феномен, вимагає зваженого й делікатного ставлення. Але доволі часто вона виступає об'єктом політичного маніпулювання. Належне усвідомлення мовного чинника в суспільно-політичних процесах потребує звернення до досвіду радянської епохи й аналізу радянських мовних практик, що виступали складником ідеологічної політики в СРСР і, зокрема, й в УРСР – в епоху, котра вченими називана як «соціолінгвістичний експеримент» [153] та «Історична компаративістика крізь призму філософсько-методологічного погляду», де підкреслено значення порівняння задля пізнання явищ, з огляду на розуміння узагальнення й виявлення історичної послідовності, глибинних тенденцій, передумов і наслідків, побудову типології соціальних процесів тощо [152].

О. Розумний в роботі «Феномен національної ідентичності. Комплементарність і національна свідомість» вказав на важливу особливість національної ідентичності, котра полягає в тому, що робить спільноту нацією та дає змогу окремому індивіду ідентифікувати себе як представника нації [238]. В. Сабадуха в статті «Національна ідея як провідний чинник подолання кризи ідентичності в Україні» визначає як основні інструменти формування етнічної й національної ідентичності: мову, релігію, культуру, національну ідею, соціально-політичні й психологічні ознаки [241]. А на думку І. Данилюка, висловлену в його в роботі «Мовні конфлікти» та конструювання етнічної і національної ідентичності», мова лежить в основі конструювання національної ідентичності й завдяки їй відбувається формування та розвиток національної свідомості як окремо взятої особистості, так і нації загалом [127].

Проблеми відокремлення українців від світу «східного слов'янства» та проєкт ідеологічного «обґрунтування» етнічної «інакшості» українців і росіян, в контексті процесу державотворення в Україні проаналізували: О. Андреева в роботі «Перспектива конструктивістської парадигми націєтворення в Україні», де однією із суттєвих проблем, що стоять на заваді ефективному процесу державотворення в Україні, визначено загальнослов'янську дифузність, прив'язаність до «общерусского мира», російського культурного та політичного проєкту. Адже від початку 1990-х рр. у конструктивістському підході щодо формування нової української нації, крім ціннісних і технологічних моделей, постала й етнічна програма відокремлення українців від світу «східного слов'янства» та проєкт ідеологічного «обґрунтування» етнічної «інакшості» українців і росіян за повного розуміння ідеологічною елітою того, що в цьому контексті «етнос» не є незмінною «расово-племінною» субстанцією, як це мало місце в міфологічних примордіалістських схемах [85] та Ю. Римаренко у праці «Національний розвій України: проблеми і перспективи», у котрій рекомендоване звернення до етнофілософії, зокрема – розробки теоретичної основи процесу українського державотворення. Одночасно підкреслено роль історіологізму й аксеологізму, що виступають концептуальними та методологічними орієнтирами взаємовідносин держави та нації [236]. В. Кожевников у роботі «Важкий шлях до рідної мови» висвітлив століттями здійснювану політику русифікації та складний шлях повернення українців до рідної мови й наголошено, що лідерам сучасної української держави треба розуміти, що починати державне будівництво необхідно з повернення українській нації української мови [169]. Я. Радевич-Винницький, детально проаналізувавши проблему деформації національної свідомості внаслідок відмови від рідної мови, підкреслив, що це сталося внаслідок цілої низки причин, зокрема: цілеспрямоване приниження її пріоритету та іміджу, страх нею користуватися через репресивні заходи тощо [234].

Л. Нагорна в статті «Історична свідомість у регіональному вимірі: українські реалії» розглядає Донбас як типовий приклад краю, де з часів СРСР

сформувалася радянська ідентичність, для котрої притаманна певна споглядальність і пасивність, пов'язані з патерналізмом. Водночас підкреслено, для цього краю є характерними нерозвинуті та неефективні демократичні інститути, що зумовлює сприятливе підґрунтя розвою тіньових корпоративних форм. Це, й собі, ставило закономірну парадигму «порядку, наведеного сильною рукою». Відтак ця система корпоративно-олігархічних відносин відкидала національні цінності на периферію [214]. Н. Темірова проаналізувала процес становлення «радянськості» Донеччини з огляду на формування монументально-меморіального простору Донецька, зокрема, в роботі «Сучасне освоєння історії Донбасу» [279]. А в працях «Про що промовляють монументи Донецька?» [278] та «Формування монументально-меморіального простору Донецька» [280] велика увага приділяється модернізації монументально-меморіального простору Донецька.

У процесі з'ясування понятійно-термінологічного апарату цього наукового дослідження досить важливу роль відіграла робота О. Казакевич «Роль мови у формуванні національної ідентичності», котра сприяла обґрунтуванню поняття «національно-мовна ідентичність» [156]. У роботі І. Куцого «Категорія «цивілізаційна ідентичність» як об'єкт історіографічного дослідження: сучасні інтерпретації» доволі виважено й ґрунтовно характеризується поняття «ідентичність» [187].

Значення національної ідентичності в сучасному світі та зміст поняття «нація» чи не найповніше визначено Е. Смітом у праці «Національна ідентичність», де, серед іншого, наголошено на світовій поширеності національної ідентичності та її специфічній всепроникності [261]. А на думку польської дослідниці Т. Хинчевської-Генель, висловленій у роботі «Національна свідомість українських дворян та козаків від кінця XVI до середини XVII ст.», національна свідомість формується під впливом таких чинників, як-от: мовна спільнота, історичні традиції, релігійні й моральні ідеї, прагнення незалежної державності [326]. П. Берк у своєму дослідженні «Нова історія: її минуле і майбутнє» зауважив, що в процесі творення модерних європейських національних

ідентичностей чільне місце належало інтелектуалам. Саме від інтелігенції залежало створення ідеологічного підґрунтя розвою нації [92]. На прикладі Донеччини досить яскраво помітно, що саме представники інтелігенції краю, насамперед – просвітяни, ставали в оборону української мови й національної ідентичності українців.

На думку В. Гумбольдта, висловленій в роботі «Про завдання історика», чим глибше історик розуміє людей та їхні діяння й чим чіткіше проявляється його гуманістичне спрямування, тим повніше він виконає поставлене перед ним дослідницьке завдання [124]. Водночас привертає увагу позиція польського вченого А. Брацкі, визначена в його роботі «Українське мовне питання чи питання української мови – соціо-психокультурний аспект» щодо значення української мови та складності процесу розвою модерної української мови [99].

Під час формування теоретико-методологічних засад дослідження еволюції національно-мовної ідентичності українців Донеччини 1923–2014 рр. також суттєвою є теза Б. Крауз-Мозер, що міститься в праці «Теорії політики. Методологічні принципи» щодо важливості пошуку достовірних знань, котрі б максимально проясняли механізм походження досліджуваних явищ [178]. Це насамперед стосується процесу становлення національно-культурної ідентичності українців Донеччини.

Аналіз історіографії трансформації мовної ідентичності та національної свідомості українців Донеччини в період від 1923 р. – до середини 1980-х рр. здійснений завдяки цілій низці досліджень українських і зарубіжних авторів. Зокрема становлення національно-культурного усвідомлення ідентичності українців Донеччини вдалося, великою мірою, висвітлити завдяки цілій низці праць. Зокрема, В. Іванишин та Я. Радевич-Винницький у своєму дослідженні «Мова і нація» підкреслюють, що фундаментальні, доленосні проблеми свободи, незалежності, суверенітету, прав людини не можуть бути вирішені без розв’язання мовних питань, адже саме з боротьби за мову, здебільшого, починається боротьба народів за свої права [148].

Ф. Турченко та Г. Турченко у праці «Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна» наголошують на системній русифікації українців, що здійснювалася царизмом в Російській імперії ще від XVIII ст., завдяки звуженню сфери української мови та культури. Водночас дослідниками проаналізовані дані перепису населення, проведеного 1897 р., з огляду на характеристику кількості населення України та його національного складу, зокрема й на 1914 р. [293]. У дослідженні «Становлення системи обліку етнічного складу населення Російської імперії: друга половина XIX – початок XX ст. (на матеріалах міст України)» О. Іванюк також звернув увагу на перепис 1897 р. у контексті динаміки етнічного складу населення Катеринославської губернії, куди переважно входила територія сучасної Донеччини [149].

В. Шандрою в роботі «Мова як засіб формування національної ідентичності» зазначено, що вже в XIX ст. на українських землях, що входили до складу Російської імперії, народна мова виступала як основний елемент української ідентичності [311]. На думку О. Казакевич, вже з другої половини XIX ст. побутовий ужиток української мови поступово трансформується в свідому життєву потребу, насамперед, завдяки представникам української інтелігенції [157]. Ю. Ніколаєць у праці «Поселенська структура населення Донбасу: (етнополітичний аспект динаміки)» зазначає, що вже наприкінці XIX ст. склалися основні культурні характеристики населення сучасної Донеччини завдяки контактам чималих груп переселенців із поступовим зростанням домінування російської мови. У цей період було закладено підвалини сучасної етнічної структури населення. Водночас надалі стрімке збільшення російського населення на Донбасі створило підґрунтя для асиміляційних процесів, пов'язаних зі змінами у етнічній самосвідомості. Внаслідок цього в цей час на Донбасі, насамперед у міському середовищі, з'явилося специфічне «проросійське ядро», що надалі забезпечувало становлення проросійської орієнтації у представників етнічних спільнот, які приєднувалися до нього [216]. С. Лях на основі аналізу мемуарної літератури робить висновок, що на теренах Катеринославської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст., куди переважно

входила територія сучасної Донецчини, культурно-просвітницька робота серед українських селян, здебільшого, визначала й формувала їхню національну свідомість [199]. О. Калакура, здійснивши аналіз етнічної самоідентифікації населення Донбасу, простежив динаміку чисельності населення Донецчини. Зокрема, дослідник на основі переписів населення порівняв кількісне співвідношення українців та росіян [159].

У книзі «Просвіта під багнетом» О. Добровольський досить ґрунтовно, базуючись на архівних, документальних джерелах, розкрив історію діяльності товариства «Просвіта» на Слов'янщині в контексті українського національного руху на Півночі Донецчини [133]. В іншому своєму дослідженні «Український рух на Донецчині 1917–1958» історик на основі джерел схаактеризував український національно-визвольний рух на Донецчині впродовж 1917–1958 рр. [134].

С. Плохій у роботі «Селянська клію: історична пам'ять та національна ідентичність в Радянській Україні» проаналізував процес ідейної трансформації українського села періоду 1920-х рр., звернувши особливу увагу на те, що офіційний дискурс часу базувався на приматі соціального чинника та ідеї класової боротьби, й українство цього періоду часто сприймалося селянством як саме селянська ідеологія, тісно пов'язана з політикою правлячої партії [228].

Витоки процесу «українізації» 1920 – початку 1930 рр. схаактеризували: Г. Васильчук у роботі «Перші кроки правового забезпечення українізації в УРСР (початок 20-х ХХ сторіччя)», де схаактеризовано перші документи радянської влади, котрі регламентували вживання української мови [103], І. Діак у виданні «П'ята колона в Україні: загроза державності», де наголошено, що під час реалізації більшовицької гібридної тактики із проголошенням Донецько-Криворізької республіки вже тоді штучно провокувався розкол між українцями. Але усвідомлення того, що відвертий сепаратизм дасть змогу утримати їм лише один Донбас, а решта України від них все ж відвернеться, змусило більшовицьких лідерів швидко переорієнтуватись, зробивши ставку на вихідців з України, які знали українську мову та могли б доносити українцям політику

Раднаркому [131], С. Шевцова у своєму дослідженні «Українізація по-московськи: пряник, що став батогом, або як більшовики українців українізували», зауважила, що на початках українська мова більшовиками ігнорувалася, але вже від 1919 р. для них ставало все очевиднішим, що перемога радянської влади в Україні є неможливою, якщо не залучити українську інтелігенцію та не отримати мовчазну згоду українського селянства. Відтак, у межах коренізації – політики залучення корінного населення республік і автономій СРСР до місцевого керівництва, а також надання їхнім мовам офіційного статусу, в УСРР була розпочата українізація [314].

Вплив процесу «українізації» 1920 – початку 1930 рр. на національно-мовну ідентичність українців Донеччини досліджувала ціла низка вчених. Так, І. Дзюба у праці «Донецька рана України» зазначив, що впродовж короткого періоду «українізації» 1920-х рр. зникли утиски й заборони попереднього часу й стало зрозуміло – на який рівень здатний сягнути розкутий потенціал української нації в усіх сферах культури. Зокрема, на Донеччині у цей період з'являються українські часописи та інші різноманітні видання, українські театри, виявляють себе талановиті літератори тощо [129]. Г. Єфіменко у роботі «Зміна векторів у національній політиці Москви в голодоморний 1933 р.» наголошує, що більшовицька національно-культурна політика скеровувалася на те, щоб «укорінитися» серед місцевого населення, щоб виховати більшовицькі кадри курсу до «коренізації» національних компартій, зокрема в Україні – до політики «українізації». Коренізація була не метою, а лише засобом встановлення тісного контакту з українськими масами, наближення державного апарату до мас. Водночас радянська влада намагалася використати політику коренізації для боротьби з так званим «місцевим націоналізмом», котрий компартійна верхівка завжди вважала основною небезпекою в національному питанні [141]. З. Антонюк у праці «Конспект самоусвідомлення» зазначив, що частина українських комуністів й інтелігенції, що здійснювали «українізацію», вимагали замінити невідповідне суті слово «українізація» словом «дерусифікація», бо

йшлося не про перетворення російського на українське, а про зняття з українського імперіалістичного російського нашарування [89].

Низка дослідників проаналізували перепис населення в УСРР 1926 р. Так, М. Майоров у дослідженні «Національний склад УСРР та Криму (за даними перепису населення СРСР 1926 року)», здійснивши детальний аналіз цього та попередніх переписів 1920 та 1923 рр., прийшов до висновку, що процес українізації не змушував росіян чи греків визнавати себе українцями. А, отже, ознак «насильницької українізації» не було. Натомість була вимога до держслужбовців знати українську мову [200]. І. Дудник у роботі «Переписи населення в Україні: карти, цифри, міфи та їх спростування» зауважив, що дані перепису населення 1926 р., серед іншого, привертають увагу тим, що вони, певною мірою, продемонстрували наслідки трирічної українізації, хоч головний її зміст полягав саме в зобов'язанні державних службовців знати українську мову [140]. О. Тарапон у своєму дослідженні «Демографічний, національний та соціальний склад населення УСРР–УРСР 1920–1930-х рр. у розрізі повсякденного життя», зазначив, що перепис 1926 р. зафіксував інтенсивну урбанізацію, причому одним із провідних урбанізаційних осередків в УСРР була Донеччина [274]. Б. Антоненко-Давидович, відвідавши 1929 р. Сталіно й ідентифікуючи його як «Юзівку», серед іншого, залишив нам свідчення й про характер українізації. Зокрема, він зауважив, що: «Юзівщина таки насправді українізується». Але насправді це була більше імітація, аніж реальна українізація [86].

С. Кульчицький у роботі «Національна політика більшовиків в Україні під час створення комуністичного ладу» висловив переконання, що чільне місце в здійсненні українізації належало уродженцю Донеччини М. Скрипнику [181]. В. Солдатенко у своїй роботі «Нарком Микола Скрипник» зазначив, що саме під час перебування на посаді наркома юстиції УСРР, М. Скрипник проводив досить чітку ідеологічну лінію, спрямовану на українізацію різних сфер суспільно-політичного життя [264]. В. Лозицький вважає, що в період українізації засуджувалися спроби перебільшення національної винятковості, ігнорування

класової солідарності тощо [192]. Загалом, на думку С. Кульчицького, націонал-комунізм в Україні не спромігся створити окрему ідейну течію чи певну політичну силу [182].

М. Дорошко та С. Лях у праці «Будні компартійного функціонера пореволюційної доби» зазначили, що кампанія українізації не посприяла піднесенню рівня компетентності керівництва, адже відсоток функціонерів, що мали початкову чи домашню освіту, невпинно зростав й становив на час проведення кадрового обстеження 1927 р. практично дві третини керівного складу КП(б)У [137]. О. Ситник у праці «Формування та еволюція ідеологічних концепцій національно-державницького спрямування в Україні (від початку ХІХ ст. – до 1939 р.)» зазначив, що процес українізації дав поштовх відродженню української національної культури, насамперед – літератури й мистецтва. І через наявну тотальну русифікацію постала проблема протистояння двох культурно-політичних чинників: російського та українського [255].

Л. Масенко в праці «Мова і суспільство: постколоніальний вимір» висловила переконання, що 1933 р., згідно з наказом Сталіна, «українізація» була припинена. Їй на зміну була поновлена мовно-культурна асиміляція, котра забезпечувалася усіма засобами тоталітарного режиму [204]. Також дослідниця звернула увагу на те, що велику перешкоду побудові національної держави становить асиміляція значної частини українського населення, зокрема – на Донеччині [204, с. 116, 134, 135]. О. Матета та О. Доскач у своїй роботі «Мовна політика в Україні: національна консолідація чи політичний ризик» зазначили, що 1933 р. відбувалася деформація українського правопису як основного мовного кодексу. Відтак було започатковане формування радянсько-російських норм української мови, що були зафіксовані редакціями українського правопису 1933, 1946 і 2007 рр. [207].

М. Фролов у своєму дослідженні «Компартійно-державна номенклатура в Україні в роки колективізації сільського господарства» зазначив, що ще 1930 р. більшовицька влада вдалася до здійснення доволі безглуздої адміністративно-територіальної реформи в УСРР, котра лише посилила негативні наслідки

колективізації та страждання українських селян, наблизивши Голодомор в Україні. Було утворено 503 нові адміністративно-територіальні одиниці: 18 міст і 484 райони. До переліку міст, котрі дістали особливий статус, увійшли Сталіно та Маріуполь [302]. Я. Верменич і О. Андрощук у роботі «Зміни адміністративно-територіального устрою України XX–XXI ст.» стверджують, що продовженням цієї реформи було прийняття постанови «Про утворення Донецької області в Донбасі», внаслідок чого до її складу увійшло 17 адміністративно-територіальних одиниць. Новоутворена Донецька область охоплювала територію сучасних Донецької та Луганської областей [109]. Я. Верменич у праці «Донбас у контексті теорій порубіжжя: соціогуманітарний аналіз» зазначила, що впродовж 1930-х рр. на Донеччині відбувалося формування нової міської ідентичності. Але визначальним чинником цього, на її думку, був не національно-культурний, а економічний чинник [105].

В. Стешенко в дослідженні, присвяченому перепису населення 1937 р., засвідчив надзвичайно низький показник українського населення, що було наслідком людських втрат під час Голодомору 1932–1933 рр. Результати цього перепису були оголошені сфальсифікованими, а фахівців, які його проводили, було переважно розстріляно [271].

Г. Куромія в праці «Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки» зауважив, що перепис 17 січня 1939 р. проводився замість перепису 1937 р., результати якого були визнані «дефектними». Щоб замаскувати величезні втрати населення внаслідок голодомору та репресій, Й. Сталін ще в червні 1936 р. розпорядився заборонити аборти (заборона діяла до 1955 р.). У період Великого терору його організатори навіть жителів Донеччини розглядали як потенційних націоналістів, а відповідно – як потенційних ворогів. Також цей дослідник на основі чималого джерельного матеріалу доводить, що відразу після свого приходу до влади більшовики розпочали системну політику денаціоналізації України: кілька жахливих голодоморів, постійні репресії проти носіїв української мови – селянства й

свідомої інтелігенції, масові переселення українців до Сибіру, в Казахстан, північні та східні райони Росії, а росіян – навпаки до України [186].

А. Каппелер в своєму дослідженні «Нерівні брати. Українці та росіяни від середньовіччя до сучасності» зазначив, що, розраховуючи на те, що поступки національним меншинам у культурному житті, поряд із побудовою соціалістичного ладу, послаблять націоналістичні тенденції, комуністи, все ж, прорахувалися. Адже в багатьох національних окраїнах колишньої Російської імперії національні рухи змогли дуже зміцнитися та активізуватися. Але впродовж 1920-х рр. ці антикомуністичні рухи жорстко придушувалися [161].

Загалом варто констатувати, що питання розвитку національно-мовної ідентичності українців Донеччини впродовж періоду «українізації» 1920-х – початку 1930-х рр. залишається практично майже недослідженим.

Проблема мовної ідентичності та національного розвою українців Донеччини від 1940 – до першої половини 1980 рр., певною мірою, знайшла своє висвітлення в низці робіт. Зокрема, Ю. Ніколаєць зауважив, що чимала частина українців очікувала, що нова нацистська влада принесе покращення в соціальному житті. Водночас політикою вони практично не переймалися, й ідея самостійної України ще не мала належного ґрунту [216].

В. Сергійчук у своїй багатотомній праці «Український здвиг» підкреслив, що саме задля залучення населення Маріуполя до своїх лав, членами ОУН(б) формувалися культурно-просвітницькі організації «Просвіти», спеціальні сільськогосподарські школи й різного роду молодіжні спортивні організації, котрі були одночасно центрами з вербування нових учасників підпілля [250]. Д. Титаренко у роботі «Просвіта» в період нацистської окупації як чинник громадського життя на сході України (зона військової адміністрації)» зазначив, що досить толерантне ставлення окупаційної влади до українських націоналістів було спричинене необхідністю «залучення українського населення до добровільного співробітництва, а це, й собі, вимагало з боку окупантів толерантно ставитися до культури місцевого населення» [283]. І. Тарнавський одним із перших серед українських дослідників увів до вжитку поняття

«Маріупольське відродження» в розумінні українського національного відродження на Донеччині в період нацистської окупації [276]. В. Нікольський у своїй праці «Підпілля ОУН (б) у Донбасі» доволі детально проаналізував діяльність осередків ОУН (м) та ОУН (б) упродовж нацистської окупації на Донеччині [217].

Р. Шпорлюк у своєму дослідженні «Комунізм і націоналізм. К. Маркс проти Фрідріха Ліста» схарактеризував завдання, що ставилися ідеологами націоналізму, зокрема: боротьбу за державну незалежність, плекання власної національної ідентичності, розвій власної нації тощо [318]. О. Добровольський переконливо доводить, що українське національне відродження в період нацистської окупації мало місце також у Слов'янську та на Півночі Донеччини загалом [133]. Водночас О. Салата й І. Тарнавський у роботі «Діяльність театральних колективів в умовах нацистської окупації 1941–1943 рр.: уявлення та реалії (за матеріалами часопису «Українська дійсність»)» зауважили, що окупаційна влада поставила перед українськими митцями й діячами культури досить жорсткі вимоги щодо їхньої професійної праці. Водночас ця влада сприяла утворенню культурно-освітніх організацій, завдяки котрим намагалася мати вплив на мешканців окупованих територій. Ці організації, зазвичай, ставили собі за мету відстоювати українську самостійність. А окрім освітянської, культурницької та соціальної діяльності вони також займалися просвітницькою роботою [245]. О. Салата у своїй роботі «Творчість української інтелігенції на сторінках окупованої періодики 1941–1942 років» зазначила велику публіцистичну активність авторів на шпальтах газет й часопис Донеччини від початку нацистської окупації. Поети й письменники прагнули переосмислити події періоду більшовицької влади й можливості, що відкривалися для української нації в умовах окупації [244]. Є. Проценко в дослідженні «Культурні процеси на Донбасі в роки Другої світової війни» зауважив, що в умовах нацистської окупації на Донеччині мали місце три види культурного простору: для військових, цивільних і загальний. Тип нацистського культурного простору ґрунтувався на основі німецьких культурних традицій. Доступ до нього

місцевому населенню був практично обмежений, адже культурний простір для місцевих жителів був звужений окупаційною адміністрацією для контролю за ним й насадження відповідної ідеологічної пропаганди. Окупаційна влада імітувала долучення місцевих жителів до культурно-освітнього життя завдяки участі у виданні літератури, преси, діяльності навчальних закладів, театрів, музеїв, бібліотек, релігійних конфесій тощо [233]. В. Нестеренко звернув увагу на те, що впродовж нацистської окупації на Донеччині діяли театри в Слов'янську, Бахмуті, Костянтинівці, Дружківці, Маріуполі та інших містах [215]. Д. Титаренко у роботі «Театр, кіно, періодика, музеї: культурне життя українських областей зони військової адміністрації в 1941–1943 роках» зазначив, що ініціативу щодо створення театрів виявляли, насамперед, німецькі підрозділи пропаганди задля задоволення культурних потреб вермахту. Певна ініціатива щодо цього також належала ентузіастам із числа місцевих жителів, органам місцевого самоврядування тощо [284]. В. Стьопкін і В. Гергель у своєму дослідженні «Повна історія Донецька: історико-краєзнавчий нарис» подають свідчення очевидця щодо діяльності українських артистів у цих театрах [270]. О. Ігнатуша в роботі «Релігійне життя Запорізького краю під час німецької окупації (1941–1944 рр.)» проаналізував релігійну політику німецької влади, котра фокусувала головну увагу на формуванні системи політичної лояльності з боку українського населення, оскільки окупанти розраховували на прихильність з боку тих прошарків та осіб, котрі зазнавали тиску та переслідувань від радянського тоталітарного режиму [151].

П. Лаврів у своєму дослідженні «Історія Південно-Східної України» засвідчив, що з активізацією похідних груп ОУН в напрямку Сходу України та початком відродження культурно-національного руху українців Донеччини здавалося, що після звільнення від радянського тоталітарного режиму відкриваються нові можливості для розвитку мовної ідентичності та національної свідомості українців цього краю. Водночас нацисти продовжили комуністичний терор, зокрема – проти націоналістичних активістів [188]. Я. Музиченко в роботі «Донбас із тризубом» зазначив, що були випадки співпраці

оунівців Донецчини з місцевими комуністами й комсомольцями. Як приклад наводиться Маріуполь, де на початку окупації працювали два окремі центри: оунівський і прокомуністичний [213].

Ю. Щур у роботі «Друзі українського народу» з Донбасу, рік 1947» підкреслив, що традиції української національно-визвольної боротьби на Донецчині були доволі міцними. Посіяне членами ОУН зерно, давало свої паростки вже й після завершення війни [321]. На теренах краю, включно до 1949 р., органами МДБ на основі агентурних даних проводилися арешти членів підпільних організацій [322].

Г. Куромія, зазначив, що Донбас завжди притягував до себе робочу силу, але ліквідація безробіття й брак робочих рук за умов прискореної індустріалізації посилили його магнетичну принадність. Історично Донбас завжди давав притулок утікачам, свою привабливість вільного степу він зберіг і під час колективізації: хто мав причини втікати, вірив, що зможе заховатися на Донбасі. А в період нацистської окупації населення Донецчини назагал прихильно сприйняло прихід частин вермахту, сподіваючись на зміни на краще. Проте досить швидко такі настрої різко змінилися. Масові розстріли мирних жителів, грабежі й свавілля окупантів іноді спричиняли ще гірше ставлення до нового режиму, ніж до радянського. Водночас однією з альтернатив для населення Донецчини постав український націоналізм [186]. Д. Армстронг у своєму дослідженні «Перспективи націоналізму військового часу» зауважив, що в період Другої світової війни ОУН не мала широкої підтримки на Донбасі через брак конструктивної програми, що відповідала б прагненням населення сходу України [90].

Проблематиці інтенсивної русифікації українців Донецчини від середини 1950-х – до середини 1980-х рр. приділила увагу низка дослідників. Зокрема, О. Добровольський вважає, що тенденція тотальної русифікації на Донецчині почала все виразніше проявлятися після того, як 1959 р. було завершено придушення останніх осередків спротиву на теренах Слов'янського району й міста Дзержинська (нинішній Торецьк) [134].

В. Іванишин і Я. Радевич-Винницький у праці «Мова і нація» підкреслили, що в Україні мав місце лінгвоцид, головне вістря котрого було спрямоване проти національної ідентичності жителів урбанізованих, промислових регіонів, зокрема – Донеччини [148]. І. Дзюба в роботі «Донецька рана України» писав, що відчував на собі, як упродовж післявоєнних десятиріч українське слово, іноді ледве жевріючи, все ж нагадувало багатьом, хто вони є, й навертало їх до України на противагу всім складним обставинам [129]. І в своєму памфлеті «Інтернаціоналізм чи русифікація» І. Дзюба висловлює особливу турботу про долю українців, які тривалий час страждали від російського шовінізму й великодержавництва [130]. Р. Сольчаник у дослідженні «Україна, Білорусь і Молдова: інтеграція по імперськи, русифікація і боротьба за національне виживання» висловив своє переконання, що радянська національна політика 1970-х рр. в УРСР була спрямована фактично на знищення української нації [265]. О. Шановська у роботі «Загиблі, але нескорені борці за свободу і гідність (Олекса Тихий, Юрій Литвин, Валерій Марченко, Василь Стус)» звернула увагу на те, що українські дисиденти, зокрема О. Тихий, гостро переживали кривди української нації та відчували особливу відповідальність за байдужість українців до національної культури й мови [312]. П. Кононенко в своєму дослідженні «Мова і майбутнє народу», засвідчив, що з особливою силою процес русифікації українців розгорнувся на початку 1980-х рр., коли влада почала здійснювати доплати російським філологам у середніх школах, батькам рекомендувалося відмовлятися від вивчення їхніми дітьми рідної мови, бо, по-перше, в СРСР «сформувалася нова історична спільність людей – радянський народ», а, по-друге, «всі потреби людей і націй може задовольнити лише російська мова» [173].

Р. Лемкін зауважив, що «керівники Кремля» (радянські лідери), намагаючись сформувати тип «радянської людини» та «радянського народу», задля досягнення цієї мети готові були знищити всі нації та культури, що існують у Східній Європі, що, цілком очевидно, було класичним прикладом радянського геноциду, найтривалішого та наймасштабнішого експерименту в процесі русифікації. Насамперед, це означало знищення української нації, балтійських

націй Литви, Естонії та Латвії, Кримськотатарської республіки тощо. Кожен такий випадок був проявом системної політики ліквідації неросійських народів через ліквідацію їхніх окремих частин. Відтак, Р. Лемкін особливу увагу звернув на довгострокову політику експансіонізму Кремля, котра мала численні прецеденти в царській Росії й призвела до масового винищення народів і націй, зокрема – під час вторгнення Радянського Союзу в Європу, під час якого все різноманіття балтійців, поляків, угорців, румунів тощо комуністичні очільники прагнули звести до одноманітної маси [190].

Тематика національно-мовного становища українців Донеччини від другої половини 1980-х років – до 2014 р. стосується досліджень від періоду «перебудови» й до сьогодення. Зокрема, ціла низка робіт присвячена питанню відродження національно-мовного самоусвідомлення українців Донеччини від середини 1980-х та впродовж 1990-х рр. Зокрема, В. Смолій, С. Кульчицький і Л. Якубова у праці «Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи (Аналітична доповідь)» проаналізували демографічні проблеми української нації, й зокрема – населення Донеччини впродовж радянського часу [262]. Ф. Турченко звернув увагу на те, що процес «перебудови» на території УРСР зумовив початок національного відродження, посилення інтересу до історичного минулого народу, його мови та культури [296].

А. Абдуллін й О. Ситник, досліджуючи боротьбу зі злочинністю на Донбасі впродовж 1953–1964 рр., зазначили, що ця територія перебувала на перехресті найрізноманітніших культурних впливів: приймала переселенців з усього Радянського Союзу. Часто-густо ці терени заселяли колишні кримінальні елементи, оскільки влада масово спрямовувала останніх на промислові об'єкти краю [83]. І. Пасько, Я. Пасько та Г. Коржов у дослідженні «Плавильний басейн Донецької ідентичності» порівняли етнічні процеси на Донбасі впродовж ХІХ–ХХ ст. з «американським казаном», де відірваний від національного коріння, дуже злюмпенізований елемент знівелювався в плані етнічної самоідентифікації [225]. О. Кузнєцова називає українсько-російську двоетнічність структури

населення як визначальну рису етнокультурної специфіки Донецької області, що має особливе значення для вироблення ефективної та дієвої політики регулювання етнополітичних відносин [179]. С. Кульчицький і Л. Якубова вважають збереження української національної ідентичності на Донеччині серйозною проблемою. Адже процес національного відродження, який поширився майже на всьому пострадянському просторі від періоду «перебудови», зіткнувся з цілою низкою перешкод у найрізноманітніших сферах суспільно-політичного життя [183]. Р. Шпорлюк зазначив, що М. Горбачов певною мірою спровокував тенденцію до формування громадянського суспільства у СРСР. Оскільки радянська держава, керована Комуністичною партією, так й не спромоглася реалізувати ту історичну місію, котру вона сама для себе визначила [317]. Т. Болбат стверджує, що в цей час на Донеччині спостерігалось відродження національної самобутності й ідентичності. Одночасно набирала розмаху й громадсько-політичний рух. Так, навесні 1988 р. активізувалася діяльність опозиційних громадянських об'єднань, зокрема Української Гельсінської групи. Однак, на відміну від Західної України, політичне та національне пробудження Східної України відбувалося повільними темпами. Зростало незадоволення громадян діяльністю керівництва КПРС, особливо представників місцевої партійної номенклатури [98].

Щодо національно-культурної самоідентифікації жителів Донеччини, то в першій половині 1990-х рр., як наголошує В. Білецький у праці «Історія Донецької Крайової організації Народного Руху України (1989–1991 рр.)», населення цього краю, здебільшого, оцінювалося, як українсько-російські або російсько-українські біетнори. Так, число біетнорів становило тут приблизно половину від всіх жителів краю, з поступовим зростанням російської ідентифікації. Сподівання на продовження українізації, яка була розпочата на початку 1990-х рр., поступово зникали [94]. Цей дослідник у роботі «Громадсько-політичні рухи на Донеччині: зародження, розвиток, трансформація» зазначив, що основними організаціями, котрі відстоювали в цей період ідею Української демократичної держави, з переважно Європейською орієнтацією, були: Донецьке

обласне Товариство української мови ім. Т. Шевченка, Кальміуська паланка українського козацтва, «Народний Конгрес Донеччини», Донецькі відділення «Нової України», «Меморіалу», «Просвіти», «Союзу офіцерів України», «Союзу українок», «Суспільної служби України», «Фонду культури», «Спілки української молоді», «Спілки українського студентства», «Української студентської спілки», Український Культурологічний Центр, блок «Демократична Донеччина» тощо [97]. Проте, на переконання М. Розумного, в промислових містах Донеччини, де особливо стійкою ідеологічна «обробка» громадян для виховання їх в дусі інтернаціоналізму й українофобства, особливо складним було сприйняття українських державотворчих процесів [237]. П. Лаврів висловив своє переконання, що вкрай важливою залишалася повсякденна робота щодо утвердження незалежності. Насамперед – стосовно розвитку національної свідомості українців Донеччини [189].

Г. Турченко у своїй роботі «Історична наука і сучасна гібридна війна Росії проти України» зауважила, що після розпаду СРСР РФ вимушено визнала незалежність України. Проте для керівництва РФ це була скоріше недолуга прикрість чи історична аномалія, котра вимагає виправлення. Як альтернатива самостійності України проголошувалося входження до різного роду пострадянських об'єднань на кшталт «Слов'янської єдності», «Митного союзу», «Євразійського союзу» тощо. Аналогічні ідеологеми, з використанням різних засобів інформаційного впливу, тривалий час насаджували населенню Східної України, це зокрема – «Русский мир» і «Новороссия» [291]. У праці «Проект «Новоросія»: 1764–2014. Ювілей на крові» Г. Турченко й Ф. Турченко зазначили, що проект формування місцевої автономії для протистояння західноукраїнським впливам активно поширювалася вже з початку 1990-х рр. на всій Південно-Східній Україні, а особливо – в Криму та на Донеччині. Але навіть тут антиукраїнські настрої не мали широкої підтримки населення, оскільки більшість населення цього регіону свого часу висловилося на підтримку самостійності України, сприймаючи її як унітарну демократичну республіку [294]. М. Тищенко у роботі «Відроджувати чи відрубувати Донбас від України

хочуть учасники конгресу «За відродження Донбасу?»» зазначив, що вже від початку 1992 р. місцева влада на Донеччині прагнула до федералізації України, зокрема – відокремлення Донбасу у федеральну землю [289]. Водночас, на переконання Г. Турченко й Ф. Турченка, олігархічна система, з підпорядкованими їй владними структурами, перешкоджала українському національному розвитку [293].

Штучне протиставлення українців Сходу й Заходу України від 1990-х рр. – до початку 2014 р. на прикладі Донеччини залишається досить нагальною й дискусійною проблемою. У цьому контексті на особливу увагу заслуговують праця Ф. Г. Турченка «ГКЧП і проголошення незалежності України: погляд із Запоріжжя», де підкреслено, що від початку 1990-х рр. на Південному Сході України місцева номенклатура й частина російськомовної інтелігенції, котра традиційно орієнтувалася на Москву схилилися до утворення тут російського анклаву – на тлі розмитості української ідентичності з пропагандою відверто сепаратистських проєктів, спрямованих на відторгнення краю від України [295]. Г. Турченко в роботі «Імперський проєкт «Новоросія»: історія і сьогодення» вказала на те, що вже від початку існування незалежної України з початку 1990-х рр. мали місце спроби спекуляції на особливостях різних регіонів України. На протиставленні Сходу й Заходу України була побудована 2004-го р. виборча кампанія кандидата в Президенти України від тодішньої влади. Як відомо, широкомасштабна фальсифікація результатів виборів викликала масові протести, які переросли в «Помаранчеву революцію». Як засіб боротьби з Народним Рухом був знову використаний сепаратизм [290]. І. Дзюба звернув увагу на міфологізацію поняття «донецьких», включно з міфом про Донбас як «годувальника» України. Відтак один із проявів зверхнього ставлення «донецьких», а водночас відрубності й, мовляв, геополітичної чужорідності «Києва» та його невдячності Донеччині втілювався у відомому заклик: «Донбас не чують» [129].

Л. Якубова в дослідженні «Жупел «двох Україн»: політичний міф чи об'єктивна етносоціальна реальність?» вказала на ідеологічне протистояння

державних доктрин України та Росії, які попри тривале спільне існування в межах імперських державних організмів, саме тепер визначаються із своїм шляхом у майбутнє в борні військового протистояння. Метафора «двох Україн» була радо підхоплена українським політикумом, більше того – доволі винахідливо вона експлуатувалася ним задовго до того, як набула яскравої публіцистичної форми. Внутрішня дихотомія суспільного існування України уміло акцентувалася на кожних президентських і парламентських виборах [324]. М. Рябчук у роботі «Дві України» стверджує, що між «двома Українами» як між двома географічними, політичними та культурними полюсами лежить величезний простір, заселений людністю з доволі аморфною політичною та національною свідомістю [240].

Ю. Каганов у праці «Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія» зауважив, що російські ідеологи та представники політикуму всіляко намагаються доводити, що росіяни й українці є одним народом, возз'єднання їх в одній державі має завершитися формуванням потужного етносу й становленням «Русского мира» з однією церквою, мовою та культурою. Витоки цієї політики сягають ще радянської доби з її, за висловом Ю. Каганова, ерозією національної та релігійної ідентичності, руйнуванням цінностей самовираження та індивідуалізму [153]. Що було цілком у дусі тоталітаризму – формувати «нову радянську людину», яка була одночасно й жертвою, й продуктом комуністичного режиму, з тотальним перетворенням населення на політично індоктриновану масу [155].

Насадження «Русского мира» в Україні як засіб деформації культурно-національної ідентичності українців Донеччини певною мірою висвітлюється в дослідженнях Н. Темірової, яка зауважила, що для монументально-меморіального простору Донецька притаманним було та залишається переважно радянське наповнення, що навіть на межі XX–XXI ст. не зазнало суттєвих змін. І це було зумовлено формуванням специфічної ідентичності, котра вкладалася в поняття місцевого, «донецького» патріотизму [278].

В. Молодик у роботі «Федералізм – гасло, комуністична резервація – мета» стверджує, що від самого початку незалежності України на Донеччині ширилися твердження щодо того, що єдиним порятунком від всіх економічних і соціальних незгод у Донецькому регіоні є надання йому статусу федеральної землі. Водночас приціл був на відродження Донецько-Криворізької республіки [211]. О. Гринів вважає, що в умовах, коли після розпаду СРСР лише частина номенклатури порвала з ідеологією комунізму, перейшовши на державницькі та демократичні позиції, інша частина робила ставку на різного роду деструктивно-розкольніцькі дії [121].

Л. Якубова, В. Головка й Я. Примаченко у дослідженні «Русский мир на Донбасі та в Криму: історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії: Аналітична доповідь» зазначили, що чи не найсерйознішим випробуванням для українського суспільства стала пропаганда «Русского мира». Остання, й собі, неабияк ґрунтувалася на деформації історичної пам'яті та національної свідомості українців [325]. С. Павлюк вважає, що чимала проблема полягає в тому, що навіть у новітні часи політичного життя України збереглася русифікаторська функція московської православної церкви. Настанови духовенства УПЦ МП спрямовані на розмивання національної ідентичності, запропонували віруючим ортодоксальну політичну доктрину східнослов'янської єдності, в чому відверто проглядається російський геополітичний акцент. Московський патріархат УПЦ виступає як політична структура з індиферентним ставленням до національних цінностей і конституційних засад України як держави [223].

Перспективи подальшого розвитку мовної ідентичності українців Донеччини певною мірою висвітлюються в працях низки сучасних учених. Зокрема, В. Сергійчук вважає, що в процесі національної самоідентифікації українців відбувається поєднання «національного» й «загальнолюдського», що має істотні переваги в духовному плані, бо через духовне осягнення світу й самоусвідомлення свого «Я» українці неодмінно ідентифікували себе з колективним «Ми» – зі світом, з яким вони співжили й до якого себе прилучали,

що розширювало й урізноманітнювало культурно-етнічне уявлення про себе й світ, наповнювало його новими зв'язками, стимулюючи в ньому не лише постійне протистояння, але й взаємозалежність і творче поєднання національної традиції та зовнішньої модернізації – трансформацій навколишнього світу в становленні духовного компонента національної ідентичності [251].

В. Коваленко зауважив, що оскільки Українська держава є поліетнічною й мультикультурною, відтак надзвичайно важливим її завданням є об'єднання та згуртування навколо сучасної національної ідеї всього українського народу, а також представників інших етносів, які живуть в Україні [167]. Згідно з твердженням Л. Масенко, політична ідентичність є «кризовою й такою, що має тенденцію до загострення, оскільки владні структури України не зробили практично нічого для мінімізації можливого розколу держави. У функції державної мови, на слухну думку дослідниці, має виступати одна мова корінного й найчисленнішого етносу, що цілком відповідає загальноприйнятій світовій практиці побудови національної держави, оскільки мова належить до головних чинників консолідації населення у межах своєї країни [205]. На думку С. Савойської, провідною парадигмою об'єднавчого потенціалу української мови мають бути такі політичні комунікації, які ґрунтуються на взаєморозумінні та всеукраїнській консолідації полярних політичних сил, соціально-політичній модернізації, загальнонаціональній ідентифікації та єднанні українського полікультурного суспільства, що є актуальним і нагальним завданням для сучасної Української держави [242].

Варто зауважити наявність низки робіт російських авторів, де робляться спроби легалізації ідеї «Русского мира». Так, О. Батанова в своїй кандидатській дисертації з політології стверджує, що «Русский мир» є цивілізаційний, соціокультурний простір, як не суперетнічна, а наднаціональна спільність – транснаціональне, глобальне утворення, котре ідентифікує себе з російською культурою й російською мовою, з духовними та ментальними ознаками російськості [91, с. 10]. О. Шубін у своєму виданні «Истории Новороссии» переймається формуванням «правильної» історії Новоросії, котра б відповідала

інтересам керівництву РФ [320]. А робота О. Смірнова «Проект Новороссии. История русской окраины» відверто спрямована на зомбування людей, котрі погано знають історію та за умов гібридно-інформаційної війни схильні сприймати псевдонаукові вимисли за істину [260]. Іще одним прикладом, за висловом дослідника з Дніпра О. Поплавського, «історичної книги» є опус журналіста й політолога В. Корнілова – «Донецко-Криворожская республика. Расстрелянная мечта», головна мета котрої полягає вже в практичній реалізації ідеї «Русского мира» через відверту пропаганду сепаратизму [174]. Один з adeptів «Русского мира», російський публіцист, письменник, філософ, директор Інституту динамічного консерватизму, вже за умов розв'язаної Кремлем війни проти України, продовжує розвивати цю штучну доктрину. Водночас вказуючи напрями її просування в Прибалтиці, Молдові, Білорусі та Казахстані. А як головний пріоритет визначено саме «український фронтір» [84]. Такі псевдонаукові напрацювання базуються не на історичному фактажі, а на пострадянських неоімперських шовіністичних догмах РФ. Вони активно використовуються «п'ятою колоною» в Україні задля поширення антиукраїнських ідей.

На думку американського вченого П. Гобла, М. Горбачов, давши поштовх розвитку громадянського суспільства, навіть не усвідомлював ті загрози, котрі воно несло для самого існування Радянського Союзу [328]. Інший американський дослідник Г. Куромія стверджує, що шахтарський страйковий рух на Донеччині спрямовувався спочатку проти осередків Комуністичної партії. Надалі став відчутним і відцентровий рух Донбасу від Києва, який, нібито, як у свій час і Москва, ігнорував інтереси Донбасу й навіть «експлуатував» його [186].

Загалом треба констатувати, що характер історіографічного вивчення тематики еволюції національно-мовної ідентичності українців Донеччини з квітня 1923 р. по квітень 2014 р. має низку особливостей і пов'язаний він із низкою тенденцій і підходів, що застосовуються сучасними дослідниками. Історіографічна база, на нашу думку, цілком достатня для дослідження зазначеної теми.

1.2. Джерельна база

Комплексний характер теми дисертації, досить широкі хронологічні рамки, визначили специфічні особливості її джерельної бази, котра включає в себе досить широке коло різноманітних за походженням й видовими ознаками джерел. Відповідно до класифікації, що утвердилася в історичній науці, використані в дисертації джерела розподіляються на такі умовні групи: **1. Законодавчі акти і діловодні документи; 2. Документи судочинства; 3. Матеріали політичних партій і громадських організацій; 4. Статистичні видання; 5. Джерела приватного характеру; 6. Періодичні видання.**

Більшість використаних у дисертації документів представлена в опублікованому вигляді в офіційних публікаціях та археографічних збірниках, хоча частина залишається неопублікованою. Звернемося, перш за все, до неї.

Використані в дисертації архівні джерела – це, переважно, діловодні документи, документи судочинства (кримінальні справи щодо українських дисидентів), документи політичних партій і громадських організацій, джерела приватного характеру (неопубліковані спомины очевидців і учасників подій), листи.

З неопублікованих джерел у дисертації використані архівні фонди, зокрема, справи фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтв України (ЦДАМЛМ України), Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБ України), Державного архіву Донецької області (ДАДО). Загалом у роботі використано матеріали 5 архівів, 14 фондів, 37 справ. Матеріали цих архівів охоплюють весь хронологічний період, який вивчається в дисертації, й низку її важливих аспектів.

Важливою частиною джерельної бази дослідження є матеріали із фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. У цьому архіві нами були опрацьовані документи, котрі стосуються діяльності

Центрального виконавчого комітету (ВУЦВК) (Ф. 1) Ради Народних Комісарів УРСР (Ф. 2). (Ф. 166. Міністерство народної освіти УРСР) та сина Д. Антоновича – М. Антоновича (Ф. 3956.). Серед матеріалів Фонду 1 є вкрай важливими для нашого дослідження: матеріали ВУЦВК, РНК УСРР, НКВС та ЦСУ щодо процесу коренізації [1] та спротиву процесу українізації з боку радянського апарату на Донеччині [2]. Матеріали Фонду 2 (декрети, протоколи засідань РНК УСРР тощо, що дають, серед іншого, простежити запровадження української мови в навчальних закладах УСРР [3]. Завдяки матеріалам Фонду 166 також вдалося дослідити процес українізації на Донеччині впродовж 1920-х рр. [4], а також – стан викладання мови та історії в школах Донецької області 1980-х рр. [5]. Важливий пласт документів представлений у Фонді 3956, де містяться листи М. Антоновича до Д. Антоновича [6].

Також важливими для нашого дослідження є матеріали із фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України у Фонді 1 були досліджені документи щодо ідейно-політичної ситуації на Донеччині періоду від 1918 р. до початку 1920-х рр. [7, арк. 23, 24]. Наступний пласт архівних джерел стосується діяльності Донецької партійної організації ВКП(б)У стосовно переслідування проявів «українського націоналізму» та боротьби з «націоналістичними ухилами» [12; 14; 10; 8; 9; 11]. Найінформативнішими в контексті дослідження відродження самоідентифікації українців Донеччини в умовах перебудови виявилися матеріали щодо діяльності Донецької крайової організації НРУ за перебудову [19; 17; 15] й Донецького обласного Товариства української мови імені Т. Шевченка [18].

У Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтв України нами був проаналізований лист В. Стуса до А. Малишка, у якому автор звертає увагу на стрімкий процес денаціоналізації на Донеччині [20].

В архівосховищах Галузевого державного архіву Служби безпеки України, де нами були досліджені кримінальні справи на І. Дзюбу [27], В. Стуса [21], О. Тихого [28], Ю. Литвина [22; 23; 24; 25; 26]. Також щодо І. Дзюби, нами були

залучені матеріали з фонду 16. «Секретаріат ГПУ–КГБ УРСР» з цього архіву [29].

Матеріали із фондів Державного архіву Донецької області дають можливість висвітлити показники українізації державного апарату на Донеччині 1925 р. [30] та початку деокупації території Донеччини в 1943 р. й відновлення діяльності там культурно-просвітницьких установ [33; 32; 31; 34; 35]. Також були виявлені матеріали щодо функціонування Донецького відділення Всесоюзного історико-просвітницького товариства «Меморіал» [36; 37, 38].

Але, за всієї їхньої важливості, архівні джерела становлять лише невелику частину загального документального комплексу. Головний масив дослідження становлять опубліковані джерела різних типів. Насамперед варто зазначити законодавчі акти, й зокрема – Конституцію України [42], адже в Конституції чітко визначений державний статус української мови. Проте проблема полягала в непослідовному виконанні чи навіть – невиконанні конституційних норм у цій сфері, зокрема – 10-ї статті Конституції України. Одним із наслідків цього стало ухвалення в липні 2012 р. Закону «Про засади мовної політики» [41]. Наступними законодавчими актами в цій сфері справедливість була відновлена. Насамперед завдяки ухваленню нового закону № 2704-VIII «Про забезпечення функціонування української мови як державної», що був ратифікований рішенням Верховної Ради України 25 квітня 2019 р. [40].

У процесі дисертаційного дослідження неабияка увага була приділена документам судочинства, насамперед, що стосуються справи В. Стуса, які вміщені у виданні «Справа Василя Стуса. Збірка документів з архіву колишнього КДБ УРСР» / Уклад. В. Кіпіані» [65].

Матеріали політичних партій і громадських організацій представлені переважно документами ЦК КП(б)У й ЦК РКП(б), котрі висвітлюють процеси українізації на Донеччині та функціонування тут українських навчально-освітніх закладів. Це, зокрема: постанова Пленуму ЦК КП(б)У від 6 лютого 1922 р., де вказувалися завдання українізації [63], постанова ЦК КП(б)У «Про реорганізацію національних шкіл в Україні», датована квітнем 1938 р., котрою передбачалося

закриття національних навчальних закладів УРСР, зокрема – й на Донеччині [61], матеріали четвертої наради ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками національних республік і областей, де, серед іншого, була звернена увага на завдання націоналізації державного апарату [46], матеріали XXII з'їзду КПРС 17–31 жовтня 1961 р., на котрому була схвалена теорія щодо «злиття націй» та утворення нової історичної спільності людей – радянського народу [39]. Окремо слід вказати на документи діяльності ОУН на Донеччині [64]. Серед документів громадських організацій у роботі використано: Статут Донецької крайової організації Народного руху України [44] та Статут Товариства української мови імені Тараса Шевченка [45].

Щодо статистичних джерел, то в процесі дисертаційного дослідження було залучено дані першого в Російській імперії загального перепису населення, проведеного в 1897 р. [49], матеріали Всесоюзного перепису 1926 р. [47] та дані Всеукраїнський перепис населення 2001 р. [48].

Досить велику роль у дослідженні відіграли джерела приватного характеру. Це, зокрема, спогади та свідчення: П. Григоренка [50], Д. Ляха [51], В. Мазанова [52], М. Молодика [53], В. Овсієнка [54], В. Рубеля [57; 58], О. Тихого [55; 56], Є. Чикаленка [60] тощо. На прикладі окремих спогадів селян, представників інтелігенції й робітників цього періоду можна відстежити певну трансформацію національної ідентичності від примату соціальних цінностей і захоплення класовою ідеологією до розуміння значення українізації.

Чималий обсяг джерельного матеріалу щодо еволюції національно-мовної ідентичності еволюції національно-мовної ідентичності українців Донеччини з квітня 1923 р. до квітня 2014 р. вміщений у періодичних виданнях. І це, насамперед, стосується таких газет, як-от: «Голос Донбасса», «Донецкое село», «Кочегарка», «Маріупільська газета», «Український Донбас», «Східний часопис» тощо.

Загалом, використана в дисертаційній роботі джерельна база дала змогу проаналізувати й розкрити еволюцію національно-мовної ідентичності українців Донеччини впродовж періоду від квітня 1923 р. до квітня 2014 р.

1.3. Теоретико-методологічні принципи роботи

Дослідження еволюції національно-мовної ідентичності українців Донеччини з квітня 1923 р. до квітня 2014 р. потребує належного теоретичного розв'язання зазначеної проблеми.

Теоретико-методологічні принципи цієї дисертаційної роботи головно базуються на концепті Я. Верменич щодо конструювання ідентичностей за допомогою інтроспекції («introspectare» з англ. – «дивитися всередину») – як методу порівняльного психологічного дослідження. Адже, на думку вченої, інтроспекційна специфіка під час дослідження процесу еволюції української національно-громадянської ідентичності є важливою в процесі аналізу протилежно скерованих самоідентифікацій і пов'язаних з цим ідентифікаційних криз, ущербних, викривлених форм тощо. Водночас синтез соціологічного, антропологічного та мікроісторичного підходів сприяє необхідному рівню синхронізації історичних подій та з'ясуванню певних розривів, мутацій і «відкатів» в історичному процесі, а також – когнітивних «поворотів» у системі пізнання [107, с. 105, 106].

Під час дослідження національно-мовної ідентичності українців Донеччини впродовж періоду від квітня 1923 р. до квітня 2014 р., доводиться констатувати необхідність розв'язання цієї суспільної проблеми, що постала сторіччя тому, але залишається невирішеною до тепер. Відтак, згідно з Ф. Броделем, задля належного осмислення тенденції розвитку світу доцільним є співставлення «сучасності» з минулим. Особливо з огляду на те, що для неупередженого історика «історія – це сума всіх можливих історій» [100, с. 40].

У цьому контексті також заслуговує на увагу позиція О. Коляструк щодо значення мовленнєвої культури в процесі вивчення повсякденності, завдяки розкриттю не лише інформативної складової, але й звичаєвої та ментальної. З огляду на те, що саме мовна субреальність (зокрема – субреальність ідеологічної

мови) впливає на повсякденну поведінку людини, визначаючи характер її дій [170, с. 32].

Дослідження еволюції національно-мовної ідентичності українців Донеччини впродовж квітня 1923 р. – квітня 2014 р. вимагає ґрунтовного теоретико-методологічного обґрунтування, котре б дало змогу зосередити в роботі найсуттєвіші теоретико-методологічні принципи та засади та як належить розвинути відповідні концептуальні думки й ідеї. Зазвичай провідне місце в методології посідає поняття «метод» як її базова категорія. Саме методи є певним напрямком досягнення дослідницької мети. Розуміння мети, до якої треба прагнути під час наукових дослідів, дає змогу критично ставитися до методики як засобу наукового пізнання. Водночас особливо важливим є пошук достовірних знань, котрі б максимально проясняли механізм походження досліджуваних явищ [178, с. 37]. Поставлені у роботі мета й завдання щодо дослідження еволюції національно-мовної ідентичності українців Донеччини впродовж квітня 1923 р. – квітня 2014 р. потребують саме такої методології, яка б якомога повніше допомогла розкрити б визначену тему.

У разі, якщо дослідник прагне до встановлення й зображення істинності подій, йому варто досягати цього такими напрямками: шукати історичну істину, неупереджено, критично вивчати те, що відбувалося, й потім сполучати виявлене, інтуїтивно, осягаючи те, що іншим засобам недоступне. Той, хто піде лише першим шляхом, втратить суть самої істини; той же, хто, нехтуючи першим, вибере другий шлях, виявиться перед небезпекою спотворити істину в її деталях. Чим глибше історик розуміє людей та їхні діяння й чим чіткіше проявляється його гуманістичне спрямування, тим повніше він виконає поставлене перед ним дослідницьке завдання. Отже, призначення історика полягає в тому, щоб будити й оживляти відчуття дійсності; суб'єктивно його завдання визначається розвитком цього поняття, об'єктивно – поняттям зображення. Безперечно, що історик має описувати кожну подію як частину цілого, або, що фактично те саме, в кожній такій події змальовувати форму історії взагалі [124, с. 27].

Одне із визначальних дослідницьких завдань цієї дисертаційної роботи полягає саме в гуманістичному осмисленні процесу еволюції національно-мовної ідентичності українців Донеччини впродовж квітня 1923 р. – квітня 2014 р. в контексті сучасної гуманітарної катастрофи на окупованій частині Донбасу.

Особливо нагальним є використання в цьому дослідженні одного з найважливіших принципів діалектики – принципу історизму, тобто – розгляд предметів у їхньому розвитку й видозміні. Історичний підхід до предмету вивчення містить аналіз основних етапів його виникнення та функціонування.

Як зазначила Л. Петрова, сучасне методологічне реформування гуманітарних наук в Україні, серед іншого, зумовлює зміну статусу науки в національній науковій та освітній практиці. Зокрема, в напрямі повернення їй первісного статусу, коли наука в істинному сенсі була вченням про світ у його цілості й граничності [226, с. 112, 113]. У цьому контексті еволюцію національно-мовної ідентичності варто розглядати як важливу підставу формування цілісної, згуртованої нації.

На сьогодні побутує думка, що серед усіх наявних колективних ідентичностей найважливішою та найповнішою є національна ідентичність. Е. Сміт ставить питання: в який спосіб національна ідентичність набула чималої ваги в сучасному світі? Відповіддю є: світова поширеність національної ідентичності. Нині специфіка національної ідентичності полягає у її всепроникності [261, с. 150, 151]. Відтак, розвиває думку Е. Сміта О. Розумний, важлива особливість національної ідентичності полягає в тому, що вона робить спільноту нацією та дає змогу окремому індивіду ідентифікувати себе як представника нації [238, с. 164, 165]. Особливо ж це стосується національно-мовної ідентичності.

На думку Ю. Каганова, мова, як досить складний за своєю природою феномен, вимагає зваженого й делікатного ставлення. Але дуже часто вона виступає об'єктом політичного маніпулювання. Належне усвідомлення мовного чинника в суспільно-політичних процесах потребує звернення до досвіду радянської епохи й аналізу радянських мовних практик, що виступали

складником ідеологічної політики в СРСР і, зокрема, й в УРСР – в епоху, котра вченими називана як «соціолінгвістичний експеримент». Водночас є доцільним співставлення мови й ідеології, що виокремлює: дослідження процесів, котрі відбуваються в мові під впливом певної політичної ідеології й визначення певних мовних засобів, з допомогою котрих формується можливість ефективно впливати на ідентичність певних носіїв мови [153, с. 244, 245]. І саме Донеччина стала в УРСР одним з головних «експериментальних полігонів», коли під впливом комуністичної ідеології національна ідентичність українців зазнала суттєвої деформації.

На думку Л. Нагорної, Донбас – типовий приклад краю, де з часів СРСР сформувалася своєрідна ідентичність. Для неї притаманною є певна споглядальність і пасивність, пов'язані з патерналізмом. Водночас для цього краю є характерними нерозвинуті та неефективні демократичні інститути, що зумовлює сприятливе підґрунтя розвою тіньових корпоративних форм. Це, й собі, ставило закономірну парадигму «порядку, наведеного сильною рукою». Відтак ця система корпоративно-олігархічних відносин відкидала національні цінності на периферію [214, с. 67]. І саме ця ситуація, переважно, спричинила події весни 2014 р., коли на Донеччині (як й на Луганщині) стався закономірний розподіл: території з переважною українською національно-мовною ідентичністю (переважно – сільські) залишилися неокупованими; натомість території з російськомовним населенням (переважно – депресивні й люмпенізовані містечка й шахтарські селища) опинилися під окупацією.

Отже, методологічним підґрунтям цього дисертаційного дослідження є комплекс методів і прийомів наукового аналізу, що спрямовується на вивчення специфіки та особливостей еволюції національно-мовної ідентичності українців Донеччини впродовж квітня 1923 р. – квітня 2014 р.

Загалом, з огляду на поставлену мету й завдання, в основу методології цього дослідження покладена сукупність загальнотеоретичних принципів, сучасних підходів і методів наукового пізнання [168, с. 161]. Водночас визначальна роль у науково-дослідницькій діяльності належить таким

загальнонауковим методам, як-от: сходження від конкретного до абстрактного й від абстрактного до конкретного [232, с. 112]. Зокрема, методи сходження від конкретного до абстрактного й від абстрактного до конкретного знайшли своє застосування під час дослідження формування й розвитку витоків національно-культурного усвідомлення ідентичності українців Донеччини.

Діалектичний метод дав змогу простежити характер й основні тенденції розвитку національно-мовної ідентичності українців Донеччини впродовж періоду від квітня 1923 р. до квітня 2014 р.

Структурно-системний метод відіграв чималу роль у цій дисертаційній роботі в процесі аналізу стану наукової розробки теми. Методи сходження від конкретного до абстрактного й від абстрактного до конкретного знайшли своє застосування під час дослідження перспектив подальшого розвитку національно-мовної ідентичності українців Донеччини.

Формально-логічний метод застосовано для формулювання дефініцій, що розкривають характер і зміст розвою національного самоусвідомлення й мовної ідентичності мешканців Донеччини на сучасному етапі та під час формування понятійно-термінологічного апарату роботи.

У процесі цього дослідження ще одним визначальним методом став історико-порівняльний метод. Саме він дає можливість виявляти сутність досліджуваних явищ за подібними й за відмінними властивостями, а також порівнювати в просторі та часі, тобто – по горизонталі й по вертикалі [168, с. 187]. Завдяки історико-порівняльному методу вдалося порівняти тенденції трансформації мовної ідентичності та національної свідомості українців Донеччини в різних часових проміжках й відповідно до різноманітних історичних узагальнень і паралелей. Водночас, на думку Ю. Каганова, треба мати на увазі, що головне під час порівняння не встановити відношення, а пізнавати їх. Одна справа розрізняти порівнювані об'єкти, і зовсім інша – на цій базі пізнавати їх. Під цим ми маємо розуміти узагальнення, виявлення історичної послідовності, глибинних тенденцій, передумов і наслідків, побудову типології соціальних процесів і явищ тощо [152, с. 255].

Чільне місце в роботі посідає історико-генетичний метод як найуніверсальніший і найдоступніший для історичного дослідження. Його застосування дає змогу відтворити реальний процес виникнення та розвитку об'єкта, забезпечити максимально повне його зображення у всіх подробицях історії явища. Завдання такого дослідження – розкриття конкретних умов й обставин різного роду явищ, їхньої історичної послідовності та зміни одних стадій розвитку іншими [147, с. 18]. Також завдяки історико-генетичному методу стає можливим послідовне розкриття властивостей, функцій і змін досліджуваної реальності в процесі її історичного руху, що дає змогу якнайбільше наблизитися до відтворення реальної історії об'єкта. І цей об'єкт зображається в найконкретнішій формі. Пізнання відбувається послідовно від одиничного до особливого, а відтак – до загального й всезагального. За логічною природою історико-генетичний метод є аналітично-індуктивним, а за формою вираження інформації про досліджувану реальність – описовим [168, с. 184]. Історико-генетичний метод, серед іншого, дав змогу показати причиново-наслідкові зв'язки та закономірності процесу еволюції національно-мовної ідентичності українців Донеччини впродовж часу від квітня 1923 р. до квітня 2014 р. на основі безпосереднього аналізу об'єктивної реальності. Історико-типологічний метод сприяє виявленню загального в просторово-одиничному та виділенню стадійно-однорідних і безперервно-часових чинників. Його застосовано під час дослідження процесу «українізації» 1923 – початку 1930 рр. та його впливу на національно-мовну ідентичність українців Донеччини.

Складність та багатоаспектність проблеми національного розвитку українців зумовлюють чималий інтерес до неї з боку науковців. Для докладного вивчення процесу національного відродження треба зробити його багаторівневий зріз, дослідити кожен із компонентів. Еволюція національно-мовного самоусвідомлення стосується передусім духовної сфери життя суспільства, починаючи з самопізнання, з ототожнення себе з представниками якоїсь певної нації та з усвідомлення потреби краще знати її історію, мову, культуру, традиції тощо. Одним із проявів національного відродження титульної нації є створення

та діяльність національно-культурних організацій, які об'єднують людей для здійснення різноманітних заходів, спрямованих на сприяння національному відродженню тієї нації, зокрема для вивчення культури, традицій, мови.

На форумі-дискурсі «Регіональні ідентичності в сучасній Україні та методи їх вивчення» Ю. Сорока висловила думку, що практика досліджень регіональних відмінностей дає можливість надати реконструкції ширші, ідеологічні за своєю природою стратегії розуміння дійсності. Водночас факт наявності відмінностей має стати відправною точкою стратегії розуміння реальності українського соціокультурного простору. Великого значення в цьому контексті разом із методологічною спрямованістю дослідників набувають і наявні стосунки між представниками різних регіонів, актуальні для комунікації схеми сприйняття Іншого [266, с. 8, 9]. Відтак постає завдання розробки належних моделей співіснування різних регіонів, іноді з цілком відмінними культурними, мовними традиціями та політичним самоусвідомленням.

Специфіка регіонів зумовлюється відмінностями природно-кліматичних умов, історичного досвіду, етнічного складу населення, культури, релігії, які в сукупності й взаємодії набувають інтегративного, системного характеру. Усвідомлення таких особливостей є обов'язковою умовою цілісності та всебічності історичного знання. Воно диктується також практичними завданнями, оскільки без розуміння історичного підґрунтя неможливо з'ясувати інтереси й потреби цього регіону. Чималу вагу мають, серед іншого, пізнавальні та популяризаторські завдання – саме на дослідженні «малої батьківщини» здебільшого ґрунтуються патріотичні почуття [108, с. 5].

Я. Верменич пропонує розглядати феномен Донбасу, й зокрема – Донеччини, як краю з ознаками типового стикового пограниччя, де система міжгрупових й міжособистісних взаємовідносин віддавна розвивалася в контексті перехідності, гетероглосії, взаємодії/зіткнення культурних традицій [106, с. 18]. Оскільки, на переконання дослідниці, тут не існувало чітко визначених демаркаційних ліній між окремими зонами впливу, проте дихотомія «свій/чужий» явно чи неявно була достатньо вираженою в суспільній свідомості

[105, с. 113, 114]. Я. Грицак вбачає основну проблему в тому, що на різних теренах України територіальна ідентичність визначається відповідно до різного набору ознак. Відтак лінія розмежування всередині українського суспільства пролягла між різними тлумаченнями української ідентичності. А шкала «свій-чужий» залишалася для українців досить знаковою [120, с. 172-178]. У свою чергу, О. Міхеєва припустила, що дискусія щодо проблеми «двох Україн», на науковому, політичному чи публічному рівнях, призвела до своєрідної легалізації регіоналістики, що дає змогу тепер науковцям дедалі активніше ставитися до факту наявності суттєвих розбіжностей у світобаченні, світосприйнятті, мові, способі життя людей, які проживають на теренах не такої вже й малої за своїми розмірами країни [266, с. 23]. Переважно індивідуалістична спрямованість етнічного самовираження українців Донеччини помітно ускладнювала розвиток їх мовної ідентифікації й національного самоусвідомлення. Внаслідок масованої русифікації та насадження шовіністичних стереотипів, українців цілеспрямовано перетворювали на етнічну масу другого сорту.

Я. Грицак зауважив, що українцям вдалося зберегти свою етнічну ідентичність не стільки завдяки, скільки всупереч усім модерним процесам на їхніх землях. Тим, що територія України впродовж віків лишалася політично й економічно незінтегрованою, пояснюється особлива вага регіоналізму, котрий «був і є одним з головних чинників новітньої історії України» [119, с. 11, 12]. Дослідження, здійснені Я. Грицаком у Донецьку, починаючи з 1994 р., емпірично підтвердили, що регіональна ідентичність в ієрархії сучасного Донбасу вже тривалий час посідає чільне місце. Мовна чи етнічна ідентичність майже не виявляються, однак регіональна у шкалі ідентичностей за важливістю підтверджується двома третинами населення. Водночас було зазначено тенденцію до збільшення української національної ідентичності [118, с. 49-52].

Серед основних інструментів формування національної ідентичності виділяють такі: мова, релігія (віра), культура, соціально-політичні, психологічні ознаки, національна ідея [241, с. 436]. На сьогодні найпоширенішим є твердження про те, що саме мова лежить в основі конструювання національної

ідентичності, завдяки їй відбувається плекання національної свідомості як окремо взятої особистості, так і нації загалом. Адже насамперед за мовною ознакою людина шукає собі подібних або, іншими словами, ідентифікує себе [127, с. 47-49]. О. Потебня вважав, що втрата мови й денаціоналізація народу призводить до дезорганізації суспільства, аморальності й спідлення [231]. Цілком вірогідно, що підґрунтя такого твердження криється в тому становищі, в котрому перебували українці впродовж існування Російської імперії. Коли вони були позбавлені своєї історії, ідентичності, самоідентифікації та мови.

Процес формування України як демократичної держави з поліетнічним складом населення потребує розв'язання цілого комплексу політичних, соціально-культурних і правових проблем. З одного боку, державотворення сприяло прагненню українців як титульного етносу виступити консолідувальним чинником націй, а з іншого – спричиняло швидке зростання самосвідомості національних меншин, які прагнуть реалізувати свої національні права у межах демократичної держави [309, с. 168]. Проте однією з суттєвих проблем, що стоїть на заваді ефективному процесу державотворення в Україні, є загальнослов'янська дифузність, прив'язаність до «общерусского мира», російського культурного та політичного проєкта. І вже від початку 1990-х рр. у конструктивістському підході до формування нової української нації, крім ціннісних і технологічних моделей, постала й етнічна програма відокремлення українців від світу «східного слов'янства» та проєкт ідеологічного «обґрунтування» етнічної «іншості» українців і росіян за повного розуміння ідеологічною елітою того, що в цьому контексті «етнос» не є незмінною «расово-племінною» субстанцією, як це мало місце в міфологічних примордіалістських схемах [85, с. 325]. У цьому контексті доцільним є звернення до етнофілософії, зокрема – розробки теоретичної основи процесу українського державотворення. Водночас історіологізм і аксеологізм виступають концептуальними та методологічними орієнтирами взаємовідносин держави та нації [236, с. 171].

На думку Я. Радевича-Винницького, українська мова була жорстко контрольованою й обмеженою в розвитку, що спричиняло цинізм, безнадію,

втрату орієнтирів тощо. А відмова від рідної мови зумовлювала деформацію національної свідомості [234]. Т. Хинчевська-Генель зауважила, що національна свідомість формується під впливом таких чинників, як-от: мовна спільнота, історичні традиції, релігійні й моральні ідеї, прагнення незалежної державності [326, с. 378]. Мова є основним середовищем визначення, збереження й передання соціального досвіду та інструментом об'єктивації суб'єктивних значень. Вона перетворює психологічні феномени на соціальні факти, надає індивідуальним переживанням інтерсуб'єктивного значення. Така функція мови лежить в основі конструювання етнічної ідентичності. Мова, окрім того, що виконує роль основного інструмента формування ідентичності, своїх комунікативних функцій, слугує ще й певним символом. Ідентифікаційна функція мови виявляється в часовому й у просторовому вимірах. Кожна людина має своєрідний індивідуальний мовний «портрет», мовний «паспорт», у якому зображені всі її національно-естетичні, соціальні, культурні, духовні, вікові та інші параметри.

На думку О. Потебні, традиції народу зберігаються переважно в мові. Тому щойно дитина опановує мову, вона до нього прилучається. Внаслідок засвоєння рідної мови дитина з віком набуває національних рис оточення [231]. М. Гайдеггер стверджував, що для людини світ її рідної мови – це «дім буття», «найінтимніше лоно культури» [303, с. 189, 190]. Звертаючись до творчої спадщини В. фон Гумбольдта, М. Гайдеггер зауважив, що цей німецький мислитель XIX ст. уявляв мову як особливу «працю духа». Керований цим поглядом, Гумбольдт іде вслід за тим, чим себе мова показує, тобто чим вона є [126, с. 208]. Визначення мови як своєрідної оселі духу, згідно з формулюванням Гайдеггера, сприяє повноцінному відтворенню статусу мови в нашому повсякденні й в усьому перебігу становлення людини. Мова – найсуттєвіша та найвизначніша частина людської особистості, нації й народу, чинник поведінки людини, мислення, усвідомлення рівня буття у світі та виокремлення самої себе з-поміж інших, а народу – носія мови – у світі цивілізованих народів. Саме мова постає вирішальним й основним чинником ідентифікації особистості до її подібних.

Загалом під час визначення теоретико-методологічних засад дослідження цієї теми треба враховувати, що в правах і стартових можливостях представники всіх регіональних груп мусять мати рівні передумови та шляхи розвитку. Хоча варто наголосити, що кожна сучасна регіональна спільнота має власну специфіку та особливості, оскільки об'єктивні умови існування кожного регіону різні. Звідси – допустимість варіативних шляхів розвитку націй на основі їхнього відродження, етнонаціонального поступу всієї України та українського державотворення [247, с. 15]. Із свого боку Українська держава має забезпечувати й упроваджувати в повсякденне життя такі принципи, як-от: рівноправ'я та самовизначення народів, що її населяють, суверенітет та територіальна цілісність тощо.

В. Кожевніков стверджує, що мова – це найпоширеніша та найважливіша інформаційна система, від досконалості, логічності, простоти якої залежить і ступінь освіченості народу, й глибина інтелекту інтелігенції. А відтак керівникам сучасної української держави треба зрозуміти, що починати державне будівництво варто з повернення українській нації української мови [169, с. 58]. Увесь досвід державотворення періоду незалежності України яскраво засвідчує закономірність (особливо – на прикладі Донеччини), що за показово-вибіркової підтримки розвитку української мови та культури проблемним було формування національно-мовної ідентичності.

А. Брацкі наголошує, що українська мова – це мова найбільшої європейської країни, що цілком розташована на цьому континенті. Вона побудована на поєднанні київсько-полтавського діалекту з мовленнєвою й писемною спадщиною Східної Галичини, тобто земель, між котрими пролягли півтисячі кілометрів. Відтак, робить висновок цей учений, уже цих причин достатньо для пояснення складності процесу виникнення й формування модерної української мови. Особливо важливо зосередитися на сьогодиньшому стані української мови [99, с. 88]. Отже, необхідно підсумувати, що теоретико-методологічні засади цього дослідження спираються на цілий комплекс науково-методологічних принципів, засобів, методів і прийомів, призначення котрих

полягає у всебічному та найґрунтовнішому висвітленні всіх основних тенденцій розвитку мовної ідентичності та національної свідомості українців Донеччини впродовж квітня 1923 р. – квітня 2014 р. Водночас треба підкреслити потребу поєднання найконструктивніших методів і підходів для якомога раціональнішого висвітлення зазначеної теми.

Чимала кількість публікацій на тему ідентичності в Україні та на Заході засвідчує, що ця проблематика є досить специфічною в теоретичній площині, з врахуванням низки похідних понять: «національна ідентичність», «мовна ідентичність», «нація» тощо. Г. Касьянов вважає, що мова не може бути основною ознакою нації, натомість головним чинником є національна самоідентифікація. Оскільки мовна самоідентифікація українців не може однозначно ототожнюватися з національною ідентичністю [162, с. 263, 264]. Адже в радянський час багато україномовних осіб були українофобами й навпаки – досить багато російськомовних людей мали українську ідентичність.

Також, на думку Г. В. Касьянова, не варто ототожнювати націю з етносом, оскільки це є некоректно в історичному та політичному контексті [235]. І саме історичні факти, зазвичай, виступають вагомими аргументами у процесі відновлення в суспільній свідомості образу української нації зі своєю власною мовою, культурою, історією [163]. А відтак Г. Касьянов звертає увагу на актуальне нині завдання «українізації самих українців», котре, на думку вченого, є ускладненим «імітаторським характером і декларативністю багатьох дій влади, спрямованих на формування громадянської нації» [164, с. 11].

Поняття «ідентичність» нині активно артикулюється в низці соціогуманітарних наук. У найширшому розумінні воно означає усвідомлення індивідом власної приналежності, що дає змогу визначити своє місце в соціокультурному просторі й вільно орієнтуватися в навколишньому світі [187, с. 113]. Ще в ХІХ ст. О. Потебня утверджував психологічну, а не соціальну основу етнічної спільності й розрізняв народність (етнічність) і національність. Поняття «народність» визначається у нього насамперед мовою. Ідея ж національності – це результат певних умов життя. Водночас учений наголошує:

«Народність, з точки зору мови, є поняття, що відрізняється від так званої «ідеї національності» [231, с. 167]. Проте ці поняття настільки пов'язані одне з одним, що потребують ретельного розмежування.

Ще в XVIII ст. Й. Гердер ототожнив мову з національністю, проголосивши етнічною мовною спільнотою німецький народ. Також дослідник пов'язував цілий комплекс аспектів духовного та морально-психологічного плану з мовою певного народу чи нації [114, с. 239, 240]. У контексті сьогодення актуальною є настанова Й. Гердера про винятковість кожної національної культури та нагальність збереження її автентичного духу, оскільки народ живе так довго, як довго існує його мова [115, с. 151]. І в цьому сенсі є важливим сформульований Л. Масенко показник мовної демографічної потужності, котрий визначається згідно з кількістю представників певної мовної спільноти щодо загальної кількості населення території, а також коефіцієнт комунікативної потужності мови, що визначається відповідно до кількості комунікативних сфер, котрі обслуговує певна мова [206, с. 43].

У цьому дослідженні для використання поняття «національно-мовна ідентичність» певним взірцем стала робота «Роль мови у формуванні національної ідентичності» О. Казакевич, де авторка визначила мову як провідний засіб комунікації в соціумі, що впливає на еволюцію ідентичності, й зокрема на формування національної ідентичності. Водночас дослідниця вважає, що мова не перебуває в прямій залежності від національної ідентичності, чи ж навпаки. Натомість між мовою й національною ідентичністю наявний швидше опосередкований взаємозв'язок [156, с. 78].

А. Брацкі розглянув два поняття: «українське мовне питання» й «питання української мови» крізь призму специфіки семантичного змісту обох висловів, задля досягнення якої найкращим методом є опис і порівняльне зіставлення деяких складників цих термінів. Зокрема, «українське мовне питання» спрямоване назовні, тобто виходить за межі свого генетичного побутування. І в цьому плані неймовірним є той факт, як легко українці переходять на іншомовне спілкування як за кордоном, так і на Батьківщині, та ще й в обох випадках

зазвичай схиляються до думки, що всі іноземці краще розуміють російську, а не українську мову. З чим пов'язана також надзвичайно швидка асиміляція українців у чужоземні суспільства. Друге поняття – «питання української мови» – переносить міркування до середини українського ареалу, де й має формуватися українська мова. Відтак, питання української мови – це справа, пов'язана з рівнем відповідальності самих українців за національну спадщину, їхньою зрілістю у плеканні цього знакового елемента державності. Наслідком цього понятійно-термінологічного аналізу проблеми став висновок – становище української мови в Україні залежить передусім від позиції самих українців. На зміну табу, накладеному на право українців на самостановлення у формі звинувачень у націоналістичних прагненнях, має прийти стабільний процес побудови державної культури й мовної політики [99, с. 86-88].

Ю. Шевчук вважає, що українська мова завжди була об'єктом атаки різних асиміляторів, адже вона завжди була основною ознакою нації [315]. Отже, одним із ключових аспектів цього дослідження є поняття «нація» як найбільш пов'язане з поняттями національно-мовної ідентичності та національної свідомості. При цьому, слід підкреслити, що Е. Сміт означив поняття «нація» як сукупність людей, що мають спільну назву, історичну територію, міфи, історичну пам'ять, культуру, економіку, юридичні права та обов'язки для всіх її членів [261, с. 150, 151].

У дисертаційній роботі застосовано низку термінів, котрі уособлювали процес денаціоналізації українців Донеччини. Насамперед, це стосується поняття «лінгвоцид» (мововбивство) – тобто цілеспрямоване й системне знищення певної мови як провідної ознаки етносу, народності, нації. Також особлива увага приділена такому явищу, як-от «Русский мир», котре стало одним із символів російської новітньої імперської геополітичної доктрини періоду президентства В. Путіна та означало невпинний наступ на національно-мовну ідентичність українців Донеччини. А 2014 р. з'явилася ціла низка штучних історико-територіальних термінологічних конструкцій, безпосередньо пов'язаних із агресією РФ проти України («Новоросія», «Донецька народна

республіка» (ДНР), «Луганська народна республіка» (ЛНР), «Південний Схід»/«Юго-Восток»).

В. Малахов звернув увагу на те, що мова, серед інших засобів соціальної комунікації, за умов певного конфлікту набуває помітної значущості. «Якраз на цих знаках чужої етнічності – концентрується енергія ненависті, причому її інтенсивність ніяк не залежить від «глибини» розрізнення, від «дійсної» культурної дистанції між групами, що вступили у протиборство» [201, с. 124, 125]. Саме такі поняття – як своєрідні символи етнічної приналежності й національності – нерідко стають предметами міжнаціональних й політичних конфліктів. Ґрунтовний аналіз цих аспектів дає змогу детальніше з'ясувати не лише поняттєво-термінологічний апарат роботи, а й теоретико-методологічні засади цього дослідження загалом.

*

*

*

Загалом треба підсумувати, що здійснений аналіз стану наукової розробки теми еволюції національно-мовної ідентичності українців Донеччини впродовж квітня 1923 р. – квітня 2014 р. виявив потребу опрацювання широкого кола джерел і наукової літератури для з'ясування специфіки та особливостей еволюції національно-мовної ідентичності українців Донеччини. Попри чималу кількість робіт із зазначеної тематики, відчувається брак комплексного аналізу мовної ідентичності та національної свідомості українців Донеччини впродовж квітня 1923 р. – квітня 2014 р.

Характер історіографічного вивчення тематики еволюції національно-мовної ідентичності українців Донеччини з квітня 1923 р. по квітень 2014 р. має низку особливостей і пов'язаний із низкою тенденцій і підходів, що застосовуються сучасними дослідниками. Відповідно, висвітлення цієї тематики доцільно розглядати за змістовно-тематичним принципом, поділивши наукову літературу на певні групи, пов'язані з підрозділами дисертаційного дослідження.

У зв'язку з особливостями предмету дослідження весь історіографічний масив наукової літератури за темою, що розглядається можна умовно поділити на

три основні блоки, з відповідною градацією на підрозділи роботи. До першої групи варто віднести загальні праці універсального характеру, де розкриваються теоретико-методологічні засади дослідження. До другої групи необхідно віднести роботи, в котрих висвітлюється еволюції національно-мовної ідентичності українців Донеччини від 1923 р. до середини 1980-х рр. До третьої – праці, в яких аналізується національно-мовне становище українців Донеччини впродовж другої половини 1980-х рр. – початку 2014 р.

Варто наголосити, що попри достатню представленість в історіографії наукових досліджень щодо проблем українізації, русифікації, денаціоналізації, насадження ідей «Русского мира» на Донеччині та в Україні тощо, тема еволюції національно-мовної ідентичності українців Донеччини з квітня 1923 р. по квітень 2014 р. залишається недослідженою.

Згідно з класифікацією, що утвердилася в історичній науці, використані в дисертації джерела розподіляються на такі групи: архівні документи й матеріали; актові та діловодні документи; статистичні видання; збірники документів; періодичні видання. З неопублікованих джерел в дисертації використані архівні фонди, зокрема, справи фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБ України), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Державного архіву Донецької області (ДАДО), Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтв України (ЦДАМЛМ України). Загалом в роботі використано матеріали 5 архівів, 14 фондів, 37 справ.

Одним із визначальних аспектів мети цього дисертаційного дослідження є концептуальне осмислення еволюції національно-мовної ідентичності українців Донеччини впродовж квітня 1923 р. – квітня 2014 р., у процесі якої проявилася своєрідна парадигма й ціла низка регіональних особливостей розвитку національно-мовної ідентичності українців Донеччини. Відповідно, є потреба у виборі й застосуванні саме таких методів, котрі найповнішою відбивають характер і сутність цього дослідження.

Теоретико-методологічною основою цього дослідження є ціла низка науково-методологічних принципів, засобів, методів і прийомів, призначення котрих полягає в якомого ґрунтовнішому та всебічному висвітленні всіх аспектів еволюції національно-мовної ідентичності українців Донеччини впродовж квітня 1923 р. – квітня 2014 р. Водночас треба підкреслити особливу необхідність поєднання найконструктивніших методів і підходів для якомого раціональнішого висвітлення зазначеної теми. З огляду на те, що одним із провідних завдань цього дисертаційного дослідження є концептуальне осмислення значення національно-мовної ідентичності, є потреба у виборі й застосуванні саме таких методів, котрі найповнішою мірою забезпечили б розкриття досліджуваної теми.

Важливим складником ґрунтового наукового дослідження є належний поняттєво-термінологічний апарат, котрий дає змогу краще сприйняти й зрозуміти зміст, сутність і характер цієї роботи.

Отже, опрацьована наукова література та джерельна база дає змогу авторці розв'язати основні завдання дослідження.

РОЗДІЛ II. ТРАНСФОРМАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ТА МОВНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНЦІВ ДОНЕЧЧИНИ (1923 р. – СЕРЕДИНА 1980-х рр.)

2.1. Становлення національно-культурної ідентичності українців Донеччини

Процес формування національно-мовної та національно-культурної ідентичності українців Донеччини відбувався впродовж кількох століть. Але помітної інтенсивності він поступово набуває наприкінці XIX – на початку XX ст. Тобто в період, коли питання національно-мовної ідентичності набули особливої гостроти.

Проблема мови є нагальною в кожному суспільстві. Чи не найгострішою вона є в поліетнічних утвореннях. Новітня історія свідчить, що фундаментальні, доленосні проблеми свободи, незалежності, суверенітету, прав людини не можуть бути вирішені без розв'язання мовних питань. Як зазначають В. Іванишин і Я. Радевич-Винницький, саме з боротьби за мову, здебільшого, починається боротьба народів за свої права [148, с. 16, 17].

Упродовж багатьох століть для українців мова була одним з головних засобів збереження власної ідентичності. Але, як зауважили Ф. Турченко та Г. Турченко, ще від XVIII ст. в Російській імперії українці піддавалися системній русифікації. Водночас, якщо про українську худобу та українську пшеницю ще можна було писати, то будь-які згадки про «український народ» і «українську мову» заборонялися [293, с. 27]. Українці завжди мусили відстоювати своє право на власну мову. Особливо ця проблема загострилася на землях сучасної Донеччини наприкінці XIX ст., коли до імперської шовіністичної політики російського самодержавства додалися тенденції індустріалізації та урбанізації цього краю. Водночас ці землі все більше наповнювалися вихідцями з російських губерній чи іноземцями.

Як засвідчує перепис населення, проведений 1897 р., динаміка етнічного складу населення Катеринославської губернії, куди переважно входила територія сучасної Донеччини, наприкінці XIX ст. визначалася активними міграційними процесами, насамперед – припливом робочої сили на шахти й підприємства Донбасу з Воронежської, Курської, Пензенської, Рязанської, Тамбовської губерній тощо [149, с. 14]. Відповідно до

першого в Російській імперії загального перепису населення, проведеного 9 лютого (28 січня ст. ст.) 1897 р., етнічний склад населення Катеринославської губернії, був доволі різношерстий, але переважну більшість складали українці. Так, в Бахмутському повіті, за загальної кількості населення – 332478 осіб, українці становили 193510 осіб (58.2%), росіяни – 103702 (31.19%), євреї – 9457 (2.84%), німці – 12646 (3.8%). У Маріупольському повіті, за загальної кількості населення – 254056 осіб, українці становили 117206 осіб (46.13%), росіяни – 35691 (14.05%), євреї – 10291 (4.05%), німці – 19104 (7.52%) [49]. Перепис населення, проведений 1897 р., дає досить унікальні статистичні дані. Оскільки там були питання про рідну мову й три варіанти відповідей: великоросійська, малоросійська та білоруська. Відтак, було отримано досить реальні дані про кількість українців, які не зреклися власної національної ідентичності, визнавши себе малоросами, на противагу офіційній імперській політиці зросійщення. Ф. Турченко та Г. Турченко зазначили, що результати перепису 1897 р. фахівцями застосовуються як основа для визначення (з урахуванням щорічного природного приросту) кількості населення України та його національного складу в наступні роки, зокрема на 1914 р. Саме так визначав кількість жителів і співвідношення національних груп Півдня України напередодні Першої світової війни географ С. Рудницький [293, с. 29].

Як зазначила В. Шандра, вже в XIX ст. на українських землях, що входили до складу Російської імперії мова виступала як основний елемент української ідентичності. Українофіли прагнули конструювати українську мову, з огляду на культурну модель нації, в напрямі відмежування української ідентичності від російської через виявлення її цінностей та проявів відмінностей, зокрема мовних [311, с. 24]. Згідно зі спогадами Д. Ляха, на теренах Катеринославської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. мали місце тенденції українського національного відродження, що виявлялося в: «культурно-просвітній роботі національного характеру», «культурно-освітній роботі національного характеру», «культурно-просвітній праці», «українській справі», «свідомих селянах» тощо [51, с. 188, 193-201]. І саме культурно-просвітницька робота серед українських селян, здебільшого, визначала й формувала їхню національну свідомість [199, с. 181, 182].

Як вважає О. Казакевич, насамперед завдяки представникам української інтелігенції, вже з другої половини XIX ст. побутовий ужиток української мови поступово трансформується в свідому життєву потребу. І саме через зусилля інтелігенції, українська мова дістала можливість розширювала сферу вжитку через її наукове вивчення та популяризацію, впроваджувалася як мова повсякденного спілкування для власних дітей, ставала маніфестацією національної ідентичності [157, с. 313].

Уже наприкінці XIX ст. склалися основні культурні характеристики населення сучасної Донеччини. Посилюючи адміністративний контроль над Україною, царизм одночасно здійснював політику її русифікації, звужуючи сферу української мови та культури. Їх витісняли, розчищаючи поле для російського культурного впливу. Існував прямий зв'язок між загарбницькою політикою царизму та станом української культури [293, с. 27]. Ю. Ніколаєць зауважив, що внаслідок системної імперської політики на Сході та Півдні України було створено основу для розвитку поліетнічного промислового середовища, в котрому активно відбувалися процеси відмови від усталених традицій. Саме наприкінці XIX ст. були закладені підвалини сучасної етнічної структури населення Донбасу із переважанням українського та російського населення. Відтак, стрімке збільшення надалі російського населення на Донбасі створило підґрунтя для асиміляційних процесів, пов'язаних зі змінами у етнічній самосвідомості. Внаслідок цього в цей час на Донбасі, насамперед у міському середовищі, з'явилося специфічне «проросійське ядро», що надалі забезпечувало становлення проросійської орієнтації у представників етнічних спільнот, які приєднувалися до нього. А оскільки такого роду «включення» відбувалося поступово, порівняно невеликими групами проти чисельності «ядра», то його потужності вистачало для продовження процесів асиміляції. Також асиміляційні процеси українського населення на території Донеччини посилювалися з огляду на те, що більшість етнічних росіян мала характерну рису вважати українські землі своїми, а українці, зазвичай, розглядалися як переважно лояльна етнічна маса, котра потребувала російської державної організації для забезпечення власних економічних інтересів [216, с. 60].

1917-го р. російський Тимчасовий уряд за всяку ціну намагався залишити під владою Росії промисловий Донбас. Цей край був здавна переважно заселений українцями, що становили від 2/3 до 3/4 місцевого населення. Продовживши політику царизму й Тимчасового уряду, більшовицька влада розглядала Україну як щось ціле, єдине й мислила загальноросійськими та регіональними категоріями [292]. Є. Сверстюк зауважив, що більшовизм не випадково виник в Російській імперії, де століттями звичною була мова казенної брехні як мова деспотизму. Відтак, доведена більшовиками до принципу «жизнь во лжи» не викликала серед населення значного опору [246, с. 722]. А сліпа довіра українських патріотів російським соціал-демократам неминуче вела до повного панування в Україні більшовизму спочатку як ідеологічного явища, а відтак – до його поступового проникнення в усі сфери суспільного життя. Наслідки цього для України стали воістину трагічними й привели до знищення більшовиками чималої частини української нації, зокрема тієї її частини, яка їм вірила.

Є. Чикаленко у своїх спогадах зазначав, що в той час крайні праві, чорносотенці гостро та брудно боролися з українством, з огляду на те, що в Росії має бути «один царь, одна вера и один народ»; ліберали протидіяли делікатніше, але твердо стояли за «единую, неделимую Россию» й боялися всього того, що загрожує її цілості; а крайні ліві гаряче виступали проти національних рухів «во имя единства пролетариату» [60, с. 301]. Щойно українство піднімало голову та виявляло претензії навіть тільки на самостійне культурне життя, тоді всі ворогуючі між собою російські партії й течії об'єднувалися в боротьбі з українським рухом, виступаючи проти українства єдиним фронтом [255, с. 320]. Усе це й зумовило подальше невпинне насадження, говорячи сучасною мовою, «Русского мира» в Україні та деформацію культурно-національної ідентичності українців Донеччини.

Уже з осені 1917 р. більшовики ініціювали процес утворення Донецької республіки Рад, що призвів до появи в лютому 1918 р. Донецько-Криворізької республіки. Причому це відбувалося за ініціативою місцевих більшовиків-сепаратистів й під егідою представників більшовицького центру з Петрограду. Створюючи цю та інші псевдодержавні утворення на теренах України, більшовики відкидали національний принцип, беручи за основу територіально-господарський. Поза їхньою увагою

залишився бурхливий процес національного відродження українського народу, який вони сприймали як вороже, контрреволюційне явище. 7 березня 1918 р. ЦВК Рад України в своїй декларації першим пунктом записав: «Ми ніколи не розглядали Українську Радянську Республіку як національну республіку, а виключно як Радянську Республіку на території України» [292, с. 62-64]. Це стало продовженням політики культурної дискримінації українців, що мала місце в Російській імперії, й одночасно – початком особливо активного нищення української національної ідентичності.

З огляду на таке становище мови в Україні, Центральною Радою наприкінці березня 1918 р. був ухвалений закон «Про державну мову». Який можна вважати важливим чинником зародження української державної мовної політики [79].

Щодо періоду національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., то, на думку Г. Куромії, широкий український національний рух пройшов повз Донеччину. І річ не в тім, що цей рух не мав великої підтримки серед населення. Навпаки, підтримка була досить масовою, особливо серед селян. Проте національні лідери не спромоглися скористатися нею. Зазвичай повстанці із середовища селян, витіснивши окупантів за межі своєї території, припиняли бойові дії, не прагнучи повністю знищити ворожі сили [186, с. 164]. Досить активною, особливо на теренах Північної Донеччини, була діяльність товариства «Просвіта». Це була організація, котра традиційно популяризувала українську культуру та й далі цілеспрямовано працювала над культурно-національним відродженням українців.

У місті Слов'янськ, що на той час ще входило до Ізюмського повіту Харківської губернії, вже навесні 1917 р. розпочало активну діяльність товариство «Просвіта», де усіх охочих навчали української мови, знайомили з українською літературою, граматикую та українською історією. Заняття проводили вчителі Слов'янська. І, коли до міста в квітні 1917 р., увійшли частини гайдамаків, то на заклик вступати до лав українського війська відгукнулося чимало учнів місцевого технічного училища. Пізніше чимала кількість жителів Слов'янщини долучилася до селянських антибільшовицьких повстань [133]. У більшовицьких документах, датованих квітнем 1919 р., терени Донеччини, зокрема ті, які наближені до Дону, характеризувалися, як схильні «до контрреволюції» через певне несприйняття більшовицьких ідей [7, арк. 23, 24]. Доречно

зауважити, що на початку XX ст. понад 70% населення на Донеччини становили етнічні українці [134]. Водночас, попри масовану соціалістичну та соціал-демократичну пропаганду, спротив більшовикам на Донеччині переважно виявляли саме етнічні українці.

Уродженець Бахмутського повіту, член Центральної Ради М. Шаповал, відмічаючи проблему несформованості української нації й нерішучості української еліти в добу національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., наголошував, що для українців головна проблема на той час полягала у визначенні основних пріоритетів у процесі розбудови власної нації [277, с. 323]. Водночас визначальним чинником залишався розвій національної свідомості українців.

С. Плохій звертає увагу на те, що в 1920-х рр. одним із каналів проникнення в село української національної ідеї була тогочасна радянська преса. Офіційний дискурс часу базувався на приматі соціального чинника та ідеї класової боротьби, й українство цього періоду часто сприймалося селянством як саме селянська ідеологія, тісно пов'язана з політикою правлячої партії [228, с. 7]. На прикладі окремих спогадів селян цього періоду можна відстежити певну трансформацію національної ідентичності від примату соціальних цінностей і захоплення класовою ідеологією до розуміння потреби відстоювання української ідентичності [57, с. 103, 182; 58, с. 388, 389; 53, с. 337-339].

Також треба зазначити, що утворена 1919 р. незалежна від Москви Українська Автокефальна Православна Церква була вороже сприйнята більшовиками. Відтак, з боку останніх починаються переслідування насамперед священників УАПЦ [275, с. 41].

Узагальнюючи витoki національно-культурного усвідомлення власної ідентичності українцями Донеччини, треба підкреслити, що впродовж багатьох століть для українців мова була одним з головних засобів збереження власної ідентичності. Проте процес цілеспрямованої та системної русифікації українців у Російській імперії фактично зводив нанівець всю попередню національно-культурну еволюцію українців Донеччини. Особливо ця проблема загострилася наприкінці XIX ст., коли до імперської шовіністичної політики російського самодержавства додалися тенденції індустріалізації та урбанізації Донбасу.

Українська революція 1917–1921 рр. активізувала формування національної свідомості на Донеччині. Безперечно, масштаби цього процесу були меншими аніж на інших теренах України. Проте, виклики й спротив йому були тут куди більшими.

2.2. Вплив процесу українізації 1920-х – початку 1930-х рр. на національно-мовну ідентичність українців Донеччини

За радянських часів була специфічна картина світу, обґрунтована комуністами. За відповідних обставин метафізичного тиску на мовлення, мова була не спроможна втілювати свою іманентну сутність. Вона навпаки, потрапляючи під вплив політичних інтересів, як зазначив М. Гайдеггер, «піддається нашій голій волі й активізові та слугує знаряддям нашого панування над суцям» [304, с. 195]. Більшовики, що декларували право націй на самовизначення, на ділі використовували будь-які засоби для досягнення своїх стратегічних інтернаціональних завдань, котрі зрештою зводилися до нівеляції національно-мовної ідентичності.

Процес українізації 1920-х – початку 1930-х рр., незважаючи на його формальний характер й намагання більшовицької влади скористатися ним задля відволікання національно свідомих українців від боротьби за незалежність, все ж мав досить помітний вплив на розвій національно-мовної ідентичності українців Донеччини та навіть певної частини національних меншин цього краю. Серед активних прибічників українізації були не лише націонал-комуністи, а чимала частина національної інтелігенції – насамперед учителі, літератори й науковці. Більшовики, які на рівні декларацій виступали за право націй на самовизначення, насправді ж своєю інтернаціональною політикою всіляко нищили всі вияви національно-мовної ідентичності.

Спочатку українська мова більшовиками ігнорувалася. Але вже від 1919 р. для них ставало все очевиднішим, що перемога радянської влади в Україні є неможливою, якщо не залучити представників української інтелігенції та не отримати мовчазну згоду українського селянства. Відтак, у межах коренізації – політики залучення корінного населення республік і автономій СРСР до місцевого керівництва, а також надання їхнім мовам офіційного статусу, в УСРР була розпочата українізація [314].

Штучно провокуючи розкол між українцями, під час реалізації своєї гібридної тактики, в січні 1918 р. проголосили Донецько-Криворізьку республіку. Однак згодом вони усвідомили, що відвертий сепаратизм дасть змогу утримати лише один Донбас, а решта України від них все ж відвернеться. Тому більшовицькі лідери, швидко переорієнтувавшись, зробили ставку на вихідців з України, які знали українську мову та могли б доносити українцям політику Раднаркому. Також більшовики друкували та розповсюджували мільйони прокламацій і агіток українською мовою із закликами до революції в Україні [131, с. 45]. Іще одним свідченням того, що радянській Росії доводилося зважати на українців, була поява Донецької губернії в складі УСРР.

9 березня 1919 р. з'являється більшовицький документ, що регламентував вживання української мови. Це була постанова Народного комісаріату освіти «Про обов'язкове студіювання в школах місцевої мови, а також історії та географії України» планувалося «активно працювати в бік розвитку української мови та української культури для проведення ідей пролетаріату, інтернаціоналізму та соціалістичного перетворення суспільства» [103, с. 8]. Безперечно, така політика спрямовувалася на те, щоб залучити українців, які піддавалися національній дискримінації в часи самодержавства, до своїх більшовицьких лав. І варто визнати, ця політика, здебільшого, мала ефект. Особливо на Донбасі.

І. Дзюба зазначив, що впродовж періоду українізації 1920-х рр. доволі рясно заколося українське літературне слово на Донеччині, що було пов'язано з переходом на використання української мови в сфері освіти, книговидання, преси тощо. Впродовж цього короткого часу порівняно вільного національного розвитку, за якого зникли утиски й заборони попереднього часу, стало зрозуміло – на який рівень здатний сягнути розкутий потенціал української нації в усіх сферах культури. Зокрема, на Донеччині у цей період з'являються українські часописи та інші різноманітні видання, українські театри, виявляють себе талановиті літератори тощо [129, с. 14]. Вже 1920 р. з'являється декрет РНК УСРР «Про обов'язкове запровадження української мови в навчальних закладах України». Там, зокрема, доручалося Народному комісаріату освіти – терміново розробити план широкого розвитку виховних і освітніх закладів усіх ступенів і розрядів з українською мовою викладання, а також через його місцеві органи

негайно організувати вечірні школи у всіх губернських і повітових містах для навчання українською мовою радянських службовців. Передбачалося негайне запровадження обов'язкового вивчення української мови у всіх навчально-виховних закладах з неукраїнською мовою викладання та зобов'язати державне видавництво підготувати видання достатньої кількості навчальних посібників українською мовою – художньої літератури та інших видань. Іншим наркоматам рекомендувалося видавати свою пропагандистську літературу також переважно українською мовою, а виконавчі комітети зобов'язувалися мати в кожному губернському місті не менш ніж одну українську газету [3, арк. 64]. Відтак, уже на початку 1920-х рр. Донецьким губернським відділом народної освіти та губернським соціально-виховним відділом було розпочато доволі активну роботу в плані українізації шкіл, дитячих будинків та шкіл соціального виховання тощо [4, арк. 12]. У цей час у сільській місцевості краю зіткнулися дві потужні стихії: воля компартійного апарату та сила звичаєвої традиції. Перша з них характеризувалася агресивністю, наступальністю й схильністю до узурпації влади. Водночас сільське населення перебувало під постійним ідеологічним й пропагандистським тиском [197, с. 159]. За цих умов жителі Донеччини, як загалом й усієї УСРР, все більшою мірою розуміли підступно-демагогічну сутність більшовицької влади. Для останньої практично не лишалося вибору – окрім політики непу, потрібно були ще якісь радикальні заходи для збереження владних позицій. І одним із них став курс на коренізацію.

Постановою Пленуму ЦК КП(б)У від 6 лютого 1922 р. перед державою ставилось завдання: створюючи українську соціалістичну державність, українську школу, зрівнюючи в правах українську мову з російською, мову українського селянства з мовою українського пролетаріату, – «перешкодити українській контрреволюції використати національну українську соціалістичну державність і народну українську школу для своїх класових цілей» [63, с. 11]. Водночас ставилось завдання партії надалі перетворити українську народну школу на знаряддя комуністичної освіти серед українського селянства, для чого було необхідно, серед іншого, у зв'язку «з надзвичайно слабкою наявністю українського міського комуністичного елементу, партія мусила звернути особливу увагу на формування кадрів комуністів-українців як з росіян, що знають

українську мову, так і з українців – з сільської бідноти» тощо [63, с. 13, 14]. Загалом національне питання було однією з найдискусійніших проблем в політиці більшовиків. І процес коренізації був лише однією ланкою загального плану побудови уявного комуністичного суспільства.

Починаючи з першої половини 1920-х рр. в УСРР поступово почався процес українізації. Так, у квітні 1923 р. на XII з'їзді РКП(б) було оголошено політику «коренізації», котра передбачала комплекс широких заходів у кадровій і цілій низці інших сфер. Започаткована в УСРР уже 1923 р., ця політика була спрямована на підготовку, виховання й висування кадрів корінної національності, врахування національних чинників під час формування державного апарату, організації мережі шкіл, закладів культури, видання газет, журналів та книг мовами корінних національностей. Водночас коренізація використовувалася більшовиками для того, щоб заручитися підтримкою місцевого (корінного) населення для розширення й зміцнення своєї соціальної бази та спрямування національного відродження в соціалістичне русло. Комуністична партія, котрій у перші роки її правління в національних республіках бракувало підтримки місцевого населення, його прихильності до нового режиму, в рішеннях цього з'їзду та інших партійних документах наголошувала на потребі підготовки та залучення корінних національних кадрів до органів управління республік, на опануванні працівниками державних установ національними мовами, традиціями й залученні місцевого населення до лав комуністичної партії та створенні партійних організацій [305, с. 196, 197]. Водночас декларувалося рівноправ'я мов в УСРР. На засіданнях РНК УСРР перед НКВС та ЦСУ ставилися завдання щодо розробки підготовчих матеріалів задля планомірного процесу коренізації [1, арк. 14].

12 червня 1923 р. в прикінцевому слові на четвертій нараді ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками національних республік і областей, Й. Сталін, звертаючи увагу на завдання націоналізації державного апарату, вказав на Україну як на слабку ланку в цьому плані. Оскільки, на його переконання, держапарат тут надто далекий від мови й побуту корінного народу [46, с. 329]. Це було досить закономірно, адже ухвалений у цей період курс на «радянську українізацію» в середовищі компартійного й державного апарату просувався повільно. Відтак, за визначенням

Г. Єфіменко, Я. Примаченко та О. Юркової, цей період дістав образну назву «декретної українізації», коли попри постійні наголоси на потребі українізації й ухвалення відповідних рішень, насправді ж у життя вони не втілювалися [142, с. 277].

Згідно з Г. Єфіменко, радянська національна політика спрямовувалася на те, щоб «укорінитися» в Україні. Отже, українізація була не метою, а тільки засобом посилення зв'язків із українським населенням й наближення державного апарату до мас [141, с. 26, 27]. Частина українських комуністів й інтелігенції, що здійснювали «українізацію», вимагали замінити невідповідне суті слово «українізація» словом «дерусифікація», бо йшлося не про перетворення російського на українське, а про зняття з українського імперіалістичного російського нашарування [89, с. 60].

1924 р. Донецький губернський відділ народної освіти подавав заявку в головний комітет соціального виховання (м. Харків) про потребу в учителях, які знають українську мову. Ця проблема зумовила набір таких учителів навіть з біржі праці. Також таких вчителів підбирали для Донеччини й в інших губерніях (Волинській, Київській, Полтавській, Подільській тощо) [4, арк. 5-8].

Наприкінці грудня 1924 р. старший губінспектор Донецького соцвиху Д. Слабвенко доповідав, що згідно з запитом головного комітету соціального виховання Наркомату народної освіти (Харків) було зроблене таке: у квітні 1924 р. (обіжником від 23 квітня, ч. 1439) запропоновано округам провести облік українського населення, українських шкіл і з'ясувати кількісну потребу в них; у червні 1924 (обіжником від 12 червня 1924 р., ч. 2283), крім цього, видано розпорядження про українізацію дитбудинків з дітьми української національності, облік педагогів, які знають українську мову, та завдання «прагнути до цілковитої українізації шкіл, що обслуговують українське населення»; у серпні 1924 р. (обіжником від 2 серпня 1924 р., ч. 4116) від округ вимагалось надати відомості про кількість шкіл, котрі належить українізувати, кількість педагогів, які знають українську мову, та потрібну кількість їх. Окрім цього, вироблений Губсоцвихом і затверджений Губвиконкомом план українізації установ Соцвиху з розрахунком на рік. Унаслідок всього цього:

1) здійснено облік педагогів, які знають українську мову, а для тих, що не знають її, передбачене створення відповідних курсів;

2) передбачено викладання української мови та українознавства як предмету в 13 школах [4, арк. 10-12]. Водночас у цьому документі було зазначено, що ці дані занижені, оскільки така кількість шкіл уже функціонувала перед початком навчального року. А вже на його початку і надалі – кількість таких шкіл зростала.

Також визнавалося, що бракує відомостей про забезпечення українських шкіл українськими шкільними підручниками. З липня 1924 р. листування апарату Губсоцвиху було переведено на українську мову, а в листопаді те ж саме було запропоновано зробити Окрсоцвихам [4, арк. 12]. Але водночас у документі зазначалося, що ці службовці й наприкінці 1924 р. користуються російською мовою.

1925 р. у російськомовній газеті «Донецкое село» було опубліковано статтю «Донецьке село і вчитель», за підписом «Учитель», в якій українською мовою містився заклик – широко описувати вчительське життя «у всіх його виявах» [70]. В умовах досить формального ставлення представників радянського номенклатурного апарату й компартії, коли більшість преси лишалася російськомовною, досить цинічний вигляд мало звернення влади до українського вчителя – звітувати про всі свої успіхи та негаразди.

Варто зауважити, що навіть в перші роки українізації періодика, здебільшого, була російськомовною. Так, у 1923 р. як літературний додаток до газети «Всероссийская кочегарка», що виходила в Артемівську, почав виходити журнал «Забой» (пізніше він видавався в Донецьку під назвами «Літературний Донбас» і «Донбас»). Переважно цей журнал був російськомовним (за винятком кількох років періоду українізації).

Треба зазначити, що з боку радянського апарату в другій половині 1920 х рр. доволі великим був спротив процесу українізації, зокрема – в Артемівській окрузі на Донеччині [2, арк. 7-27 зв.]. У Артемівську навіть 1930 р. 44,2% службовців виявляли відверте ігнорування вимог українізації. А 796 осіб отримали офіційне звільнення від неї. В індустріальних містах і селищах Сталінської округи переважна більшість шкіл залишалися російськими [314]. Водночас українізація мала формальний характер обов'язковості практично для усіх державних службовців та навіть передбачала певний примусовий характер. Держслужбовці мусили складати іспити з української мови та культури. Ті особи, які не знали української мови, могли пройти відповідні курси. Такі

курси на перших порах були безплатними. Заняття на них відбувалися після робочого дня, що викликало чимале невдоволення. Від 1927 р. ті держслужбовці, які мали недостатні показники в українізації, мали платити за навчання. Тих службовців, що не змогли скласти відповідний іспит чи ігнорували процес навчання, звільняли з місця праці без права отримувати допомогу з безробіття. Ті ж особи, які склали екзамен, мали вживати українську мову письмово та усно під час спілкування з відвідувачами та установами, організаціями тощо [314].

Деяку увагу проблемі українізації радянського апарату приділяв на своїх сторінках друкований орган Донецького губкому й Артемівського окружного «Кочегарка». Там, зокрема, повідомлялося, що з 1-го серпня 1925 р. при Костянтинівському райвиконкомі функціонували курси з вивчення української мови. Упродовж певного періоду часу через ці курси мали пройти всі відповідальні й технічні працівники районного виконавчого комітету [71]. Зазвичай для службовців, які зовсім не знали української мови, передбачалися курси терміном п'ять місяців. Для тих, хто був знайомий з українською мовою, було передбачено скорочений тримісячний курс [72].

У цей час на Донеччині почало функціонувати обласне державне радіо. Після своєї появи 16 листопада 1924 р., Українське радіо поступово поширюється по території УСРР. І 16 травня 1927 р. радіостанція «Сталіно-Донбас» розпочала своє мовлення однією з перших на сході України. Відтак, радіомовлення стало одним із дієвих засобів українізації. Адже радіо характеризувалось сприйняттям живої мови й оперативністю інформування. І цим активно користувалася більшовицька влада, перетворивши радіомовлення на власне ідеологічне знаряддя впливу на свідомість мас. Воно стає важливим атрибутом більшовицької тоталітарної системи [191, с. 16, 17, 25].

У кількісному відношенні справа українізації на Донеччині мала такі показники:

1) було українізовано по: Бахмутській окрузі 14 шкіл, з 52 педагогами; Маріупольській окрузі – не було; Таганрозькій окрузі – 1 школу, з невідомою кількістю педагогів; Шахтинській – відомостей немає; Юзівській окрузі – 28 шкіл, з 62 педагогами [4, арк. 12]. Тобто, загалом точно встановлено було 43 школи.

2) згідно з планом, затвердженим Губвиконкомом, українізувати на Донеччині, відповідно до відсотку українського населення, ще належало 85 семирічок, зокрема по:

Бахмутській окрузі – 30; Маріупольській окрузі – 11; Таганрозькій окрузі – 13; Шахтинській – 10; Юзівській окрузі – 21 школу.

3) потреба в педагогах, які б знали українську мову, становила 2791, зокрема для сільських шкіл – 1572, для міських і «організованого пролетаріату» – 366, та для вище вказаних 129 семирічок – 903.

4) знають українську мову 409 вчителів, зокрема по: Бахмутській окрузі – 159; Маріупольській окрузі – 62; Таганрозькій окрузі – 14; Шахтинській окрузі – 4; Юзівській окрузі – 170 [4, арк. 12]. Водночас у документі визнавалося те, що неможливо було встановити кількість учителів-українців, яких можна було б перевести з одних закладів до інших в межах однієї губернії.

1926 р. було проведено перший повноцінний (оскільки переписи 1920 та 1923 рр. охоплювали лише міське населення) перепис населення СРСР. В УСРР з населенням 29 018 187 осіб, 23 218 860 (80,1%) були українцями й лише 2 677 166 – росіяни. На території Гірничопромислового підрайону з населенням 2 036 252 осіб, 1 221 800 були українцями, а 639 151 – росіяни. Зокрема на теренах Артемівської округи з населенням 765 155 осіб, 555 808 (72,6 %) були українцями, а 152 624 (20,0%) – росіяни; Сталінської округи з населенням 314 864 осіб, 177 844 (56,5%) були українцями, а 99 016 (31,4 %) – росіяни; Маріупольської округи з населенням 414 658 осіб, 227 443 (54,9%) були українцями, 76 753 (18,5%) – росіяни, а 15,5% – греки. Й процес українізації не змушував росіян чи греків визнавати себе українцями. А отже, ознак «насильницької українізації» не було. Натомість була вимога до держслужбовців знати українську мову [200]. Набуття українською мовою офіційного статусу та формування мережі національної школи давало українцям, насамперед – селянам, відчуття гідності й почуття самодостатності. Водночас для компартійної влади українське село залишалося незбагненою «річчю в собі» [198, с. 195].

Українізація державного апарату відбувалася досить неоднозначно. Доволі мляво цей процес проходив в КП(б)У. В інших структурах результати були дещо кращі. Зокрема, на початку січня 1925 р. у звіті Донецькому губернському прокурору Сталінський окружний прокурор інформував, що на кінець 1924 р. українізація прокуратури на рівні не менш як 50-60% і вживаються заходи щодо досягнення 100%

[30, арк. 37]. Загалом процес українізації правоохоронних органів та юстиції Донеччини відбувався досить повільно. Проте, все ж, успіхи кадрової політики українізації були очевидними.

За даними перепису 1926 р. чисельність населення Сталінської округи становила 654,1 тис. осіб. Зокрема українці – 53,3%; росіяни – 34,2%; греки – 5,1%; німці – 2,2%; євреї – 2,0% [47]. Дані перепису населення 1926 р. привертають увагу ще й тим, що вони, певною мірою, продемонстрували наслідки трирічної українізації, хоч головний її зміст полягав саме в зобов'язанні державних службовців знати українську мову [140]. Серед іншого, перепис 1926 р. зафіксував інтенсивну урбанізацію. Причому одним із провідних урбанізаційних територій в УСРР була Донеччина [274, с. 129, 130] [Додаток А].

П. Григоренко, який працював у 1920-х рр. у Юзівці та інших містечках Донеччини, у своїх спогадах досить скептично оцінював українську ідентичність у цьому краї. Навіть попри здійснення українізації [50]. А Б. Антоненко-Давидович, відвідавши 1929 р. Сталіно й ідентифікуючи його як «Юзівка», серед іншого, залишив нам свідчення й про характер українізації. Зокрема, він зауважив, що: «Юзівщина таки насправді українізується». Але насправді це була більше імітація, аніж реальна українізація [86]. Саме в цей час, як зазначає С. Лях, влада витісняла «старі» «Просвіти» з українського села, стаючи монополістом у сфері концентрованого політичного виховання мас [198, с. 189]. Водночас політичне комуністичне виховання все більшою мірою пронизувало всі сфери суспільного життя, витісняючи національні традиції, релігію та духовність.

Як зазначив О. Ігнатуша, захоплення частиною українського соціуму модерними політичними рухами, убраними в російські національні форми на початку XX ст., й відтак – одержавлення церкви й перетворення її на елемент визиску народу було настільки великим, що воно ослабило властивий українській церкві попередньої доби об'єднувальний потенціал, відштовхнуло від неї віруючу масу [150, с. 46]. Свідомість українців, в основній своїй масі селян, зазнавала великої деформації.

На основі аналізу архівних матеріалів, зокрема листів червоноармійців військових частин Бахмута періоду 1923 р., О. Міхеєва звернула увагу на те, що

мобілізовані в армію вихідці з села перебували під системною ідеологічною обробкою. Внаслідок цього формувалася подвійна ідентичність, коли нерідко рідні й близькі червоноармійцям люди ставали для них ідеологічно «чужими» внаслідок політичної та антирелігійної пропаганди. Для частини червоноармійців антирелігійна пропаганда ставала ідейно близькою. Проте далеко не всі червоноармійці, навіть під тиском ідеологічної обробки, були готові відмовитися від релігійних переконань, хоча вони й не мали змоги відверто висловлювати власну позицію [210, с. 156]. Варто зауважити, що авторами листів були переважно колишні селяни Донеччини. Водночас написані вони були майже винятково українською мовою.

Чільне місце в здійсненні українізації належало М. Скрипнику. Він, уродженець Донеччини (Бахмутський повіт), став чільним ідеологом і провідником процесу українізації. Серед партійних керівників вищого рангу Микола Скрипник був «білою вороною», оскільки надавав великого значення розв'язанню національного питання [181, с. 43]. Водночас М. Скрипник вважав, що найбільшою проблемою Донбасу була російська мова.

М. Скрипником 6 вересня 1928 р. був затверджений Харківський правопис (т. зв. «скрипниківка») [43], котрий 31 березня 1929 р. був схвалений Українською академією наук, а 29 травня 1929 р. – Науковим товариством імені Т. Шевченка у Львові. У своїй статті «Донбас і Україна», датованій 1920 р., М. Скрипник висловлює ставлення до українізації з позиції донецького селянина: «Українського селянина ми зможемо завоювати, лише підходячи до нього із зрозумілою йому мовою, а коли треба, то й вивчаючи навіть цю саму мову. Ось чому Комуністична партія у своїй резолюції ЦК КП(б)У прямо поставила своїм завданням розвиток української культури, «культивування» української мови, навчання її державних чиновників – радянських службовців. Рівняти місто щодо мови за українським селом, щоб привести українського селянина до рівняння на пролетарське місто» [258].

Саме в такий спосіб відповідаючи на питання: «Чому кепсько стоїть справа з українізацією Сталінщини та взагалі Донбасу?», що прозвучало на зборах Сталінського культактиву 30 травня 1930 р., Скрипник також наголошував, що три роки тому справа українізації Донбасу була дійсно дуже кепською. Проте, мовляв, за останні два-три роки

відбулося певне «зрушення в Донбасі, втім і на Сталінщині. Нині йде величезна тяга робітників до української книжки і до української культури. Українська книжка й українська газета розходяться на Сталінщині десятками тисяч». Але водночас Скрипник вказує й на наявність певного опору, котрий пов'язаний з «інерцією в справі українізації» з боку «трудової інтелігенції» та робітничого активу. А найгіршою визначалася ситуація в «профспілкових клубах», бібліотеки котрих надто мало отримують українську літературу. «Бібліотекар робітничого клубу іноді виявляє інерцію, а іноді і чималий активний опір просуненню української книжки. Інерція є у робітничого культурного активу, і над ним ще треба попрацювати». Також М. Скрипник зауважив, що в середовищі есперантистів поширеною була «теорія анаціональності, яка звучить так: інтернаціоналізм це є насамперед позбавлення національних мов, це вивчення єдиної інтернаціональної мови есперанто». Прихильники цієї теорії пропонували замінити національну культуру інтернаціональною, безнаціональною культурою есперанто. М. Скрипник висловлював «надзвичайне здивування» тим, що ця теорія безнаціональної культури має певну кількість прихильників серед комсомольців Донеччини. Адже, на його переконання, за суттю культура є пролетарською й соціалістичною, але за формою – національною. «Намагання обійти факт існування мови, мови цілих мільйонів, намагання перескочити непосредньо до «єдиної» мови – це абсолютно нереальна, неправдива і нам не властива лінія. Ми реалісти, ми практики соціалістичного будівництва, ми маємо перед собою завдання підняти мільйони пролетарської кляси до свідомості, дати мільйонам знання, підняти до самодіяльності, ініціативи, до участі в будівництві соціалізму...» [259]. Отже, для М. Скрипника українська мова та українізація були лише знаряддями побудови соціалізму. А есперантизацію він вважав шкідливою в процесі українізації.

Бувши наркомом юстиції УСРР, М. Скрипник проводив досить чітку ідеологічну лінію, спрямовану на українізацію різних сфер суспільно-політичного життя [264, с. 3, 6]. Водночас засуджувалися спроби перебільшення національної винятковості, ігнорування класової солідарності тощо [192, с. 52]. Проте в стенограмі обласної Донецької партійної конференції (12–17 січня 1934 р.) було засуджено «націоналістичний ухил, на чолі якого стояв Скрипник», який «своєю фігурою старого

більшовика прикривав багато інтервенціоналістичних справ шпівнів і провокаторів, що перебували в лавах партії». Водночас наголошувалася велика роль ДПУ СРСР у боротьбі з цими «націоналістичними ухилами». Так, у масштабі України «основною й головною небезпекою» визначався український націоналізм, у той час, як «у масштабах всього СРСР і всієї ЦК ВКП(б) головною небезпекою є великодержавний шовінізм». Відтак зазначалося, що в містах Гришино, Єнакієво та Артемівськ партійними та комсомольськими організаціями були допущені помилки в національному питанні. Зокрема було вказано, що «українські контрреволюціонери сиділи там не лише на важливих ділянках сільського господарства та культурного будівництва. Але вони змогли проникнути і в промисловість, зокрема – й на шахти» [12, арк. 62-64, 79, 80, 141, 142]. Боротьба з цими проявами обласною Донецькою партійною конференцією та Донецьким обласним комітетом КП(б)У покладалася саме на партійні та комсомольські організації [13, арк. 135-137]. У стенограмі обласної Донецької партійної конференції (12-17 січня 1934 р.) поряд із засудженням «контрреволюційних, націоналістичних, троцькістських і правоопортуністичних елементів, наголошувалося на посиленні партійного контролю за роботою шкіл, ВУЗів й усіх органів народної освіти. Ставилося завдання посилити ці органи перевіреними більшовиками, «здатними проводити лєнінську національну політику на фронті культурного будівництва». Організувати підготовку культурних кадрів, перепідготовку та виховну роботу з вчителями та впровадити 1934 р. семирічне навчання на селі [14, арк. 180].

Радянська влада намагалася використати «українізацію» задля боротьби з проявами «місцевого націоналізму», який більшовики завжди розглядали як головну небезпеку в національному питанні. Про це недвозначно говорилося в резолюції XII з'їзду РКП(б) про завдання партії в національному питанні, де наголошувалося, що існування місцевого націоналізму ускладнює справу згуртування пролетарів різних національностей в єдину інтернаціоналістську організацію [141, с. 27]. Досить критична ситуація в цей час склалася на Донеччині, де велика потуга проросійських шовіністичних сил із близькими їм за духом більшовиками ставила перед собою головну мету – знищення «мазепинства», під яким вбачалося практично все українське.

Розраховуючи на те, що поступки національним меншинам у культурному житті, поряд із побудовою соціалістичного ладу, послаблять націоналістичні тенденції, комуністи, все ж, прорахувалися. Адже в багатьох національних окраїнах колишньої Російської імперії національні рухи змогли дуже зміцнитися та активізуватися. Але впродовж 1920-х рр. ці антикомуністичні рухи жорстоко придушувалися. Відтак, одна з основних проблем більшовизму полягала в їхньому середовищі як націонал-комунізм, зокрема – український [161, с. 196]. Проте, на думку С. Кульчицького, націонал-комунізм в Україні не спромігся створити окрему ідейну течію чи певну політичну силу. Вони не мали великої підтримки серед народу, адже серед народних мас в той час активно поширювалася ленінська комуністична ідеологія [182]. Натомість дійсно націоналістичні настрої формувалися серед опозиційної більшовицькій владі, переважно повстансько-уенерівської, частини українського суспільства.

Ставлячи завдання перед Донецькою комсомольською організацією (КСМУ), керівництво Донецького губернського комітету КП(б)У особливу увагу звертало на національне питання. Водночас підкреслювалася складність цього питання, адже, як зазначалося в цьому документі, «Донбас – не Поділля й не Волинь» [10, арк. 49, 50]. У «Закритому листі» Донецького губернського комітету КП(б)У від 1924 р. наголошувалося на особливій складності всередині губернської партійної організації КП(б)У щодо національного питання. Це, серед іншого, пояснювалося низьким культурним рівнем окремих членів цієї партійної організації [8, арк. 147]. Низьким у цей період залишався й освітній рівень вищого номенклатурного апарату УСРР. Кампанія українзації не посприяла піднесенню рівня компетентності керівництва, адже відсоток функціонерів, що мали початкову чи домашню освіту, невпинно зростав й становив на час проведення кадрового обстеження 1927 р. практично дві третини керівного складу КП(б)У [137, с. 354]. І в цьому контексті привертає увагу прагнення функціонерів Донецького губернського комітету КП(б)У піднімати культурний рівень членів партійних ланок на підприємствах й організаціях, через активізацію там ідеологічної роботи. Водночас спостерігався тут й певний гендерний аспект – доволі велика роль щодо підняття культури серед членів партійних ланок відводилася жінкам [9, арк. 1-12].

І. Дзюба зауважив, що загальне піднесення в процесі українізації досить злякало представників більшовицької влади, які побачили в цьому небезпеку «сепаратизму» й «націоналізму». Кремлівське керівництво проголосило «націонал-ухильниками» тих українських комуністів на зразок М. Скрипника чи О. Шумського, які прагнули нехай навіть невеликою мірою захищати національні українські інтереси [129, с. 14]. Водночас українізація в УСРР відбувалася фактично «згори». А українське населення в цьому процесі перебувало під пильним контролем Москви.

Наприкінці 1920-х рр. відбувається збільшення чисельності армії, внаслідок мобілізації до її лав здебільшого представників селянства, в якій відбувається активна ідеологічна обробка військовослужбовців. Тому представники українства в армії фактично втрачали своє родове коріння. Цьому сприяли й активні заходи радянської влади з руйнування інституту традиційної сім'ї, коли на перше місце висувалася не приватна, а класова свідомість. Це виявлялось у розгляді приватних сімейних справ інституціями, які мали бути виразниками класових інтересів типу товариських судів, комсомольських зборів тощо. У цьому відношенні сім'я втрачала своє право на індивідуальність, а це сприяло руйнуванню національного принципу формування суспільства через відрив його представників від свого коріння. Саме традиційна сім'я здатна забезпечувати національну ідентичність, передаючи її традиції від покоління до покоління. А «нова сім'я», що позбавлялася своєї ідентичності, не могла мати належного авторитету для майбутніх поколінь, і її авторитет заступали інституції класового представництва [299, с. 181, 182]. Досить яскраво ці процеси, щоправда, в контексті промислових містечок Донбасу, описав у своєму автобіографічному творі «Третя рота» В. Сосюра [267].

Відразу після свого приходу до влади, більшовики розпочали системну політику денационалізації України: кілька жахливих голодоморів, постійні репресії проти носіїв української мови – селянства й свідомої інтелігенції, масові переселення українців до Сибіру, в Казахстан, північні та східні райони Росії, а росіян – навпаки до України [186, с. 26, 27]. Особливо це стосувалося Донбасу, котрий розглядався більшовиками як своєрідний плацдарм політики русифікації й денационалізації.

Процес українізації дав поштовх відродженню української національної культури, насамперед – літератури й мистецтва. І через наявну тотальну русифікацію постала проблема протиставлення двох культурно-політичних чинників: російського й українського. З площини культурної воно поступово переростало в сферу політико-ідеологічну. Зокрема, це проявилось в заклику М. Хвильового «Геть від Москви!» [255, с. 387]. Це, й собі, дало підставу більшовикам, розпочати тотальне винищення національно свідомих українців.

Так звана «українізація» фактично виявилася прикриттям у дійсності для антиукраїнської політики більшовиків. Під час її здійснення органи ДПУ активно виявляли та винищували представників національної української еліти. Зокрема, це стосувалося й Донеччини, де, починаючи від самого початку встановлення більшовицького режиму, почалося цілеспрямоване винищення представників інтелігенції [257, с. 11]. Вже з кінця 1920-х рр. більшовицький режим неабияк посилює боротьбу з представниками української інтелігенції та заможними верствами селянства – фактично історичного підґрунтя української нації. У Кремлі почали панувати думки про те, що внутрішні негаразди в поєднанні з низкою криз у міжнародних стосунках послаблюють позиції СРСР, сприяють активізації «контрреволюційних», «шкідницьких», і, особливо, націоналістичних сил. Пожвавлення останніх пов'язувалося великою мірою з політикою «коренізації», (а, отже, й українізації). У зв'язку з цим влада вирішила провести кілька відкритих політичних процесів для засудження «націоналістів», зробивши підсудними на процесах тих осіб, які давно були в агентурній розробці [313, с. 129]. Отже, українізація допомагала чекістам виявляти та «знешкоджувати» представників національної української еліти.

З кінця 1920-х рр. в УРСР, і особливо на Донбасі, розпочалося цілеспрямоване переслідування української мови та штучна русифікація. Використовуючи адміністративно-тоталітарні методи, радянська влада послідовно викорінювала все, що стосувалося українськості, нав'язуючи проросійське. Особливо це стосувалося Донбасу, котрий все більше піддавався русифікації.

Вже починаючи з 1932 р. на Донеччині, поряд із посиленням ідеологічного комуністичного тиску, мала місце русифікація освіти, культури та інших сфер життя. І

чимала роль в цьому відводилася Донецькому губернському комітету КП(б)У та Донецькій комсомольській організації (КСМУ) [11, арк. 18, 20, 21]. А 1933 р., згідно з наказом Сталіна, українізація була припинена остаточно. Їй на зміну було поновлено мовно-культурну асиміляцію, котра забезпечувалася усіма засобами тоталітарного режиму [204, с. 30]. Водночас, зокрема 1933 р., відбувалася деформація українського правопису як основного мовного кодексу. Цим правописом було започатковано формування радянсько-російських норм української мови, що були зафіксовані редакціями українського правопису 1933, 1946 і 2007 рр. [207].

Певний час на Донеччині ще залишалися позитивні наслідки українізації. Так, 1934 р. з 77 шкіл Слов'янського району 71 була українською, а ще дві змішані. Від 1930 р. у Слов'янську видавався українською мовою, з невеликими замітками російською, журнал «Большевик». У жовтні 1930 р. унаслідок реорганізації Інституту народної освіти в Артемівську, до Слов'янська були переведені студенти 2-го й 3-го курсів. І на їхній основі було створене педагогічне училище. Серед його викладачів були представники українських визвольних змагань 1917–1921 рр.: священник УАПЦ Й. Белінський, представник українського політикуму Чернігівщини М. Волинський, офіцер-повстанець Т. Людвіченко, урядовець УНР Й. Скатинський тощо [133, с. 72]. Згідно з Постановою ЦК КП(б)У «Про реорганізацію національних шкіл в Україні», датованою квітнем 1938 р., передбачалося закриття національних навчальних закладів УРСР, зокрема – й на Донбасі [61, с.154]. Вище партійно-державне керівництво цілковито стає на захист російської мови, насамперед – у навчально-освітніх закладах УРСР [102, с. 277]. Саме в цей час відбувалося цілеспрямоване нищення результатів українізації. Та, зрештою, 1938 р. у школах було запроваджене примусове вивчення російської мови. Що означало не лише повне фіаско усіх українізаційних процесів, а й початок широкомасштабної русифікації, від котрої чи не найбільше постраждала саме Донеччина.

Згорання українізації на межі 1920-х – 1930-х рр. зумовило переслідування й української мови. Особливо це було помітно на прикладі Донбасу. Проте, попри це, навіть частина етнічних росіян, які навчались тут, зокрема Макіївці, в українських

школах, все ж зберігали впродовж свого життя шанобливе ставлення до української мови.

Впродовж 1920-х – початку 1930-х рр. українська нація загалом і українці Донеччини зокрема відчували на собі формування більшовицького тоталітарного режиму. Водночас останній ставив собі за першочергову мету знищення національної свідомості та ідентичності українців. Відтак, більшовики особливу увагу приділяли боротьбі з мовною ідентичністю, адже саме вона найбільше вирізняла українців на тлі населення СРСР і сприяла збереженню національної самосвідомості та ідентичності українців.

Ця ситуація особливо загострилася в період Голодомору 1932–1933 рр. Згідно з даними Р. Конквеста, у тодішній Донецькій області від голоду померло до 20% населення, голод забрав життя не менш ніж 400000 селян [171, с. 281]. Українські селяни свідчили, що всі керівники були іншої національності, головню росіяни. Важливим було те, як українці сприймали росіян. Навіть якщо ті, хто здійснював колективізацію, розкуркулення та хлібозаготівлі, були українцями, селянам вони здавалися урбанізованими, а отже, русифікованими. Для українських селян утиски, результатом яких став голод, стали просто ще однією спробою Москви посилити владу росіян. Москва, й собі, боялася українського націоналізму як сепаратистської сили, яку підтримувало населення сіл, де жила переважна частина українців [186, с. 283]. Під час Голодомору 1932–1933 рр. посилювався наступ на українство в Донбасі. Майже всі українські школи перевели на російську мову викладання; технічні школи всі використовували лише російську. Багатьох людей, які брали участь в українізації, було репресовано [216, с. 103]. На Донеччині мали місце системні хвилі репресій, котрі мали, за визначенням І. Дзюби, не лише політичну, але й національну «адресу». Так, це повною мірою проявилось в трагічних долях таких літераторів, як-от: Григорій Баглюк, Сава Божко, Лев Скрипник. Ці та багато інших репресованих в 1930 і рр. письменників не були ані політичними противниками, ані ворогами радянської влади. Натомість, багато хто із них радше був активним борцем за комуністичні ідеї. Щоправда, поступово, з деяким запізненням, вони звільнялись із полону ілюзій. Інакше склалася доля тих наших донеччан-літераторів, які потрапили за кордон у еміграцію – чи то ще в 1920-х рр. (як М. Шаповал), чи то в період Другої світової війни чи після неї

(Е. Андіївська, Л. Лиман, В. Гайворонський, В. Бендер, В. Біляїв тощо) [129, с. 14, 15]. Варто зауважити, що Левко Володимирович Скрипник (літ. псевдонім – Лев Скрипник) – племінник Миколи Скрипника – з юності працює на шахтах, а відтак потрапляє у вихор подій 1917–1921 рр. [143]. Починаючи з 1922 р., він пише й публікує окремими виданнями понад десять книг оповідань й повістей. Проте, починаючи з 1933 р. (від самогубства М. Скрипника) і до своєї смерті 1939 р., Л. Скрипник не зміг вже нічого опублікувати.

Певний аспект дослідження трансформації національної ідентичності та українців упродовж ХХ ст. можна прослідкувати в роботах Д. Донцова. Зокрема, в «Пушкінській дилемі», дискутуючи з представником російського лібералізму в еміграції П. Мілюковим, який відстоював думку про спільний політичний шлях росіян та українців, Д. Донцов закликав українців Наддніпрянщини позбутись малоросійських комплексів і стати на власний шлях національного розвитку [136, с. 344-347]. У роботі «Зрада амфіктіонів», осмислюючи трагедію української національної інтелігенції, насамперед Наддніпрянщини та Донбасу в 1930-х роках, Д. Донцов зауважив, що в світі, де йде боротьба за існування, історичну вагу мають не слова, а діла. Саме тому неприпустимою є «демобілізація духу», безвольна нація приречена на загибель або пригноблення – «хто не вміє панувати і наказувати, той мусить слухати і служити» [135, с. 242-247]. Отож, національно свідомі представники української інтелігенції ставились перед вибором: або – в разі незгоди з офіційним курсом – зазнавати переслідувань, або ж – бути відданим владі.

Ще 1930 р. більшовицька влада вдалася до здійснення доволі безглуздої адміністративно-територіальної реформи в УСРР, що лише посилила негативні наслідки колективізації та страждання українських селян, наблизивши Голодомор в Україні. Було утворено 503 нові адміністративно-територіальні одиниці: 18 міст і 484 райони. До переліку міст, котрі дістали особливий статус, увійшли Сталіно та Маріуполь [302, с. 144, 145]. І як продовження цієї реформи – 2 липня 1932 р. ВУЦВК була прийнята постанова «Про утворення Донецької області в Донбасі». До її складу увійшло 17 адміністративно-територіальних одиниць (міськрад і районів Донбасу), 13 районів

Харківської й 5 районів Дніпропетровської області. Новоутворена Донецька область охоплювала територію сучасних Донецької та Луганської областей [109, с. 86].

Упродовж 1930-х рр. на Донеччині відбувалося формування нової міської ідентичності. Але визначальним чинником цього, на думку Я. Верменич, був не національно-культурний, а економічний чинник [105, с. 120, 121]. Відтак, упродовж 1930-х рр. на Донеччині спостерігалися досить активні урбанізаційні й міграційні процеси.

Перепис населення, що відбувся 1937 р., засвідчив надзвичайно низький показник українського населення, що було наслідком людських втрат під час Голодомору 1932–1933 рр. Результати цього перепису були оголошені сфальсифікованими, а фахівці, які його проводили, були переважно розстріляні. Програма перепису 1937 р. містила питання про стать, вік, національність, рідну мову, релігію, громадянство, грамотність, назву навчального закладу, клас чи курс, про закінчення середньої або вищої школи, рід занять (служби), місце роботи, суспільну групу, перебування в шлюбі. Чисельність населення враховувалася переписом порівняно точно, як було доведено через півстоліття. Але його кількість виявилася істотно меншою, ніж очікувалося. Така динаміка викривала наслідки демографічних втрат 1930-х рр., включно з втратами від Голодомору 1932–1933 рр. Проте постановою РНК СРСР від 25 вересня 1937 р., цей перепис населення було оцінено як такий, що проводився з грубими порушеннями науки й виданої урядом інструкції, його матеріали були знищені майже повністю [271, с. 130]. Замість перепису 1937 р., результати якого були визнані «дефектними», був проведений перепис 17 січня 1939 р. У його результаті було встановлено, що в Сталінській області з населенням 3 099 810 осіб, мешкало 1 839 809 (59,3%) українців і 969 465 (31,3 %) – росіян. Щоб замаскувати величезні втрати населення внаслідок Голодомору та репресій, Й. Сталін ще в червні 1936 р. розпорядився заборонити аборти (заборона діяла до 1955 р.).

У період Великого терору його організатори навіть жителів Донеччини розглядали як потенційних націоналістів, а відповідно – як потенційних ворогів [186, с. 337, 338]. Отже, впродовж 1930-х рр. національна ідентичність українців Донеччини зазнала тяжкого удару. Свідома українська інтелігенція була практично винищена за

винятком окремих виключень. Основне ж підґрунтя української національно-мовної ідентичності – селянство – ще тривалий час залишалося обезкровленим унаслідок Голодомору 1932–1933 рр.

Українська мова для всіх регіонів України впродовж усієї її історії залишалася провідним чинником формування національної ідентичності. Під час тривалої національно-визвольної боротьби за власну державність українці завжди спиралися на національну культуру, й зокрема – власну мову як визначальний засіб духовного саморозвитку. І саме цей аспект принципово вирізняв і вирізняє українців від інших народів, насамперед – росіян. Така ситуація набула особливого значення на Сході України, зокрема, на Донеччині, де через історичні причини етнічно були протиставлені дві провідні культури – українська та російська. І попри майже трьохсотлітнє пригнічення української мови та культури й штучне домінування тотальної русифікації, українська мова не лише вистояла, а й продемонструвала свій невичерпний потенціал для подальшого існування та розвитку. Водночас збереження рідної мови було одним із чільних гасел національно-визвольної боротьби українців першої половини ХХ ст.

Треба підсумувати, що українізація на Донеччині відбувалася досить формально, під жорстким контролем влади та в складніших умовах, ніж загалом в УСРР. Водночас чимала частина національної інтелігенції (вчителі, літератори, науковці тощо), піддавшись на декларативні гасла та обіцянки більшовиків стосовно національного будівництва, прагнула бодай частково в межах націонал-комуністичної ідеології певною мірою розвивати національно-мовну ідентичність українців.

Уже на перших порах українізації компартія започаткувала боротьбу з так званим «місцевим націоналізмом», що означало винищення тих невеличких паростків мовної ідентичності та національної свідомості українців, які вже встигли з'явитися в цей період. Особливо ж складною ситуація була на Донеччині, де проросійські шовіністичні сили, з близькими їм більшовиками, ставили перед собою головну мету – знищення всього свідомого українства. Варто особливо наголосити на тому, що більшовики, на рівні декларацій виступаючи за право націй на самовизначення, насправді ж не гребували жодними засобами задля досягнення своїх стратегічних інтернаціональних завдань, котрі зрештою зводилися до нівеляції національно-мовної ідентичності.

2.3. Проблеми національного розвитку та мовної ідентичності українців Донеччини (початок 1940 рр. – 1953 р.)

Хвиля сталінського репресивного терору, від якого українська ідентичність Донеччини зазнала чергових великих втрат, змінилася нацистською окупацією та наступним гестапівським терором.

Від початку окупації Донеччини, що розпочалася в жовтні 1941 р., для населення краю постали нові виклики та проблеми. У зведенні 213-ї охоронної німецької дивізії у липні 1941 р. йшлося, що під час вступу німецьких військ на «староруську область» (саме так в окупаційних документах називалися східноукраїнські області) населення, особливо в сільській місцевості, не мало ворожих настроїв щодо німецьких військ і проявляло схильність до співпраці. Чимала частина українців очікувала, що нова влада принесе їй покращення. В іншому німецькому документі того ж періоду, за авторства Г. Коха, було зазначено повну русифікацію східноукраїнських міст і брак у населення національного українського одягу [216, с. 121]. Населення Донеччини назагал прихильно сприйняло прихід частин вермахту, сподіваючись на зміни на краще. Проте досить швидко такі настрої різко змінилися. Масові розстріли мирних жителів, грабежі й свавілля окупантів іноді спричиняли ще гірше ставлення до нового режиму, ніж до радянського. Водночас, однією з альтернатив для населення Донеччини постав український націоналізм. І цією альтернативою скористалися навіть представники неукраїнських національностей: росіяни, греки, татари, кавказці тощо. Зокрема, в Рутченковому діяла нелегальна група, яка була сформована переважно з етнічних росіян. Її представники досить активно співпрацювало з оунівцями в боротьбі проти німців і комуністів та ідентифікували себе як громадяни України [186, с. 381, 382, 395].

Перший рій оунівських підпільників з'являється на Донеччині 8 жовтня 1941 р. в окупованому Маріуполі. Він складався з 12 осіб, на чолі з В. Болгарським-Булавським, який належав до групи «Пума», що була утворена з числа студентів міста Відень. Це стало початком формування в Маріуполі осередку українських націоналістів, які тут досить активно агітували, пропагандуючи підняття національної свідомості жителів міста. Згодом деякі найсвідоміші маріупольці приєдналися до підпільних груп ОУН(б),

котрі нараховували тут біля 300 осіб. В. Сергійчук вважає, що саме задля залучення населення Маріуполя до своїх лав, членами ОУН(б) формувалися культурно-просвітницькі організації «Просвіти», спеціальні сільськогосподарські школи й різного роду молодіжні спортивні організації, котрі були одночасно центрами з вербування нових учасників підпілля [250, с. 318, 319]. Водночас оунівці вважали за потрібне долучати своїх симпатиків до роботи в органах окупаційної влади. Згідно твердження Д. Титаренка, досить толерантне ставлення окупаційної влади до українських націоналістів на початку війни було спричинене необхідністю «залучення українського населення до добровільного співробітництва, а це в свою чергу вимагало з боку окупантів толерантно ставитися до культури місцевого населення» [283, с. 281]. Що, на думку І. Тарнавського, серед іншого, означало б підвищення довіри населення до « нової влади ». Це також сприяло б утриманню мешканців краю від небажаної політичної діяльності й надалі дало б змогу легко ліквідувати увесь свідомий та активний елемент українського спрямування [276, с. 85].

Завдяки старанням В. Болгарського-Булавського було сформовано осередок та базу націоналістичного підпілля в м. Красногорівка. Відтак, В. Болгарський-Булавський розпочав працювати на посаді завідувача відділу Наросвіти Мар'їнського району [64, с. 23]. З цього часу розпочалася активна робота з розбудови підпільної мережі в Сталінській області та проведення агітаційно-пропагандистських заходів серед місцевого населення [227].

Упродовж Другої світової війни на Донеччині виникла доволі потужна мережа ОУН(б). Водночас тут діяло декілька представників ОУН(м). За чисельністю мельниківці на Донеччині поступалися бандерівцям. За даними В. Нікольського, з діяльних осередків ОУН(м) вірогідно відомо лише про маріупольський [217, с. 131]. Натомість представникам ОУН(б) упродовж 1941–1943 рр. вдалося сформувати на Донеччині досить широку мережу організації, зі своїм керівництвом, зв'язковими тощо. Окрім кадрових оунівців, до неї увійшли представники з місцевого населення, яке дотримувалося націоналістичних поглядів, і люди, які зазнали переслідувань з боку радянського тоталітарного режиму. Відтак було створено оунівське підпілля в

обласному центрі (Сталіно) та в інших містах: Авдіївка, Волноваха, Горлівка, Комсомольське,

Костянтинівка, Красногорівка, Макіївка, Маріуполь, Ясинувата, а також в Андріївському, Артемівському, Бudyонівському, Ольгинському та Чистяковському районах області [217, с. 26]. Українські націоналісти мали чи не найбільшу підтримку в середовищі інтелігенції. У той час, як представників менш освіченої частини жителів Донеччини суспільно-політичні проблеми сприймалися ідентиферентно, то саме та частина інтелігенції, яка вціліла під час репресивних «чисток», або ж була розчарована в комуністичній ідеології, прагнула до зміни режиму не лише в соціальному, а й в політичному та ідеологічному вимірах. Для нацистів це було непотрібно, адже вони розглядали Україну як колонію. Щодо росіян-антикомуністів, то їхні позиції в Україні, на думку Г. Куромії, були програшніші проти оунівців [186, с. 398, 399]. За масштабами діяльності українських націоналістів на Донеччині найбільшою мірою відзначався Маріуполь. Хоча згідно з переконаннями В. Нікольського, тут оунівське підпілля помітно поступалося комуністичному [217, с. 133].

Представники та ідеологи націоналізму ставили своїми завданнями: боротьбу за державну незалежність, плекання власної національної ідентичності. Фактично націоналізм означає напрям щодо розвитку націй [318, с. 303, 304]. Водночас на Донеччині перебувало чимало людей, які пам'ятали Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. та постраждали від сталінських репресій. Переважно саме вони активно підтримали діяльність Організації українських націоналістів на теренах цього краю [185].

Згідно з твердженням Г. Куромії, Донбас завжди притягував до себе робочу силу, але ліквідація безробіття й брак робочих рук за умов прискореної індустріалізації посилили його магнетичну принадність. Історично Донбас завжди давав притулок утікачам, свою привабливість вільного степу він зберіг і під час колективізації: хто мав причини втікати, вірив, що зможе заховатися на Донбасі [186, с. 231]. На Донеччині досить нескладно було заховатися. Адже «всеросійська кочегарка» мала велику потребу в робітниках. Саме тому, на переконання О. Добровольського, вдалося вціліти колишньому міністру уряду УНР М. Стасюку – в Маріуполі, а в Костянтинівці –

активісту петлюрівського повстанкому Переяславщини 1921 р., майбутньому керівнику ОУН(б) Костянтинівки та голові місцевої «Просвіти» – А. Кирпенку тощо. У Слов'янську такі націоналістичні кадри також проявилися. Так, у школі №3 викладав Д. Граховецький, член «Просвіти» 1919–1923 рр. на Полтавщині, який свого часу відбув свій перший строк в ув'язненні. На Слов'янському курорті працювали: С. Посулько – активіст ОУН(б), голова «Просвіти», головний лікар Слов'янської міської поліклініки в часи Другої світової війни, А. М'якушко – провідний лікар та активний український діяч доби УНР і Гетьманату. Перед початком війни до Слов'янська прибув І. Майстренко – активіст свого часу знищеної УКП. Також Слов'янськ став місцем проживання для літературознавця Г. Костюка та священика ліквідованої радянською владою української церкви П. Сахна. З огляду на ту ситуацію, котра сталася в жовтні 1941 р. внаслідок поспішної втечі органів НКВС, у Слов'янську не були здійснені превентивні арешти серед націоналістів. Це врятувало багатьох майбутніх провідників українського національного руху міста.

Відтак, після вступу до Слов'янська частин вермахту, почався процес відродження української національної культури. Так, був організований випуск часопису «Донецька газета» (перше число побачив світ 14 грудня 1941-го р.). Редактором цього видання став І. Майстренко. Представляючи в 1920-х рр. на Донбасі УКП, він добре знав про місцеве життя. Перші випуски «Донецької газети» прикрашав тризуб, котрий незабаром окупанти розпорядилися прибрати. «Донецька газета» поширювалася на теренах Слов'янського та Краснолиманського районів Сталінської області й на суміжних районах Харківщини та Луганщини. Виходила ця газета двічі (а іноді – й тричі) на тиждень [Додаток В].

Також у Слов'янську було видано практично всі програми для навчання учнів 1–4 класів. Завдяки старанням П. Шинкаря було перейменовано низку вулиць (Винниченка, Дорошенка, Коцюбинського, Левадна тощо). Замість площі Жовтневої революції став Майдан імені Т. Шевченка, замість театру імені Маяковського – театр імені Т. Шевченка. 28 жовтня 1942 р. в м. Краматорську на місці пам'ятника Леніну на центральній площі міста встановили тризуб. При міському відділі освіти була організована хорова капела, котру очолив кобзар ще з дореволюційних часів І. Богдан (Богданов). Ця капела

виступала по селах Слов'янщини [133]. Зацікавленість до всього українського поступово сприяла й поширенню українського націоналізму навіть на теренах зрусіфікованої Донеччини.

Відновлення національно-культурного руху на Північній Донеччині у період німецької окупації мало досить успішний характер. Там, як загалом і на всьому Донбасі, перебувало досить багато колишніх унерівців, укапістів, діячів «Просвіти» та інших опозиційних елементів щодо більшовицької влади.

Окупаційний порядок поставив перед українськими митцями й діячами культури доволі жорсткі вимоги щодо їхньої професійної праці. Окупаційна адміністрація сприяла утворенню культурно-освітніх організацій, завдяки котрим намагалася мати вплив на мешканців окупованих територій. Такі організації, зазвичай, ставили собі за мету відстоювати українську самостійність. Окрім освітянської, культурницької та соціальної діяльності вони також проводили просвітницьку роботу [245, с. 212, 213]. Серед напрямів такої роботи була й театральна діяльність.

На теренах Донеччини театри діяли в Слов'янську, Бахмуті, Костянтинівці, Дружківці, Маріуполі та інших містах. Але чи не найнасиченішою була театральна діяльність у Юзівці, де працювали 3 театри [215, с. 55]. Ініціативу щодо створення театрів, на думку Д. Титаренка, виявляли німецькі підрозділи пропаганди задля задоволення культурних потреб вермахту. Певна ініціатива щодо цього також належала ентузіастам із числа місцевих жителів, органам місцевого самоврядування тощо. Однак усі важливі питання стосовно діяльності театрів вирішувались винятково за погодженням із окупаційною владою [284, с. 133, 134]. Художній керівник юзівського театру Front-oper Stalino Т. Грамбергер (мобілізований в армію режисер Мюнхенського музичного театру), у липні 1942 р. зауважив, що українські артисти не надто схильні мати власний творчий потенціал. А тому для них є необхідним належне керівництво. І саме в цьому разі вони можуть досягти дуже добрих результатів, спираючись на чималий музичний і акторський природній хист українців [270, с. 360].

З активізацією похідних груп ОУН в напрямку Сходу України та початком відродження культурно-національного руху українців Донеччини здавалося, що після звільнення від радянського тоталітарного режиму відкриваються нові можливості для

розвитку національної свідомості та мовної ідентичності українців цього краю. Однак нацисти продовжили комуністичний терор, зокрема – проти націоналістичних активістів. П. Лаврів свідчить, що майже скрізь в окупованому Донбасі організовувалася місцева самоуправа й поліція, до якої набирали й українців, і росіян. Вони ворогували між собою за впливи в адміністрації, де після арештів і розстрілів націоналістично налаштованих українців перевагу здобули росіяни. У Маріуполі місцевих самостійників очолив колишній член Центральної Ради й Генерального Секретаріату та першого уряду В. Винниченка за Директорії М. Стасюк. До грудня 1942 р. М. Стасюк був редактором української «Маріупільської газети» [188, с. 165, 166]. Керована М. Стасюком «Маріупольська газета», хоч і в умовах жорстокої гітлерівської цензури, послідовно проводила проукраїнську лінію, з номера в номер публікувала матеріали з історії, літератури й культури України [Додаток Г]. Історичні події висвітлювались з позицій теорії М. Грушевського. У своїй першій розлогій публікації «Професор Михайло Грушевський» М. Стасюк детально виклав суть теорії вченого, окресливши значення його наукової спадщини.

Згідно з твердженням Г. Куромії, М. Стасюк співпрацював з ОУН(б), відтак Маріуполь ставав провідною базою українських націоналістів на Донеччині. У Сталіно діяльність українського підпілля підтримувала дружина колишнього міністра уряду С. Петлюри І. Шимановича, що повернулася з ув'язнення. Попри окупаційний терор, катування й страти українських патріотів, націоналісти спромоглися вкорінити своїх активістів в Маріуполі, Костянтинівні, Краматорську, Горлівці, Сталіно, Слов'янську, Гришиному та інших містах краю. Також у Краматорську було створено осередок «Просвіти». «Майже всюди» в Донбасі за окупації велася «тиха війна» між росіянами й українцями за більші впливи на місцеві адміністрації [186, с. 397, 398].

Особливу роль в Маріуполі відіграв А. Авраменко (Ірій) (1893–1944) – свого часу сподвижник Л. Курбаса, актор театру «Березіль». Вперше потрапивши до Маріуполя в 1930-х рр., працюючи в місцевому театрі, А. Авраменко (Ірій) повертається сюди знов 1941 р. і з початком окупації приєднується до ОУН(б), разом з М. Стасюком організовує видання «Маріупільської газети». Також А. Авраменко (Ірій) стає директором Маріупольського театру драми і комедії, котрий у березні 1942 р. дістав

ім'я Т. Шевченка. 16 липня 1942 р. на установчих зборах «Просвіти» Маріуполя А. Авраменка (Ірія) було обрано головою. А його заступником став М. Стасюк. При «Просвіті» Маріуполя діяло декілька секцій: драматична, історико-економічна, мовно-літературна, української матері тощо. Велику просвітницьку роль відігравав місцевий український театр. До його репертуару було включено: «Запорожця за Дунаєм» М. Гулака-Артемовського, «Наймичку» І. Карпенка-Карого, «Наталку Полтавку» І. Котляревського, «Пошились у дурні» М. Кропивницького тощо. Загалом упродовж періоду діяльності Маріупольського театру драми і комедії було організовано понад сто вистав і дано майже двісті концертів. Окрім того, театр знайомив публіку з українською культурою: піснею, музикою, танцем, одягом, народними звичаями тощо [307]. У жовтні 1942 р. в «Маріупільській газеті» було відведено цілу сторінку під рубрикою «Українське культурне життя», присвячену постаті Л. Курбаса. Тут А. Авраменком (Ірієм) було опубліковано статтю «Основоположник українського театру «Березіль» Лесь Курбас». Також було надруковано статтю А. Василенка «Театральна молодь і Л. Курбас (спогади студента)». Ймовірно, що ці спогади також належать А. Авраменку (Ірію), для якого Л. Курбас був наставником і вчителем [73, с. 3]. У одному з наступних номерів «Маріупільської газети» А. Авраменко (Ірій) публікує статтю «Театр імени Шевченка», присв'ячену першим роковинам цього театру. У ній, серед іншого, автор наголошує на важливості українського репертуару [74, с. 5]. У наступних номерах проводився літературний конкурс «Маріупільської газети», де публікувалися твори українською мовою [75, с. 4; 76, с. 4; 77, с. 3; 78, с. 4].

А. Авраменко (Ірій) вісім разів був заарештований різними антиукраїнськими режимами, зрештою 1944 р. у Маріуполі був розстріляний органами СМЕРШ. Досить помітне значення А. Авраменка (Ірія) в культурно-національному житті Маріуполя періоду окупації зауважив М. Антонович у своїх листах до Д. Антоновича [6, арк. 15, 16]. Аналогічну роль відіграли: С. Кащенко-Держко (член північної похідної групи та організаційний керівник ОУН, організаційний керівник, який 1942 р. був заарештований гестапо й тоді ж помер у в'язниці в м. Сталіно), Ф. Ляшинський (керівник літературної секції Маріупольської «Просвіти» й редактор «Маріупільської газети» 1942–1943 рр., член ОУН(б), В. Нофенко (редактор «Маріупільської газети» 1943 р.), Я. Жежура

(адміністратор «Маріупільської газети» й директор Маріупольської міської типографії), М. Стасюк (заступник голови «Просвіти», від 10 листопада 1941 р. й до грудня 1942 р. – відповідальний редактор «Маріупільської газети»). Починаючи від серпня 1942 р. у цій газеті почалася публікація уривків з мемуарів М. Стасюка «На межі божевілля» [307]. У цих спогадах з усією яскравістю очевидця було передано всі жахи більшовицького тоталітарного режиму та його антиукраїнської політики [268].

Загалом одним із суттєвих проявів поживлення національного життя Донеччини стала діяльність товариства «Просвіта», осередки якого 1942–1943 рр. діяли в Костянтинівці, Краматорську, Слов'янську, Волноваському районі, але найактивнішою була робота «Просвіти» в Маріуполі. У «Маріупільській газеті» її діяльність висвітлювалася під рубрикою «У «Просвіті» [256, с. 32-35]. Одним із активних діячів Маріупольського відродження був М. Антонович, український історик діаспори, який, маючи німецьке громадянство, перебував перекладачем на службі у вермахті та брав активну участь у процесі відродження українського національно-культурного життя в Маріуполі. Отримуючи регулярно від батька Д. Антоновича з Праги бандеролі з українською літературою, М. Антонович поширював її серед просвітян Маріуполя, намагаючись протистояти проявам русифікації населення міста [6, арк. 4, 14-16.]. Водночас М. Антонович, у своїх публікаціях в «Маріупільській газеті» переймався проблемою українського національно-культурного відродження загалом на Донеччині. Він, зокрема, зауважував, що відсталість Юзівки в процесі національного відродження є закономірним результатом надто укоріненої русифікаторської політики. Натомість Північний Донбас виступає ареною доволі інтенсивної української праці, де активно розвивається українська культура.

Всі здобутки національно-культурного життя фіксуються на шпальтах місцевих газет. Насамперед, це тижневик на чотири сторінки великого формату «Донецька газета», що виходив у Слов'янську в 1941–1943 рр., та «Костянтинівські вісті», котрі виходили в 1942–1943 рр. Переважно всі газети були українськими не лише за мовою, а й за змістом [87, с. 2]. Ще в своїй «Історії України», виданій у Празі, М. Антонович наголошував, що для українців головним завданням є побудова національної держави [88, с. 84, 85]. І. Тарнавський зауважив, що М. Антонович виявляв досить критичне

ставлення щодо діяльності націоналістів на українських теренах. Оскільки, він називав їх «обмеженими, безтолковими, що самі не знають, чого хочуть». Також М. Антонович вважав, що українській справі шкодить ура-шовінізм націоналістів. Серед іншого, така позиція М. Антоновича була спричинена тим, що українські націоналісти цькували його за вживання в побуті російської мови. Останнє ж він пояснював необхідністю зважати на чималий відсоток людей, які визнають себе українцями, але українською не говорять. На переконання М. Антоновича, слід було розрізняти дрібниці та важливі справи. Тобто, виявляючи поступливість, він міг розмовляти з місцевими жителями російською мовою, уникаючи в такий спосіб зайвих непорозумінь. Водночас у важливіших справах – публікаціях в газетах, виступах на радіо тощо – необхідно було принципово дотримуватися вживання винятково української мови. Відповідно, у службовій діяльності перекладача М. Антонович дотримувався використання в офіційних документах лише української мови [276, с. 86, 87].

У газетах й часописах Донеччини нерідко траплялися літературні рубрики та твори, приурочені українським поетам й письменникам. Так, на сторінках «Маріюпільської газети» публікувалися твори Б. Грінченка та У. Самчука, а на сторінках газети «Костянтинівські вісті» – поезія М. Пронченка. Ціла низка літературних творів були опубліковані й на сторінках «Донецької газети». Поети й письменники прагнули переосмислити події періоду більшовицької влади та можливості, що відкривалися для української нації в умовах окупації [244, с. 192]. Водночас газети, котрі друкувалися російською мовою, зазвичай, мали рубрики українською. Так, у Горлівці 1943 р. виходила газета «Голос Донбасса», головним редактором котрої був М. Самойлов, а редактором україномовної частини – П. Грицишин, з накладом 20 000 примірників. У її україномовній рубриці публікувалися статті, присвячені українській культурі, історії, звичаям й суспільно-політичному життю [66; 67; 68; 69]. Також у Горлівці впродовж 1941–1943 рр. виходила ще одна газета – «Український Донбас», але вже українською мовою [Додаток Д]. Її відповідальним редактором був І. Голуб, а т.в.о. редактора П. Грицишин. Місцеві інтелігенти змогли витіснити з міської управи росіян й організували низку кооперативних крамниць, театр, хор і читальню товариства «Просвіта». Легальну діяльність українців припинив німецький комендант міста. Це

відбулося тоді, коли почалося переслідування українських націоналістів [188, с. 166]. У числі від 10 березня 1942 р. «Українського Донбасу» голова міста К. Чумак у статті, присвяченій Т. Шевченку, писав, що для «української людини найлютішим ворогом є більшовицька Росія, котра, маючи багатий щодо катування людей досвід царської Росії, знищувала нашу Свідомість, знищувала мільйони наших людей» [80]. А у числі від 12 вересня 1942 р. була вміщена промова шефа відділу пропаганди гауптмана Папенброка «Будуймо свою національну школу з високим авторитетом учителя. Що зараз мусить знати український учитель». У ній, серед іншого, йшлося, що «...український народ мусить сам творити своє життя. Настав час культурного відродження українського народу» [81].

Визначний український педагог Г. Ващенко, який цього періоду працював редактором українських газет і за пропозицією Рейхскомісаріату 1942-го р. підготував довідку щодо історії освітнього та виховного процесу в СРСР [176], формулюючи завдання освіти й виховання української молоді, наголошував: насамперед, Бог – як визначальна цінність, й, по-друге – Батьківщина. На думку вченого, благо Батьківщини полягає в можливості української нації вільно творити своє політичне, соціальне, господарське та релігійне життя; об'єднанні всіх українців, незалежно від їхнього територіального походження, церковної приналежності, соціального стану; забезпеченні особистих прав й свобод кожного громадянина й сприянні розвитку та прояву його здібностей, спрямованих на благо суспільства; дотриманні високого релігійно-морального рівня української нації, реалізації; поєднанні служби Богові зі службою Батьківщині [104, с. 191, 192].

Натомість пріоритети релігійної політики Рейхскомісаріату полягали зовсім в іншому. Насамперед, німецька влада фокусувала головну увагу на формуванні системи політичної лояльності з боку українського населення. І окупанти розраховували на прихильність з боку тих прошарків й осіб, котрі зазнавали тиску та переслідувань від радянського тоталітарного режиму [151, с. 152]. Та все ж упродовж періоду окупації на Донеччині спостерігалось помітне пожвавлення релігійно-церковного та національно-культурного життя.

Однак Маріупольське відродження, як і загалом відродження українського національного й культурного життя на Донеччині, тривало недовго. Наприкінці 1942 р. німці посилили репресивні заходи щодо українців. Був ув'язнений М. Стасюк та голова маріупольської «Просвіти» й директор українського театру, українець грецького походження А. Авраменко (Ірій) [188, с. 165].

Очевидець цих подій Є. Стахів свідчить, що зокрема на Маріупольщині чималих успіхів упродовж 1942–1943 рр. у поширенні українських самостійницько-революційних закликів серед робітництва не лише українського, але й серед росіян, здобуло саме українське підпілля. Водночас на пропозицію Є. Стахіва, в українській націоналістичній пропаганді використовувалася й російська мова. Крім того, в лавах революційного підпілля на Донеччині боролися, крім українців, також росіяни, греки й татари [269, с. 156]. Провівши на Донеччині досить тривалий час, Є. Стахів прийшов до переконання, що гасло «Україна для українців» не підходить для Донбасу, натомість прийнятнішим було – «Україна для всіх» [184]. Проте такі демократичні гасла з боку українських діячів нацистів не обходили. І саме проти українських націоналістів був спрямований потужний репресивний тиск окупантів.

І. Тарнавський вважає, що учасники «Маріупольського відродження» діяли неузгоджено й фактично без чіткої мети, результати його були незначними. Утім, вони діяли в умовах окупації й в суворих реаліях прифронтової зони. За цих несприятливих умов, активісти цього відродження вимушені були відроджувати український національно-культурний простір, сприяти розвою української культури, робити все від них можливе задля задоволення елементарних потреб мешканців міста у психологічному розвантаженні й культурно-мистецькій сфері. Відтак, взірець культурно-національного розвою в Маріуполі впродовж 1941–1942 рр. був чи не найпоказовішим на теренах окупованого Донбасу [276, с. 86, 87]. Загалом, в умовах нацистської окупації на Донеччині мали місце три види культурного простору: для військових, цивільних і загальний. Тип нацистського культурного простору ґрунтувався на основі німецьких культурних традицій. Доступ до нього місцевому населенню був практично обмежений. Водночас культурний простір для місцевих жителів був звужений окупаційною адміністрацією для контролю за ним й насадження відповідної

ідеологічної пропаганди. Окупаційна влада імітувала долучення місцевих жителів до культурно-освітнього життя завдяки участі у виданні літератури, преси, діяльності навчальних закладів, театрів, музеїв, бібліотек, релігійних конфесій тощо [233, с. 198, 199].

На думку Д. Армстронга, в період Другої світової війни ОУН не мала широкої підтримки на Донбасі через брак конструктивної програми, яка відповідала б прагненням населення сходу України. Також оунівцям шкодив спочатку чималий радикалізм й намагання нейтралізувати неукраїнські елементи в суспільному житті. Хоч надалі були певні наміри та спроби дещо змінити свою програму в напрямі її узгодження із запитамі східних українців [90, с. 329-335]. Своєрідним підтвердженням цього були непоодинокі випадки співпраці оунівців Донеччини з місцевими комуністами й комсомольцями. Наприклад, згідно зі спогадами очевидців, у Маріуполі спершу були окремі центри: оунівський і прокомуністичний. Після певного протистояння вони, зрештою, уклали між собою своєрідний союз: оунівці постачали зброю радянському підпіллю, а останнє націоналістам – розвідувальну інформацію. Підпільна комуністична організація Волноваського району наполовину складалася з членів ОУН. Нею, серед іншого, випускалася українська листівка з закликом ставати до боротьби з нацистами. У «Просвіті», пов'язаній з оунівцями, було багато комсомольців. Проблема для комуністів полягала в тому, що підпільний міський ком партії та комсомольська організація, що мали б координувати дії червоних партизанів, були викриті в перші тижні окупації. Водночас у деяких містах Донеччини німці викрили братські могили, з тілами розстріляних енкаведистами цивільних і радянських військових [213]. Це, звісно ж, не могло не підірвати авторитет комуністів. А водночас серед населення Донеччини з'являлися паростки довіри до патріотично й антикомуністично налаштованих націоналістів.

Дослідники припускають, що членів ОУН було на Донеччині приблизно тисяча осіб. Загалом довкола себе вони об'єднали майже 10 тисяч симпатиків, переважно «просвітян». У Слов'янську «Просвіта» 1942 р. налічувала 400 осіб. У Маріуполі, згідно з радянськими документами, налічувалось 300 ОУНівців. Багатьох донецьких підпільників-оунівців стратили нацисти. Влітку 1943 р. гестапо розстріляло верхівку

громади УАПЦ, а оунівців Мякушка, Посуняка, Черника – відправило до концтабору Дахау. Під час аналізу документів складається враження, що ці репресії спровокувала радянська агентура. Красномовний факт: російську церкву в Слов'янську в цей період очолював агент «Слов'янський», а міськвно – агент «Іванов». Обидва вони уцілили, передавши всі зібрані документи до НКВС [213].

Окрім того, негативні чинники полягали й у незначній кількості української літератури, що призвело до стійкого вкорінення в свідомості загалу російської культури. Крім того, українська молодь шахтарського краю, не знаючи належною мірою української історії, не була готова відстоювати до останнього вільну й незалежну Україну [62, с. 319, 320]. Що неабияк посприяло процесу відновлення радянської влади на Донеччині.

Уже від початку деокупації території Донеччини 1943 р., розпочинається активна діяльність радянських органів держбезпеки щодо виявлення всіх осіб, установ й структур, що співпрацювали з нацистами під час окупації. Це стосувалося різного роду навчальних закладів, редакцій газет, типографій і, насамперед, організацій «Просвіти» [33, арк. 3-6]. Репресій зазнавали всі, хто був хоч найменшою мірою причетний до такої діяльності. І переважна більшість репресованих були українцями.

Починаючи з 1945 р. на Донеччині, певним чином, починається відновлення культурно-просвітницьких установ [32, арк. 17-19]. Але – під пильним контролем обласного комітету КП(б)У [31, арк. 145-150]. Відтак, це відбувалося в межах радянської комуністичної пропаганди, котра була спрямована на пригнічення національно-мовної ідентичності українців.

Процес нищення національно-мовної ідентичності українців Донеччини мав різноманітні прояви. Один з них полягав у тому, що, починаючи вже з 1944 р., фонд Сталінської обласної бібліотеки імені Н. Крупської поповнювався майже винятково з Москви та інших міст РФСР [34, арк. 3-5]. Водночас література в бібліотеках Сталінської області, як і загалом у Радянському Союзі, мала переважно ідеологічний комуністичний зміст [35, арк. 9, 10].

Після Другої світової війни компартійне керівництво на Донеччині намагалося витворити «червоно-пролетарську» ідентичність, позбавлену навіть натяків на

українські націоналістичні прояви [213]. Проте традиції української національно-визвольної боротьби були надто міцними. Крім того, як зауважив Ю. Щур, посіяне членами ОУН зерно, давало свої паростки вже й після завершення війни. Так, 1947 р. у селі Сухий Яр Червоноармійського району Донецької області було створено молодіжне товариство «Друзі українського народу». Серед її ініціаторів були: вісімнадцятирічні М. Ушкварко й слюсар шахти $\frac{1}{2}$ Новогродівка О. Лихо, а також шістнадцятирічний учень П. Лихо. А мета діяльності цієї організації полягала у відстоюванні державної незалежності України. Організація навіть мала власну печатку й рукописне ілюстроване видання «Голос народу» («Клич народу»), перший випуск котрого датований 1948 р. У ньому було вміщено поезію й прозу членів організації. Ці матеріали були подані з антирадянських позицій, із гаслами створення Самостійної України [321]. Перший і, так сталося – останній номер «Голосу народу» представляв собою 24 сторінки, написані чітким учнівським почерком, із дбайливо продуманим художнім оформленням: із вставками, малюнками та мапами. Його передавали з рук у руки: О. Лихо та П. Лихо – односельцям й шахтарям, а М. Ушкварко – своїм однокурсникам у Дніпропетровську [139].

Поява такої організації, як «Друзі українського народу» на зрусіфікованій, денаціоналізованій Донеччині та ще в розпал сталінських репресій могла свідчити, що українська національна свідомість плекалася навіть серед молоді [138]. Під час судового процесу члени організації «Друзі українського народу» визнали свою антирадянську діяльність, вважаючи її абсолютно правильною та виправданою. За таку принципову позицію й прагнення самостійності України М. Ушкварка й О. Лиха було засуджено до 25 років виправно-трудоих таборів з конфіскацією особистого майна та ураження в правах на 5 років кожного. П. Лихо був засуджений до 10 років таборів з конфіскацією та ураженням у правах на 3 роки [321].

Загалом, як зазначає Ю. Щур, впродовж 1948 – першої половини 1949 рр. на території УРСР органами МДБ було виявлено 575 антирадянських молодіжних організацій і груп. Водночас було заарештовано 6593 учасники віком до 25 років. З цієї кількості 14 організацій – на території наддніпрянських областей, де було заарештовано 188 осіб.

У лютому 1949 р. у м. Сталіно (Донецьк) органам МДБ, на основі агентурних даних, вдалося заарештувати 6 членів підпільної організації «Союз демократичної свободи», серед яких: І. Соложенка (керівника), А. Рибалку й О. Дубогрея. Під час обшуків у І. Соложенка було вилучено протоколи зборів організації, список її членів та текст присяги. Під час слідства було встановлено, що І. Соложенко тривалий час сам виготовляв і поширював антирадянські листівки, а в січні 1949 р. виступив ініціатором створення підпільної організації, котра, однак, проіснувала недовго [322]. Уже на початку 1950-х рр. оунівцями знову робилися спроби розгорнути на Донеччині мережу своїх організацій, спираючись на своїх прихильників і симпатиків серед місцевого населення. Однак, органами державної безпеки СРСР усі ці спроби жорстко придушувалися. Придушуючи спротив, влада готувалася до тотальної русифікації.

Попри наявний стереотип, що на Донбас переселяли лише росіян, є й зовсім інші факти. У межах примусової депортації українців із території, що увійшла до ПНР, 1951 р. до сіл Званівка, Верхньокам'янське та Роздолівка Бахмутського району було переселено 340 родин. Переважно це були колишні мешканці сіл Ліскувате Хирівського району й Мочари Нижньо-Устрицького району Дрогобицької області. Понад пів сторіччя вони зберігали свою ідентичність, віру, культуру й традиції [272].

Отже, впродовж періоду нацистської окупації на теренах Донеччини мала місце чимала активізація релігійно-церковного та національно-культурного життя українців краю. Це дає підстави стверджувати про наявність у цей час національно-культурного відродження українців Донеччини. Проте окупаційна адміністрація, задля контролю та насадження власної ідеологічної пропаганди, неабияк звузила культурний простір для населення Донеччини. А щодо найактивніших діячів українського національно-культурного відродження краю нацисти застосовували репресивні заходи.

У другій половині 1940-х рр. рух за відродження національної свідомості та мовної ідентичності Донеччини продовжила місцева національно свідомо молодь. Хоч, закономірно, і не в великому масштабі, з огляду на наявний тоталітарно-репресивний режим.

Безперечно, на Донеччині традиції національно-визвольної боротьби були помітно меншими, ніж в інших регіонах України. Проте й тут навіть упродовж 1940-х—

1950-х рр. не припинялася боротьба національно свідомої молоді проти тоталітарного режиму та за власні права.

2.4. Етап інтенсивної русифікації українців Донеччини від середини 1950-х – до середини 1980-х рр.

Середина 1950-х рр. ознаменувалась поступовим відходом від сталінської тоталітарної системи. Проте на Донеччині процес десталінізації через низку причин відбувався доволі мляво. Зокрема, лише 1961 р. Сталіно було перейменоване на Донецьк.

Після заснування першого телевізійного центру в Києві 1951 р., тільки 1956 р. у м. Сталіно була створена власна студія телебачення. І впродовж періоду до 1967 р. трансляція телебачення (повністю прямоефірного) була досить автентичною. Водночас, попри український колорит телевізійного мовлення цього часу, телевізійні передачі студій південних й східних областей УРСР переважно готувалися російською мовою. А ті матеріали, котрі виходили українською, були наповнені русизмами, як у лексиці, так і в стилістиці [153, с. 213, 214].

У другій половині 1950-х рр. на Донеччині з'являється низка організацій антирадянського спрямування. Одною з них був «Союз борців за звільнення України» (середина 1950-х рр. у містах Сніжне та Шахтарськ). Її члени збирали зброю, друкували листівки та поширювали їх на станції Сердита [134]. У Горлівці органами держбезпеки 1955 р. було викрито підпільну групу Андрунніка-Сіберанця. Водночас Горлівський район у 1950 х рр. згідно зі звітами НКВС вважався найбільш «пробандерівським» (ще восени 1950 р. під Горлівкою був викритий оунівський бункер з літературою й заарештований підпільник) [132]. Викриваючи підпільні бункери під Горлівкою, Добропіллям, Слов'янськом і придушуючи всі прояви спротиву з боку українців, влада готувалася до тотальної русифікації. Як стверджує О. Добровольський, тенденція тотальної русифікації на Донеччині почала все виразніше проявлятися опісля того, як 1959 р. було завершено придушення останніх осередків спротиву на теренах Слов'янського району й міста Дзержинська (нинішній Торецьк). Саме там був

заарештований останній член ОУН М. Янковський – автор книжки «Листи до сина (біографія Євгена Коновальця)» [134].

Відтак на Донеччині розпочалася відверта русифікація. Як наслідок: 1961 р. кількість російськомовних шкіл на Донеччині вперше перевищила кількість україномовних [221]. Хоча, за свідченням Л. Залізняка, в 1960-х рр. вся Амвросіївка Донецької області, з 37 тисячами жителів, у побуті говорила українською, окрім держустанов, цементного комбінату та російської СШ № 2 [144, с. 51].

У другій половині 1950-х – на початку 1960-х рр. в УРСР виникає мережа таємних організацій і осередків антирадянського спрямування.

Серед основних рис тоталітарного режиму, з його тенденцією до приниження людської особистості та гідності, є знищення усіх виявів національної ідентичності, що стають на заваді створенню аморфної етнічної спільності. Чи не найбільшою мірою такі дії були притаманними Російській імперії та її своєрідним трансформаціям на прикладі таких державних утворень, як-от колишній СРСР і РФ, що, здебільшого, продовжили традиції деспотизму, імперськості та інші прояви російського самодержавства. Для їхнього існування чи не головною умовою була й залишається практика формування денационалізованої маси населення, позбавленого національної ідентичності, яким би легко було керувати [222, с. 17].

Особливого удару українська національно-мовна ідентичність зазнала після схвалення владою СРСР теорії щодо «злиття націй» та утворення нової історичної спільності людей – радянського народу. Водночас об'єднавчий чинник цього передбачався в єдиній мові – закономірно, що російській [39]. Р. Лемкін зауважив, що «керівники Кремля» (радянські лідери), намагаючись сформувати тип «радянської людини» та «радянського народу», задля досягнення цієї мети готові були знищити всі нації та культури, що існують у Східній Європі, що, цілком очевидно, було класичним прикладом радянського геноциду, найтривалішого та наймасштабнішого експерименту в процесі русифікації. Насамперед, це означало знищення української нації, балтійських націй Литви, Естонії та Латвії, Кримськотатарської республіки тощо. Кожен такий випадок був проявом системної політики ліквідації неросійських народів через ліквідацію їхніх окремих частин. Відтак Р. Лемкін особливу увагу звернув на

довгострокову політику експансіонізму Кремля, котра мала численні прецеденти в царській Росії й призвела до масового винищення народів і націй, зокрема – під час вторгнення Радянського Союзу в Європу, під час якого все різноманіття балтійців, поляків, угорців, румунів тощо комуністичні очільники прагнули звести до одноманітної маси [190]. Водночас завжди всім народам нав'язувалася російська мова як «мова міжнаціонального спілкування».

Деспотична форма державного управління й агресивна форма московської політики є органічною властивістю Російської імперії, яка продиктована її характером багатонаціональної держави, московськими традиціями та геополітичним становищем. Продовживши деспотичні традиції самодержавства, комуністична диктатура й тоталітаризм утверджували радянську імперію політикою експансіонізму. Але навіть поневолюючи й денаціоналізуючи інші народи, росіяни самі стали рабами та жертвами власного імперіалізму [117, с. 221]. Бувши жертвами тоталітарного режиму, вони також позбувалися власної національної ідентичності. Водночас, у загальній своїй масі, росіяни зневажливо й з презирством ставилися до мовної культури сусідніх націй, особливо – української.

Згідно з визначенням В. Іванишина та Я. Радевича-Винницького, в Україні мав місце лінгвоцид. Оскільки впродовж періоду «відлиги», особливо з 1956 р., поряд із засудженням сталінського тоталітаризму та певною демократизацією суспільно-політичного життя, набула розвою хрущовська доктрина побудови в СРСР комуністичного суспільства із формуванням єдиного «радянського народу», задля втілення цієї мети, кремлівські лідери готові були нищити всі нації та культури, що існують на теренах Радянського Союзу. Водночас, головне вістря цієї політики було спрямоване проти національної ідентичності жителів урбанізованих, промислових регіонів, зокрема – Донеччини. Порівняно ліберального хрущовсько-брежнєвського періоду кількість дітей, які навчалися в українських школах, різко скорочувалась. І така тенденція була практично до кінця існування Радянського Союзу. У той час, як 1985–1986 навчального року українською мовою навчалось 48,2% школярів в УРСР, то вже 1990–1991 навчального року відсоток таких школярів знизився до 47,9%. Упродовж п'яти років «перебудови» приріст контингенту російськомовних учнів перевищив

приріст українськомовного контингенту в 2,7 раза [148]. Поряд із формальними показниками треба враховувати й ідеологічну політику компартії щодо возвеличення всього російського та ігнорування й переслідування всього національного.

Така практика влади не могла не викликати прояви невдоволення й певного спротиву з боку українців. Хоча після кількох хвиль репресій, скажімо на Донеччині, схильних публічно виявляти невдоволення діями влади залишилося обмаль. Передусім це були дисиденти, які були незадоволені згортанням процесів десталінізації суспільно-політичного життя в СРСР, утисками національно-культурного й релігійно-духовного життя тощо. Серед представників дисидентського руху, особливо виділялися українці, для яких одне з провідних завдань полягало в продовженні боротьби щодо відстоювання національних інтересів власної нації. Водночас використовувалися різні форми громадянського опору й протесту (інтелектуальна праця, написання та поширення через «самвидав» публіцистичних, поетичних, прозових творів, з критикою радянського суспільства. Особливо треба виділити постать І. Дзюби – уродженця Донеччини, який від початку 1960-х рр. поступово долучився до дисидентського руху [29, арк. 179-181]. І. Дзюба писав, що відчував на собі, як упродовж післявоєнних десятиріч українське слово, іноді ледве жевріючи, все ж нагадувало багатьом, хто вони є, й навертало їх до України на протигагу всім складним обставинам. Закінчивши російську школу, майбутній український учений-дисидент вступає до Сталінського педінституту, обравши фах – «російська філологія», оскільки за власним висловом: «...загіпнотизований був пропагандою «русского приоритета» в усьому». А проте в душі в нього плекалася образна українська мова – материнська, бабусина, сусідська... І в Сталіно, на відміну від рідних Оленівських кар'єрів, де сірувата інтелігенція «соромилася» української мови, Іван мав змогу зустрітися з письменниками й журналістами, які були палкими прихильниками української мови, хоча, закономірно, й не акцентували це, щоб не здобути тавро «націоналіста», як-от: П. Байдебуря, А. Ключчі (Ключья), М. Непран, В. Соколов тощо – вони дали І. Дзюбі унікальний поштовх й підставу замислитися про долю України [129, с. 16, 17].

1965 р. І. Дзюба пише памфлет «Інтернаціоналізм чи русифікація?» щодо загрозливих проблем розвитку національних відносин у соціалістичному суспільстві.

Особливо автор переймався долею українців, які тривалий час страждали від російського шовінізму й великодержавництва. Водночас причини усіх бід у суспільстві влада покладала на український націоналізм, який вона подавляла методами терору. Оскільки майже вся українська культура виявилася «контрреволюційною», тому було винищено й всесвітньовідомих учених і письменників, сотні талантів в усіх галузях культури, а пересічних інтелігентів – тисячами й тисячами. Заодно й кілька мільйонів селян штучним голодомором 1933 р. Відтак, замість русифікаторського насильства І. Дзюба пропонує «...свободу публічного та чесного обговорення національних справ, свободу національного вибору, свободу національного самопізнання, самоусвідомлення й самовироблення» [130]. У січні 1972 р. І. Дзюба адресував КГБ при Раді Міністрів УРСР «Пояснення», у котрому він пригадував, що переломним моментом його життя став 1965 р., коли почалися арешти тих людей, які відстоювали інтереси української культури. Пояснюючи, що арешти не можуть бути методом розв'язання наболілих проблем у питаннях української культури, мовній ситуації, І. Дзюба наголошував, що «відчувалася загальна потреба якогось «роз'яснення» у цій справі. Проте офіційні кола мовчали. Серед тих, хто багато в чому не погоджувався з офіційною національною політикою, не знайшлося кому виступити одверто, принципово й на всю широчінь питання» [27, арк. 204-207]. Відтак, за справу захисту української мови й культури довелося взятися І. Дзюбі. Л. Масенко зауважила, що в памфлеті «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюба, спираючись на ідеї В. фон Гумбольдта, О. Потебні й інших учених, висвітлив, такі замовчувані радянською офіційною наукою питання, як нерозривний зв'язок мови, культури й національної свідомості та деформацію морального стану суспільства внаслідок денаціоналізації [204, с. 55].

Впродовж другої половини 1960 – початку 1980-х рр. на Донеччині продовжувала діяти низка нелегальних товариств й організацій. Це зокрема: «Український національний фронт» (1964–1967 рр.; серед інших і Донецька область), «Партія національного прогресу» (кінець 1970-х – початок 1980-х рр.; м. Горлівка Донецької області) тощо. Члени цих організацій переважно спиралися на ідеї націонал-комунізму. Якщо націонал-комуністичні та націоналістичні угруповання робили основний акцент на розв'язання національних проблем і домагалися побудови незалежної Української

держави, то ціла низка організацій і груп (серед них – «Підпільний центр «Свобода» – м. Костянтинівна Донецької області) виводили на перший план завдання реалізації демократичних прав і свобод громадян незалежно від їхньої національної приналежності як неодмінну запоруку подальшого розвитку радянського суспільства [209]. Також варто підкреслити чималу роль у русі шестидесятників і дисидентів представників Донеччини, як-от: О. Тихого, В. Стуса та І. Дзюби.

Згідно зі свідченнями І. Дзюби, саме «дисиденти» першими виступили 1960-х–1970-х рр. проти псевдосоціалізму в СРСР із вимогою реальної демократії, дотримання прав людини та прав української нації. Своєю творчістю вони, серед іншого, руйнували стереотипи такого явища, як-от «соціалістичний реалізм» й власною громадянською позицією утверджували ідею незалежності та духовного відродження України. При цьому, особлива роль належала В. Стусу. Адже, як наголошує І. Дзюба, якщо б Донеччина дала Україні лише В. Стуса, – й тоді її внесок у нашу незалежність був би визначним. Проте вона дала ще й М. Руденка; І. Світличного; О. Тихого й В. Голобородька – тобто цілу плеяду вчених і літераторів [129, с. 15, 16].

Чи не найкраще роль української мови в процесі національного самоусвідомлення українців Донеччини в другій половині ХХ ст. проаналізував О. Тихий. На його думку, мова – одна з основних ознак нації, фундамент культури. Рідна мова – найдорожчий скарб народу, підвалина інтелекту, основа патріотизму. Рідну мову має берегти, розвивати кожна людина. Вмирає мова – вмирає культура. Вмирає культура – припиняється прогрес. Основою ж культури будь-якого народу є його рідна мова. Багата, колоритна, милозвучна, мелодійна українська мова, яка на Донеччині слугує зараз лише незначному відсоткові людей і тільки для хатнього вжитку. Українська мова цілком витіснена з вузів, науково-дослідних установ. Не чути її на підприємствах, у школах, дитячих садках численних міст. Зникає вона навіть уже і в селах. Чи можна за такого становища говорити про розквіт, культуру? «Свобода й культурний рівень народу – основа прогресу, справжнього людського життя...» [55, с. 26–29]. Як зазначив Р. Сольчаник, радянська національна політика 1970-х рр. в УРСР була спрямована фактично на знищення української нації [265, с. 135]. Водночас, як і в 1930 рр., головний репресивний тиск владою був спрямований на представників української національної

інтелігенції, зокрема – представників Донеччини: В. Стуса, О. Тихого, І. Дзюби, Ю. Литвина тощо.

У січні 1972 р. О. Тихим було надіслано статтю «Роздуми про українську мову та культуру в Донецькій області» до редакції газети «Радянська Донеччина». У ній автор висловив власне несприйняття політики русифікації Донеччини й свою думку щодо потреби відродження української культури, відновлення викладання української мови в університетах й школах. О. Тихий рішуче виступив проти тих, «хто живе на Донеччині в Україні, а батьківщиною має Росію» [56]. Автор статті засуджував дискримінацію за національною приналежністю й одночасно був захисником і прибічником розвою української мови й культури на своїй рідній Донеччині [165].

Як засвідчив син О. Тихого В. Тихий, надрукувати батькові хоча б щось у донецьких газетах не вдавалося. Попри те, що подані статті періодично розглядалися на засіданнях газетних редакцій та зустрічах відповідних органів влади. Водночас творчий доробок О. Тихого поширювався через самвидав. Одна з головних праць О. Тихого, котра тривала декілька років, полягала в упорядкуванні збірника висловлювань «Мова – народ». Згодом він долучив до розділу «Поетичне слово про мову» рукопису «Мова – народ» збірку віршів, що була підготовлена однією з вчительок Донеччини. З огляду на те, що була реальна загроза визнання владою упорядкування цього збірника за кримінальний злочин, прізвище вчительки було вирішено не зазначати. Одночасно тривала підготовка словника слів, невідповідних нормам української мови (що вживалися, насамперед, на теренах Донбасу) [286, с. 14]. Над «Словником невідповідних нормам української літературної мови слів» О. Тихий працював понад десять років. Ця праця мала продемонструвати велику кількість українських спотворених слів, калюк із російської тощо [287]. Машинопис «Словника...» було вилучено співробітниками КДБ. Відтак, у В. Тихого залишилися тільки копії робіт О. Тихого «Думки про рідний Донецький край», «Роздуми про долю і культуру української мови на Донеччині», «Сільські проблеми» тощо [285, с. 20].

Патріот Донеччини О. Тихий стверджував, що українська мова – не вигадка націоналістів, не прояв антикомунізму, а мова 40-мільйонного народу. Але навіть в епоху розквіту націй і національних культур, відбувається насильницьке впровадження слів,

котрі не відповідають нормам української мови. Наприклад: площа, площадка, процент, ботинки, лимон, дев'ять годин десять хвилин, кофе натуральне, носки чоловічі тощо, у той час, як є майдан, відсоток, черевики, цитрина, десять на десяту, кава, шкарпетки. Боротьба за чистоту мови для українців Донеччини, де надзвичайна різноманітність зайшого елементу набуває особливого значення, й мала б стати основою в боротьбі проти асиміляції [55, с. 22-24]. Як відзначив В. Овсієнко, така позиція О. Тихого була зумовлена його життєвим кредо, сформульованим ще в молодості: «Для чого я живу? Щоб жило людство, мій народ, мій рід... Я маю людську гідність, національну гордість. Нікому не дозволю топтати ні перше, ні друге [220].

О. Тихий писав: «Люблю свою Донеччину. Її степи, байраки, лісосмути, терикони. Люблю і її людей, невтомних трударів землі, заводів, фабрик, шахт. Любив завжди, люблю і сьогодні, як мені здається, в годину негоди, асиміляції, байдужості моїх земляків-українців до національної культури, навіть до рідної мови... Не вина, а біда простих людей (тобто працьовитих робітників та селян), що з їхньої волі чи мовчазної згоди знищується українська мова та культура на Донеччині. Не біда, а вина кожного інтелегента, кожного, хто здобув вищу освіту, посідає керівні посади, а живе тільки для натоптування черева, байдужий, як колода, до долі свого народу, його культури, мови. І чи не злочином годилося б кваліфікувати діяльність органів народної освіти, вчителів, діячів закладів культури та всіх керівників на ниві асиміляції мільйонів українців Донеччини. Адже таку масову асиміляцію не можна назвати інакше, як тільки інтелектуальним геноцидом» [55, с. 38, 39]. Водночас у своїй статті «Думки про рідний Донецький край», котра була надіслана О. Тихим 1973 р. на адресу Голови Президії Верховної Ради УРСР І. Грушецького, автор звинувачував радянську інтелігенцію в потуранні національному знеособленню українців, а радянську владу – в проведенні політики русифікації та асиміляції української нації [312, с. 122].

9 листопада 1976 р. О. Тихий, разом з письменником-філософом М. Руденком, генералом П. Григоренком, письменником-фантастом О. Бердником, громадською діячкою О. Мешко, юристом Л. Лук'яненком тощо, підписав Декларацію про утворення Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод та Меморандум № 1 цієї групи, в котрому було наведено випадки протиправних дій КДБ і

радянської влади, інформацію щодо українських політв'язнів, застосування психіатричного лікування щодо інакомислячих. Це спричинило обшук в помешканні О. Тихого та його арешт [285, с. 20]. 2 лютого 1977 р., згідно з постановою прокуратури Донецької області, О. Тихого було звинувачено в розповсюдженні наклепницьких вигадок, що «порочать радянський державний і суспільний лад» [28, арк. 3–5]. 5 лютого 1977 р. М. Руденка було заарештовано в Києві та етаповано до Донецька. Там була порушена кримінальна справа проти нього та О. Тихого.

Суд над М. Руденком та О. Тихим відбувався в місті Дружківка Донецької області з 23 червня до 1 липня 1977 р. М. Руденка було засуджено до 7 років таборів суворого режиму і 5 років заслання за так звану «антирадянську агітацію і пропаганду». Аналогічним було звинувачення, висунуте О. Тихому, якого було засуджено до 10 років таборів суворого режиму і 5 років заслання [28, арк. 410–412]. Жодні протести під час досудового слідства не дали результату. Водночас суд став «відкритим» лише на шостий день судового засідання, проте й після цього рідних до зали суду не впустили, з цинічним формулюванням – «не було місць». Хоча місця були, але зайняті – співробітниками місцевих дружківських контор, що відбували там свої повні робочі дні. Суд відхилив майже всі клопотання з боку звинувачених та обом визначив максимальні терміни покарання [288, с. 17].

О. Тихий був проти «інтернаціоналізації» Донеччини через злиття націй, направлення на Донбас спеціалістів з усього СРСР, натомість українськими фахівцями заповнювали брак кадрів у всіх союзних республіках Радянського Союзу. Він вірив, що в представників багатомільйонної нації не може не виникнути сприйняття, а відтак – і сприяння піднесенню рідної культури, почуттів людської й національної гідності. І що таке усвідомлення згодом буде й у його рідній Донеччині. Але ідей своїх видатних земляків В. Стуса, О. Тихого, І. Дзюби та ін. не сприйняли, здебільшого, донеччани. А причиною, насамперед, було те, що роль української мови на Донбасі, як загалом на Сході, Півдні, й частково – Центрі України, була придушена російською. Русифікація все далі й далі набирала обертів. І в умовах домінування російської мови та дискримінації української, ускладнювала формування національної свідомості українців. І саме ця обставина сприяла тому, що на початку 2014 р. на Донбасі через «п'яту колону» була

здійснена спроба сепаратизму. Попри те, що більшість у регіоні становили українці, переважно вони не мали української національної свідомості, або вона перебувала на низькому рівні, як загалом не знали й рідної мови. І саме така денаціоналізована етнічна маса й була легкою поживою для зомбування, деформації свідомості та використання в гібридній, інформаційно-диверсійній війні, основна мета котрої полягає в винищенні національно свідомих українців на Донбасі та перетворення того на зону замороженого військового конфлікту. А протистояли цьому такі постаті з характером, для яких чесність перед собою та любов до України стали принципом життя і творчості, як-от О. Тихий, В. Стус, І. Дзюба тощо [219].

О. Шановська звернула увагу на те, що як подвижник українського духу О. Тихий гостро переживав кривди української нації та відчував особливу відповідальність за байдужість українців до національної культури й мови. Він виявив високу моральну силу та безстрашність під час популяризації ідеї активної боротьби за збереження української національної культури, за гідне майбутнє українського народу в умовах лібералізованого терору проти всяких виявів націоналізму [312, с. 122].

У своїх «Думках про рідний Донецький край (вперше опублікованих у журналі «Донбас», в № 1 за 1991 рік (с. 141–158), О. Тихий писав, що в Донецькій області живуть 2,7 млн українців, 1,9 млн росіян, 103 тис. греків, білоруси, євреї, вірмени, татари тощо. Однак національне питання тут не розв'язане, й розв'язане воно буде лише тоді, коли кожен українець буде свідомий того, що належить до свого народу, йому служить, для нього живе, за нього бореться. Коли доброзичливі щодо українського народу чужинці на Донеччині матимуть свої національно-культурні товариства, газети, книги рідною мовою, дитячі садки та школи (російські, грецькі, білоруські, вірменські тощо). Прикладом цьому можуть служити Закарпатська область, де угорці, румуни, росіяни мають свої школи, засоби самодіяльності тощо [55, с. 47, 65].

О. Тихий наголошував: «Я – українець. Не лише індивід, наділений певною подобою, умінням ходити на двох кінцівках, даром членороздільної мови, даром творити та споживати матеріальні блага. Я громадянин СРСР, і як «советский человек», і, передусім, як українець, я – громадянин світу не як безбатченко-космополіт, а як українець. Я – клітина вічно живого українського народу. Окремі клітини будь-якого

організму відмирають, але організм живе. Окремі люди рано чи пізно так чи інакше вмирають, а народ живе, бо народ безсмертний» [55, с. 37]. У такий спосіб, попри десятиліття авторитарно-тоталітарного режиму з відвертим антиукраїнським спрямуванням, утверджувалася життєствердність української національної ідентичності, зокрема й на Донеччині.

З особливою силою процес русифікації українців розгорнувся на початку 1980-х рр., коли влада почала здійснювати доплати російським філологам у середніх школах, батькам рекомендувалося відмовлятися від вивчення їхніми дітьми рідної мови, бо, по-перше, в СРСР «сформувалася нова історична спільність людей – радянський народ», а, по-друге, «всі потреби людей і націй може задовольнити лише російська мова». Українську мову (а тим самим і культуру та націю) прирікали на агонію та смерть; російській мові її фальшиві благодійники відводили роль знаряддя руйнації міжнародних гармонійних відносин. Україну обертали на колонію як державу, усували з історичної арени [173, с. 20]. Така ситуація цілком відповідає поняттю «лінгвоцид», котрий згідно з визначенням В. Іванишина та Я. Радевича-Винницького, є не просто геноцидом у формі фізичного винищення якогось народу, а етноцидом – нищенням певного народу як окремої культурно-історичної спільноти. Отже, лінгвоцид постає як передумова масової денаціоналізації й манкуртизації з неминуchoю втратою народом своєї історичної пам'яті, власного етнічного імунітету й національної самобутності. Закономірним наслідком усього цього є асиміляція. Водночас для поневолювачів одним із першочергових завдань було знищення мови поневоленого народу [148]. Г. Лозко розглядає явище лінгвоциду як таке, що спрямоване насамперед проти писемних форм мови (офіційна документація, наука, література, культура, ЗМІ тощо). У Радянському Союзі навіть дисертації з української фольклористики треба було захищати російською мовою. Фактично таке панування імперіалістичної мови досягається значним рівнем її інформативності. Але часто цьому сприяє національне нахабство як ментальна риса народу (яскравий приклад – засилля російської мови на пострадянському просторі) [193]. Треба визнати, що впродовж середини ХХ ст. на Донбасі, а особливо – в промислових містах Донеччини все більшою мірою наростали тенденції дискримінації української мови, що цілком можна кваліфікувати як лінгвоцид українців.

Починаючи з 1959 р., з інтервалом у десять років у Радянському Союзі регулярно проводились переписи населення. Їх досить легко порівнювати між собою, адже адміністративно-територіальний поділ України 1959 р. співпадає з нинішнім [Додаток Б]. Але дані цих переписів суттєво не відрізняються. Єдиним негативом були результати русифікації. Якщо порівняти українське населення 1959 і 1989 рр., то стає очевидним, що практично по всій Україні українське населення скорочувалося. Найбільші масштаби русифікації можна спостерігати на Донбасі, де за 30 років майже 15% населення змінило мовну ідентичність [140].

Серед українців, які рішуче виступали проти русифікації Донеччини й України загалом, особливо виділяється постать В. Стуса, який зростав у Донецьку. Закінчив там історико-філологічний факультет місцевого педагогічного інституту й упродовж 1961–1963 рр. викладав українську мову та літературу в середній школі № 23 м. Горлівки [21, арк. 179]. І вже в цьому типовому шахтарському місті В. Стус демонструє відвертий спротив процесу русифікації [281].

За свідченням Д. Стуса, батьками В. Стуса було закладене «непереборне бажання відстоювати національну гідність, про яку в Сталіно можна було прочитати хіба в історичних легендах про козаччину» [273, с. 48, 49]. І вже викладаючи українську мову в Горлівці, В. Стус виявляв неабиякий характер. Адже діти живої української мови тут майже не чули й не знали. Їхні батьки-переселенці з інших регіонів України, зазвичай, її соромилися, прагнучи якнайшвидше перейти на «общепонятний язык», не бачучи від рідної мови жодної переваги чи користі. Саме тому не вчили своїх дітей, систематично подаючи заяви з проханням звільняти останніх від вивчення української мови й літератури. За цих умов В. Стус, ігноруючи шкільну програму, читав учням свою поезію й знайомив їх із цікавими епізодами української історії [273, с. 93, 94].

У грудні 1962 р. В. Стус надсилає листа А. Малишку, у якому він звертає увагу на невпинну денаціоналізацію. Як приклад він вказує на Донецьк – як «майже чисто російське» місто та Горлівку, де є лише 2-3 українські школи, «...яким животіти зовсім недовго... У нас немає майбутнього. Коріння нації – тільки в селі, а «хуторянським» народом ми довго не проживем, пам'ятаючи про вплив міста, про армію, про всі інші канали русифікації. На Донбасі (та й чи тільки!) читати українську мову в російській

школі – одне недоумство. Треба мати якісь моральні травми, щоб це робити. Одна усна заява батьків – і діти не будуть вивчати мови народу, який виростив цих батьків... . Обов'язково – німецьку, французьку, англійську мови, крім рідної» [20, арк. 1, 2]. Саме цією проблемою – нищення української мови в цьому донецькому котлі, у мішанині котрого втрачається українська національна самобутність – переймався Василь Стус чи не найбільше.

Перебуваючи в ув'язненні 1977 р., В. Стус у листах до дружини Валентини писав, що українська інтелігенція, внаслідок століть нещадного терору та підкупу, постраждала особливо тяжко. І як наслідок цього – українці позбавлені своєї рідної мови, а в магазинах не знайти українських книг, журналів чи газет [21, арк. 25–27]. Кримінальна справа Василя Семеновича Стуса стала своєрідною хронікою протистояння українців із злочинною комуністичною системою [166, с. 8]. У книзі «Справа Василя Стуса Збірка документів з архіву колишнього КДБ УРСР» В. Кіпіані вмістив документи з шеститомної кримінальної справи В. Стуса, котра зберігається в Галузевому Державному архіві Служби безпеки України. Також у цьому виданні опубліковано низку маловідомих фактів із життя, ув'язнення й загибелі цього визначного представника Донецького краю [65]. Це видання, серед іншого, засвідчує, що національна ідентичність і свідомість В. Стуса загалом формувалися саме на теренах Донеччини. У період, коли він тут проживав, навчався та працював упродовж 1940–1963 рр.

Згідно зі свідченнями В. Стуса, член-засновник Української Гельсінської групи генерал П. Григоренко досить високо цинив роботи Ю. Литвина. Зокрема, статтю «Правозахисний рух на Вкраїні. Його засади і перспективи», в якій автор прагнув створити для українського правозахисного руху належне національне ідейне підґрунття, передусім – завдяки природньому волелюбству української нації [54]. Варто зауважити, що Юрій Литвин, який свого часу працював на Донбасі, як правозахисник переймався порушенням прав і звичайних громадян (зокрема – й у м. Донецьку та на території Донбасу загалом) [22, арк. 50; 25, арк. 53, 54, 162; 26, арк. 14, 15], і відомих українських дисидентів: О. Тихого, Л. Лук'яненка, О. Бердника, О. Мешко, М. Руденка, І. Дзюби та інших [22, арк. 121, 122; 26, арк. 62]. Водночас громадянська позиція Ю. Литвина

ґрунтувалася на глибоких переконаннях у тому, що «...більшовистська влада, т. зв. «влада Советов» не принесла українській нації ні соціальної, ні особистої свободи» [23, арк. 66], «...за допомогою тюрем у Радянському Союзі відбувається фізичне знищення інакодумців» та «...у в'язницях знищується людина в людині» [24, арк. 61, 70]. Попри це, навіть в ув'язненні, за свідченням Л. Лук'яненка, Ю. Литвин зумів повернутися до рідної української мови. Адже табори для таких людей, як Ю. Литвин, були «...не тільки школою націоналізму, але й школою української мови» [196, с. 162, 164].

Повальна русифікація в Україні призвела до формування багатомільйонної групи так званих «російськомовних українців», які, за висловом Р. Мартинюка, взяли собі цілком нову гібридну самоназву – псевдоетнонім «русскоязычные украинцы». Ця група негомогенна, у ній навіть переважають креольські українські елементи, але це справді «руські», які в особливий, неочевидний спосіб легалізовані в державі Україна як рівновартісний державотворчий елемент, а подекуди претендують і на ключові функції [203]. Усе це є наслідком деформації національного самоусвідомлення українців.

* * *

Отже, впродовж багатьох століть для українців мова була одним з головних засобів збереження власної ідентичності. Проте процес цілеспрямованої та системної русифікації українців у Радянському Союзі фактично зводив нанівець всю попередню національно-культурну еволюцію українців Донеччини.

Українська мова для всіх регіонів України впродовж усієї її історії залишалася провідним аспектом формування національної ідентичності. Під час тривалої національно-визвольної боротьби за власну державність українці завжди спиралися на національну культуру, й зокрема – власну мову як визначальний засіб духовного саморозвитку. Водночас збереження рідної мови було одним із чільних гасел національно-визвольної боротьби українців першої половини ХХ ст., зокрема й на Донеччині.

Процес українізації 1920 – початку 1930 рр. в УСРР і, особливо, на Донеччині відбувався досить формально, під пильним контролем партійного керівництва. Проте все ж існувала досить мотивована частина суспільства (насамперед – серед національної інтелігенції – вчителі, науковці), яка свого часу піддалася на декларативні гасла й

обіцянки більшовиків щодо національного будівництва та прагнула бодай частково в межах націонал-комуністичної ідеології якоюсь мірою розвивати національно-мовну ідентичність українців.

Починаючи з червня 1941 р., вихідці з Західної України та колишні уенерівці, укапісти, діячі «Просвіти» помітно посилили середовище борців за українську Донеччину. І впродовж періоду окупації на Донеччині спостерігалось помітне пожвавлення релігійно-церковного й національно-культурного життя. Це дає підстави вважати, що в цей час на теренах краю мало місце національно-культурне відродження українців Донеччини. Причому активну роль у цьому процесі відігравали діячі оунівського підпілля.

Натомість у другій половині 1940-х рр. рух за відродження національної свідомості та мовної ідентичності Донеччини продовжила місцева молодь. Хоч, закономірно, і не в великому масштабі, з огляду на наявний тоталітарно-репресивний режим. Безперечно, на Донеччині традиції національно-визвольної боротьби були помітно меншими, ніж в інших регіонах України. Проте й тут навіть упродовж 1940–1950-х рр. не припинялася боротьба національно свідомої молоді проти тоталітарного режиму та за власні права.

Маючи тисячолітню історію та багату традицію розвитку, українська мова не лише протистояла російській, але й далі розвивалася (попри прийняття проросійського правопису 1946 р.). І чільний вияв цього протистояння спостерігався насамперед у душах та свідомості людей.

Упродовж 1930–1980-х рр. на Донеччині все більшою мірою нарастали тенденції дискримінації української мови, що цілком можна кваліфікувати як лінгвоцид українців.

Радянський тоталітарний режим середини ХХ ст., серед іншого, був спрямований на денаціоналізацію республік СРСР й формування аморфної етнічної спільності під назвою «радянський народ», котра була б позбавлена національної ідентичності. Ця ідея, загалом, не мала реальної перспективи. Однак, методи її втілення спирались на увесь репресивний інструментарій тоталітарного режиму. І як наслідок – упродовж кількох десятиліть на теренах Донеччини було винищено національно свідому інтелігенцію, загалом ліквідовано або ж мінімізовано викладання національними

мовами в навчально-наукових і культурно-мистецьких закладах. Загалом же відбувався тотальний процес манкуртизації практично всіх національностей, тобто – викорінювалися елементи національної ментальності, самосвідомості й духовності. Водночас здійснювався жорстокий тиск на всі релігійні культи (хіба що за певним винятком – окрім РПЦ). Також піддавалися нівеляції національні традиції та звичаї.

Треба наголосити, що на теренах Донеччини вирішальним чинником знищення чи збереження національно-релігійної ідентичності залишалася саме мова. Саме тому завдання збереження та плекання національної мови та національної ідентичності є нині чи не найпріоритетнішими.

РОЗДІЛ 3. НАЦІОНАЛЬНО-МОВНА САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ УКРАЇНЦІВ ДОНЕЧЧИНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1980-х рр. – ПОЧАТОК 2014 р.)

3.1. Відродження самоідентифікації українців Донеччини в умовах періоду «перебудови» та перших років незалежної України

Проблема збереження української мови, національної культури та розвитку національної свідомості українців Донеччини стала однією з визначальних рис процесу національного відродження, що розпочався вже в період «перебудови» та перших років незалежності України. Однак, непослідовність розв'язання цього стратегічного завдання, особливо з боку органів місцевої та державної влади, призвела до цілої низки деформацій і упущень. Зокрема, це мало місце й на Донеччині, де процес національно-мовного розвитку українців фактично саботувався, що надалі стало однією з головних причин поширення тут «Русского мира» та сепаратистських тенденцій.

Піднесення суспільно-політичного життя на Донеччині наприкінці 1980-х рр. було зумовлене не тільки процесом перебудови радянського суспільства, а й суттєвішими чинниками, що витікали з державотворчих традицій української нації. Так, непересічне значення мали Українські національно-визвольні змагання початку ХХ ст. Саме ці події стали важливим ідейно-політичним підґрунтям для розвитку громадсько-політичних організацій і рухів не лише в тих частинах України, де існували великі традиції національно-визвольної боротьби та високий рівень національної свідомості населення, а й у складнішому в етнополітичному відношенні регіоні – на Донеччині.

Упродовж радянського часу українське населення Донеччини постійно скорочувалося. І на 1989 р. припав історичний мінімум його кількості [Додаток Е]. У цей час відсоток українців впав до 50,75%, проти 1926 р. скоротившись на 10,86%. Упродовж першого десятиріччя незалежності втрати попереднього періоду компенсувались лише на 6,15%. Водночас привертає увагу відчутно повільніші, порівняно з росіянами, темпи кількісного збільшення українців: стосовно 1926 р. 1959 р. абсолютна чисельність українців збільшилась

у 2,09 раза, 1970 р. – в 2,29, 1979 р. – в 2,31, 1989 р. – в 2,37 і, зрештою, 2001 р. – в 2,42 раза. Варто враховувати, що українське населення, зазнавши катастрофічних втрат в часи Голодомору 1932–1933 рр., так й не змогло відновити як належить свій демографічний потенціал [262, с. 247].

Ф. Турченко звернув увагу на те, що процес «перебудови» на території УРСР зумовив початок національного відродження, посилення інтересу до історичного минулого народу, його мови та культури. Компартія України, прагнучи взяти під контроль ці процеси, ініціювала в жовтні 1989 р. прийняття Верховною Радою Закону «Про мови в Українській РСР». Цим документом закріплювався державний статус української мови та гарантувалася рівноправність мов усіх народів, що проживали на території України. Водночас у документації вже почала використовуватися українська мова [296, с. 71, 72]. Для українців Донеччини це був реальний шанс відродити свою національно-мовну ідентичність.

М. Юрій, спростовуючи усталене твердження про те, що незалежність дісталася Україні лише внаслідок щасливого збігу історичних обставин, підкреслив, що насправді незалежність стала результатом боротьби поколінь українського народу, а сприятливі обставини 1990–1991 рр. – то лише «пусковий механізм» нагромадженої енергії самоствердження. Водночас ці обставини зумовили суперечливий характер і виявили внутрішню слабкість української держави, оскільки мирний характер національної революції не супроводжувався адекватним оновленням структур влади [323, с. 240].

Донеччина впродовж тривалого часу була своєрідним «плавильним казаном», у котрому поєдналися різноманітні національно-мовні та релігійно-культурні особливості й чинники. Окремі міста регіону, як-от: Маріуполь, Старобешеве, Волноваха, Амвросіївка, Донецьк, Макіївка, попри культурні відмінності, зберігають ознаки цього процесу.

Спираючись на архівні матеріали, А. Абдуллін і О. Ситник у своєму дослідженні дають доволі яскраву картину формування криміногенної Донеччини. Так ними зауважено, що Донбас перебував на перехресті

найрізноманітніших соціокультурних впливів: приймав переселенців з усього Радянського Союзу. Часто-густо ці терени заселяли колишні кримінальні елементи, оскільки влада масово спрямовувала останніх на промислові об'єкти краю. Тисячі цих кримінальників, осідаючи в промислових містах Донеччини й не маючи якогось елементарного освітнього та культурного рівня, спричиняли поголовне пияцтво та хуліганство. А об'єктивна самоорганізація та корпоративність сприяли тому, що поведінка саме цієї частини населення ставала своєрідним еталоном для інших мешканців, особливо – для молоді [83, с. 111, 112, 131]. І, переважно, нащадки вищевказаних кримінальних елементів стали ядром бандитських угруповань 1990-х рр., а весною 2014 р. вони активно долучалися до лав антиукраїнських утворень на кшталт «Восток», «Кальмиус», «Оплот» тощо.

Як зазначають І. Пасько, Я. Пасько та Г. Коржов, етнічні процеси на Донбасі ХІХ–ХХ ст. можна порівняти з «американським казаном», де відірваний від національного коріння, дуже злюмпенізований елемент знівелювався щодо етнічної самоідентифікації [225, с. 269, 270]. О. Кузнецова називає українсько-російську двоетнічність структури населення як визначальну рису етнокультурної специфіки Донецької області, що має особливе значення для вироблення ефективної та дієвої політики регулювання етнополітичних відносин [179, с. 84]. Відтак, збереження української національної ідентичності на Донеччині залишалося серйозною проблемою. Адже процес національного відродження, який поширився майже на всьому пострадянському просторі від періоду «перебудови», зіткнувся з цілою низкою перешкод у найрізноманітніших сферах суспільно-політичного життя [183, с. 285, 286].

Р. Шпорлюк зазначив, що М. Горбачов певною мірою спровокував тенденцію до формування громадянського суспільства у СРСР. Оскільки радянська держава, керована Комуністичною партією, так й не спромоглася реалізувати ту історичну місію, котру вона сама для себе визначила [317]. І чи не найбільшою мірою це стосувалося «національного питання». Адже поставлене свого часу завдання щодо формування та життєздатності концепції «радянського

народу» залишилося не лише нерозв'язаним, але й призвело до цілої низки етнічних конфліктів у СРСР на межі 1980-х – 1990-х рр.

На думку П. Гобла, М. Горбачов, давши поштовх розвитку громадянського суспільства, навіть не усвідомлював ті загрози, котрі воно несло для самого існування Радянського Союзу [328, р. 98, 99]. Особлива ж суперечність полягала в імовірному поєднанні демократії із залишками «імперської свідомості» щодо неросійських народів у межах СРСР. Це тоді, коли імперська свідомість процвітала в Радянському Союзі навіть через сімдесят років після падіння Російської імперії.

Здебільшого саме завдяки активності культурно-національних і громадсько-політичних товариств і організацій у деяких республіках Радянського Союзу з другої половини 1980-х рр. починається процес відродження національної самобутності та ідентичності.

Розпочавшись в Україні, й зокрема – в багатонаціональній Донецькій області, наприкінці 1980-х рр. процес національного відродження вже на початку 1990-х рр. став важливою запорукою національного державного будівництва [249, с. 299, 300]. Уже з 1988 р. на Донеччині спостерігалось відродження національної самобутності й ідентичності. Одночасно набирив розмаху й громадсько-політичний рух. Так, навесні 1988 р. активізувалася діяльність опозиційних громадянських об'єднань, зокрема Української Гельсінської групи. Однак, на відміну від Західної України, політичне та національне пробудження Східної України відбувалося повільнішими темпами. Зростало незадоволення громадян діяльністю керівництва КПРС, особливо представників місцевої партійної номенклатури. І влітку 1988 р. на Донеччині почалися перші акції громадянського протесту, але, на відміну від Західної України, вони були малочисельні й менш відомі широкій громадськості [98, с. 77].

Одним із проявів протестного руху став НРУ за перебудову. «Прагнучи встановлення справжнього народовладдя в республіці, підтримуючи ініціативу громадян у втіленні в життя ідеї правової держави та сприяючи залученню трудящих до управління державним і суспільним життям, Рух підтримує

взаємини й співпрацю з Радами народних депутатів та їхніми органами» [44, 480]. Саме НРУ за перебудову став на Донеччині однією з визначальних сил у боротьбі за мовні права українців і розвиток їхньої національної свідомості.

У засіданні оргкомітету з підготовки установчого з'їзду Руху 26 серпня 1989 р. від Донецька взяли участь: М. Тищенко, Г. Гордасевич, І. Шутов, С. Сухобок та ін. [16, арк. 29]. Відтак, на мітингу «Україні – демократичний закон про вибори», проведеному 2 вересня 1989 р. Донецькою крайовою організацією НРУ за перебудову, була висловлена підтримка проекту «Програми НРУ» [19, арк. 1, 10]. Під час розподілу мандатів між обласними організаціями Руху на установчий з'їзд НРУ 8-10 вересня 1989 р., Донецька організація спочатку мала отримати – 20, але остаточно отримала 24 мандати. Загалом від Донеччини взяло участь 32 особи [17, арк. 2, 5].

У своєму виступі на установчому з'їзді НРУ 8-10 вересня 1989 р. в Києві В. Яворівський зауважив, що на мітингу в Донецьку 23 липня 1989 р. кандидат технічних наук Звягінцев з Донецького політехнічного інституту назвав прохання перейменувати Ворошилівський район міста на Шевченківський – «оголтелым украинским национализмом». А службовець однієї з шахт назвав це «великоукраинским шовинизмом». І це тоді, коли в мільйонному Донецьку немає жодної української школи [15, арк. 10].

14 січня 1989 р. було утворено Донецьке обласне Товариство української мови ім. Т. Шевченка (ДТУМ). Це стало результатом тривалої боротьби українців краю за власну ідентичність та одночасно – сприяло розвою рідної мови й національної свідомості українців Донеччини.

Треба зауважити, що в цей період Товариство української мови ім. Т. Шевченка стало на Донеччині провідним осередком, що сприяв відродженню національно-мовного самоусвідомлення українців. Саме це товариство можна розглядати як головний чинник національного «пробудження після півстолітньої сплячки» українців краю. Це засвідчили численні листи громадян про підтримку проекту «Програми Народного Руху України», що надходили до редакції газети «Літературна Україна» з Донецької області.

Водночас автори цих листів наголошували на необхідності більшого розширення на Донеччині діяльності Товариства української мови ім. Т. Шевченка та Народного Руху України. Також вони вважали, що українська мова в Україні, а особливо – на Донеччині «не має перебувати на правах далекої бідної родички» [18, арк. 17-22]. Функціонування Донецького обласного Товариства української мови імені Тараса Шевченка відбувалося у відповідності зі Статутом загальноукраїнської суспільно-громадської організації Товариство української мови імені Тараса Шевченка [45].

Найактивніший осередок ДТУМ був створений у Донецьку. Тут зосереджувалося інтелектуальне ядро організації, її координувальна ланка – Правління. Також діяли засновані членами ДТУМ фірми «Відродження», «Травень», а також – УКЦентр. І все це стало можливим лише завдяки активній позиції самих мешканців регіону. На початках Донецьке обласне Товариство української мови ім. Т. Шевченка налічувало до 30 первинних організацій, які функціонували, зокрема, при інститутах УкрНДІВЕ, ІНФОВ НАН України, «Південдніпрогаз», «Теплоенергоуправлінні», обласній філармонії, телерадіокомітеті, Донецькому державному університеті, Донецькому політехнічному інституті, в низці шкіл, училищ, були й територіальні осередки [208, с. 8-9]. Поряд із ДТУМ, і в досить тісній співпраці з ним, наприкінці 1980-х рр. на Донеччині все активніше себе проявляє історико-просвітницьке товариство «Меморіал».

На засіданні Донецького відділення Всесоюзного історико-просвітницького товариства «Меморіал» 21 жовтня 1989 р., після виступу Г. Гордасевич з доповіддю про поезію та долю В. Стуса, було вирішено звернутися до ДТУМ з проханням провести вечір пам'яті поета та організувати збір підписів за реабілітацію В. Стуса [36, арк. 4]. Акцентування на особі й творчості Василя Стуса з боку членів товариства «Меморіал» було важливим кроком солідарності з ДТУМ. І надалі воно займало позицію відновлення справедливості колишніх жертв репресій, насамперед – українців.

У резолюції мітингу пам'яті жертв тоталітарного режиму 30 жовтня 1990 р., на вперше відзначеному Дні політув'язненого Донецьке відділення Всесоюзного історико-просвітницького товариства «Меморіал» влітку звертало увагу на те, що процес відновлення історичної справедливості триває надто повільно й суперечливо, партія та держава «не поспішають заявити про свою відповідальність за беззаконня в роки Радянської влади й компенсувати моральні та матеріальні збитки безвинно постраждалим громадянам [37, арк. 1]. Варто зауважити, що попри доволі слабку активність товариства «Меморіал» і його членів у суспільно-політичному житті регіону, досить багато представників національно-демократичних сил бажали долучитися до діяльності цієї структури. Це, зокрема, пояснювалося легальним статусом товариства «Меморіал», з усіма відповідними атрибутами (печатка тощо). Відповідно, в межах цього товариства представники інших організацій (із більш неформальним статусом) могли бути висунені, скажімо спостерігачами на виборах [38, арк. 1].

Крім того, діяли організації, котрі відстоювали в цей період ідею Української демократичної держави, з переважно європейською орієнтацією, як-от: Кальміуська паланка українського козацтва, «Народний Конгрес Донеччини», Донецькі відділення «Нової України», «Союзу офіцерів України», «Союзу українок», «Суспільної служби України», «Фонду культури», «Спілки української молоді», «Конгресу українських націоналістів», «Спілки українського студентства», «Української студентської спілки», Український Культурологічний Центр, блок «Демократична Донеччина» тощо [97, с. 104].

Зокрема, історико-етнографічне товариство «Курінь» (існувало впродовж 1989–1994 рр.) поряд із козацько-просвітницькою діяльністю (зосереджувалась у козацькому підрозділі – «Донецькому курені» на чолі з В. Задунайським), вивчало та обговорювало актуальні проблеми історії України (цей напрям забезпечувала історична секція на чолі з Д. Білим, якого було обрано й першим отаманом-головою «Куреня») та популяризувало українські народні традиції (цю роботу проводила фольклорно-етнографічна секція на чолі з

І. Матвієвською) [Додаток Ж]. 1990 р. козацька секція взяла участь у заснуванні «Українського Козацтва», здобувши в І Реєстрі цього об'єднання назву «Донецький курінь». Упродовж 1992–1995 рр. він входив до складу Донецької обласної організації «Кальміуська паланка Війська Запорозького Українського Козацтва», а 1996 р. «Донецький курінь» ініціював утворення Донецького обласного товариства Українського козацтва «Азовське козацьке військо» (ставши його основним осередком) [Додаток И]. 1996–1997 рр. «Донецький курінь» взяв активну участь у заснуванні Донецького обласного спортивно-просвітницького товариства українських бойових мистецтв «Козацька Вежа» [59, с. 47, 48].

Розвиток національно-мовного самоусвідомлення завжди залежав від освіти. І в другій половині 1980-х рр. для українців Донеччини відкрились певні умови для реалізації свого національного права на рідну освіту. Проте в цій царині проблем і питань було куди більше, ніж відповідей на них і шляхів їхнього розв'язання. Навіть у середині 1980-х рр. у школах Донецька велика увага приділялася не лише поглибленому вивченню російської мови, а й – зв'язку її з «формуванням в учнів марксистсько-ленінського світогляду», розвитку в учнів «свідомості глибокої відповідальності за долю соціалістичної Вітчизни» тощо. Особливо виділялися ті вчителі, які підходили до вивчення російської мови «творчо й нешаблонно» [5, арк. 47, 48]. Унаслідок перевірки діяльності відділів освіти, шкіл і дошкільних закладів Донецької області за 1987 р. було зазначено, що в більшості перевірених шкіл не виконувалися встановлені вимоги до програм з вивчення історії УРСР в курсі історії СРСР. Деякі вчителі не мали відповідної уяви щодо основних методичних напрямків роботи із забезпечення належного зв'язку вивчення історії УРСР з загальним курсом історії СРСР. Також констатувалися випадки, коли не проводилися заняття з історії Донецької області. Водночас у школах Донецької області створений певний позитивний досвід формування предметних вмінь і навичок учнів. Однак, його втілення в масову практику ускладнений браком у багатьох школах, зокрема Київського району, чіткої роботи всього педколективу щодо формування загально навчальних вмінь

і навичок учнів [5, арк. 49, 50]. Внаслідок того, що з 1979 р. в національних республіках було вчергове підвищено статус російської мови, українські школи, особливо на Донеччині, зазнавали все більших утисків. На середину 1980-рр. у Донецьку не було жодної української школи, це за наявних 146 російських. Причому в останніх заняття української мови проводилися факультативно, що суттєво принижувало її статус.

Починаючи з 1989 р., активісти ТУМ ім. Т. Шевченка Донеччини прагнули втілити в життя давню мету українців цього краю – відновити діяльність повноцінного українського навчального закладу, із новітнім обладнанням й висококваліфікованим кадровим вчительським складом, здатним розпочати справу українізації системи освіти в Донецьку. Насамперед, завдяки ініціативі й самовідданій праці Л. Громова 1990 р. було створено українську Донецьку гуманітарну середню школу № 65. Ставши директором цього освітнього закладу, Л. Громовий поставив за мету всіляко прагнути до українізації всієї освітньої системи на Донеччині, вважаючи, що в Україні як незалежній державі освітній процес мусить бути українським. А потреба в цьому була, адже конкурс на вступ до навчання до цієї школи був величезним, за словами директора, серед хлопчиків він становив 18-22 особи на місце, а серед дівчаток – до 28 осіб [301]. Згодом, за взірцем Донецької гуманітарної середньої школи почали утворюватися подібні школи в Слов'янську, Маріуполі, Горлівці й деяких інших містах Донеччини [248, с. 90].

Упродовж початку 1990-х рр. на Донеччині неодноразово робилися спроби створити україномовне періодичне видання. Чи не найвдалішою з них була поява в суспільно-політичному житті Донеччини газети «Східний часопис», редактором котрої був М. Тищенко [52, с. 86, 87]. «Східний часопис» був заснований 1992 р. Донецьким обласним Товариством української мови ім. Т. Шевченка. Спочатку це була щомісячна, а згодом – щотижнева регіональна українська газета [Додаток К].

Загалом «Східний часопис» проіснував понад п'ять років: з 1992 до 1997 р. Цей масовий щотижневик мав разовий наклад 10 000 (40000 на місяць) [96]. З

1993 р. почав виходити щомісячний додаток «Східного часопису» – «Козацький край» [95, с. 12]. Серед іншого, мета цих видань полягала в плеканні національної свідомості українців Донеччини, а також – у формуванні загального контексту ідейно-патріотичного виховання молоді на основі історичних зразків і традицій національно-визвольної боротьби українців за власну державу.

Згідно перепису 1989 р. на Донеччині мешкали представники 116 національностей. Водночас, українці становили 50,7%, а росіяни – 43,65%. І за дослідженням, проведеним обласним статистичним управлінням 1991 р., 32% – жителів Донеччини усвідомлювали себе як представники української нації, 25,5% – як росіяни, 36,5% – одночасно українцями та росіянами [230, с. 217, 218]. Це дослідження демонструвало тенденцію скорочення кількості українців на Донеччині на 25,2%, порівнюючи з переписом 1989 р., водночас виникає специфічна категорія населення, що ідентифікували себе одночасно українцями та росіянами, яка становила 36,5% [159, с. 47].

Тобто, попри активний процес русифікації та денаціоналізації, що здійснювався від 1930-х рр., українська ідентичність на Донеччині дещо переважала. Однак ця ситуація, коли дещо більше половини населення краю була не спроможна визначитися з власною ідентичністю, засвідчувала закономірний результат здійснення своєрідної національної політики в СРСР, котра, по суті, мала на меті русифікацію та фактичну денаціоналізацію усіх народів Радянського Союзу на принципах так званого інтернаціоналізму [331, с. 204].

Щодо національно-культурної самоідентифікації жителів Донеччини, то в першій половині 1990-х рр. населення цього краю, здебільшого, оцінювалося, як українсько-російські або російсько-українські біетнори [94]. Так, кількість біетнорів становила тут приблизно половину від всіх жителів краю, з поступовим зростанням російської ідентифікації. Сподівання на продовження українізації, яка була розпочата на початку 1990-х рр., поступово зникали. Водночас кількість українців на Донеччині було в межах лише 10% проти понад 60% загалом в Україні [94, с. 57]. Позбутися нав'язуваних десятиріччями радянських стереотипів пересічним громадянам було нелегко.

Як зауважив Г. Куромія, шахтарський страйковий рух у Донецькому краї 1989 р. насамперед спрямовувався проти осередків Комуністичної партії. Але вже 1991 р. відбувається помітна зміна в настроях робітництва Донбасу в напрямі підтримки самостійності України. І вже референдум 1 грудня 1991 р. яскраво продемонстрував те, що навіть зросійщена Донеччина загалом підтримала незалежність України. Так, на Донеччині участь у голосуванні взяло 76,6% жителів краю. Водночас, 84% з них підтримали самостійність України [186, с. 472]. Реагуючи під час зустрічі в Біловезькій Пущі 7-8 грудня на результати референдуму 1 грудня 1991 р., що мав підтвердити голосування за незалежність України, Б. Єльцин поставив таке питання Л. Кравчуку: «Що, навіть Донбас проголосував «За?». На що останній педантично зачитав результати голосувань з кожної області окремо [110, с. 277, 278]. Цей факт означав, що попри тотальну русифікацію та комунізацію, основна маса жителів Донбасу виявила свою проукраїнську спрямованість.

Водночас П. Лаврів висловив своє переконання, що вкрай важливою залишалася повсякденна робота щодо утвердження незалежності. Насамперед – стосовно розвитку національної свідомості українців Донеччини [189, с. 105, 106]. Адже переважна більшість населення Донеччини в досягненні незалежності Україною вбачала для себе, насамперед, перспективи покращення в економічній та соціальній сферах життя. Але для цього треба було спершу стати повноцінною, цивілізованою державою. Це ж було неможливо без національної єдності та досягнення відповідного рівня національної свідомості. Подальші події в країні, серед іншого, засвідчили, що серед причин економічного спаду в Україні були: й відцентровий рух Донбасу від Києва, який, нібито, як у свій час і Москва, ігнорував інтереси Донбасу й навіть «експлуатував» його [186, с. 473]. Отже, населення Донеччини, в своїй більшості, 1991 р. проголосувало за незалежність України. Проте надії, котрі покладалися на цю перспективу не були виправдані. Ті люди, які вбачали в незалежності України, насамперед, економічну самостійність, вже на початку 1990-х рр. зіткнулися з цілою низкою проблем соціально-економічного характеру, а для тих громадян, які прагнули

насамперед політичної самостійності та українізації, реалії виявилися близькими до показушної шароварщини. Водночас центральна влада практично самоусунулася від розв'язання культурно-національних проблем регіону, а для місцевих властей проукраїнські настрої залишалися чужими й неприйнятними.

Впродовж всього існування СРСР саме на Донеччині активно формувалися етнічні й національні субкультури. Причому велику роль у цьому процесі відігравали кримінальні елементи, що, загалом, були позбавлені певної національної чи етнічної орієнтації. У цей період ідеологічно трактований інтернаціоналізм сприяв формуванню у суспільній свідомості тези про однаковість усіх «радянських людей». Країна з багатьма національними культурами, мовами, звичаями почала втрачати специфічні, унікальні риси культури окремих народів, що її населяли. У деяких регіонах, зокрема й в Україні, склалась критична ситуація у сфері функціонування й розвитку національної мови. Розпад СРСР, великі зміни в економіці, культурі, соціальній сфері викликали зміни у поглядах на ознаки національного, етнічного, ментального [175, с. 69, 70]. Особливо складним було сприйняття українських державотворчих процесів у промислових містах Донеччини, де особливо стійкою була ідеологічна «обробка» громадян для виховання їх в дусі інтернаціоналізму й українофобства [237, с. 39]. Водночас почали культивуватися різного роду тези щодо багатонаціональності Донеччини, своєрідний «симбіоз донецької землі, де різні етноси зберігають власну мову та культуру», «унікальний донецький характер» та «дружбу народів Донбасу» як підґрунтя регіональної ідентичності Донбасу. Відтак, започатковане гасло «плавильного тигля» Донбасу було позбавлене зв'язку з реальним життям. А в цей час в інформаційному просторі набули поширення антиукраїнські настрої та гасла [262, с. 257, 258].

Г. Турченко зауважила, що після розпаду СРСР Російська Федерація вимушено визнала незалежність України. Проте, для керівництва РФ це була скоріше недолуга прикрість чи історична аномалія, котра вимагає виправлення. Як альтернатива самостійності України проголошувалося входження до різного роду пострадянських об'єднань на кшталт «Слов'янської єдності», «Митного

союзу», «Євразійського союзу» тощо. Аналогічні ідеологеми, з використанням різних засобів інформаційного впливу, тривалий час насаджували населенню Східної України, це зокрема – «Русский мир» і «Новороссия» [291, с. 217]. Проект формування місцевої автономії для протистояння західноукраїнським впливам активно поширювалася вже з початку 1990-х рр. на всій Південно-Східній Україні, а особливо – в Криму та на Донеччині. Але, на думку Г. Турченко та Ф. Турченка, навіть тут антиукраїнські настрої не мали широкої підтримки населення, оскільки більшість населення цього регіону свого часу висловилося на підтримку самостійності України, сприймаючи її як унітарну демократичну республіку [294, с. 5]. 8 лютого 1992 р. в Донецькому обласному громадсько-політичному центрі відбувся конгрес «За відродження Донбасу». На ньому, зокрема, було обрано координаційну раду організації, до якої увійшли, крім керівників підприємств і наукових працівників, низка народних депутатів і лідерів громадсько-політичних організацій Донбасу. Серед іншого, тут звучали й заклики до федералізації України, зокрема – відокремлення Донбасу у федеральну землю, формування національної гвардії з місцевих мешканців регіону й підпорядкування цього підрозділу місцевій владі [289, с. 3]. Надалі проблема федералізації неодноразово піднімалася на Донеччині, водночас, як зауважив В. Молодик, бралися за приклад навіть Швейцарія та ФРН, проте не враховувалося те, що цементує ці федерації висока політична культура, сталі традиції, що відклалися як генетичний код в кожному політичному діячеві, в кожному громадянину [211, с. 1]. Безперечно, що це вже була одна з перших спроб «п'ятої колони» схилити Донбас на шлях сепаратизму. У цьому разі чи не найбільшою була б загроза національно-мовній ідентичності українців Донеччини.

Г. Турченко й Ф. Турченко звертають увагу на те, що олігархічна система, з підпорядкованими їй владними структурами, перешкоджала українському національному розвитку [293, с. 138, 139]. Упродовж практично всього періоду незалежної України на Донеччині формувалася своєрідний конгломерат криміналітету з владою, провладним політикумом і підконтрольними їм

правоохоронними та судовими органами. Користуючись усіма можливостями та перевагами української незалежної держави, цей «конгломерат» був вороже налаштований до всього українського, що, зрештою, й призвело до подій 2014 р. на Донбасі. Зокрема – початку сучасної російсько-української війни, котра, як і Помаранчева революція, означала випробування духу й національної свідомості всієї української нації [253, с. 79].

Ще 1994 р., паралельно з парламентськими та президентськими виборами та обиранням місцевих керівників, на Донеччині відбувся так званий «місцевий референдум» або «дорадче опитування». Оскільки проведення референдумів не було передбачене законодавством. Це «опитування», серед іншого, містило питання стосовно статусу російської мови як державної. Аналогічним було питання, адресоване виборцям, і щодо легітимізації федеративного статусу. Згідно твердження Д. Казанського, цей референдум був передвиборчим ходом. Проте показовим став той факт, що федералізацію на Донеччині тоді підтримало майже 80% населення [158]. Цей «референдум» став одним із етапів на шляху відособлення від решти України.

Як зауважив І. Лосєв, фактично безправні особи (що спочатку були «на колінах» перед органами радянської влади, а відтак перед представниками олігархату) на протигагу всіляким розмовам щодо того, що «Донбасс нікто не ставил на колени» досить швидко стали вважати себе ледь не «вищою расою» в Україні. Водночас, від початків становлення незалежності на Донеччині формувалися різного роду ідеологеми про особливість донбаської територіальної громади, значимість «донецьких» та відмінність «своїх» від «чужих» тощо [194]. Отже, штучно формувалася «донецька ідентичність», що протиставлялася всьому українському. Все це формувало сприятливий ґрунт для поширення сепаратизму в донецькому регіоні.

Попри активний процес русифікації та денаціоналізації, що здійснювався від 1930-х рр., українська ідентичність на Донеччині на початку 1990-х рр. переважала. Проте цілеспрямована русифікаторська політика, спрямована на нищення мовної ідентичності та національної свідомості українців, вела до

змішання усіх народів Радянського Союзу на принципах так званого інтернаціоналізму в один, штучно формований, «гомо советікус». Нова українська влада практично не переймалася станом української мови та національної свідомості на Донеччині. Натомість, від початку «перебудови» розвитком національної свідомості та української мови досить спорадично й безсистемно опікувалися тільки громадські організації: ДТУМ, Донецька крайова організація НРУ, «Народний Конгрес Донеччини», Донецькі відділення Всесоюзного історико-просвітницького товариства «Меморіал», «Нової України», «Союзу офіцерів України», «Союзу українок», «Конгресу українських націоналістів», «Спілки української молоді», «Української студентської спілки», «Донецький курінь», Український Культурологічний Центр, блок «Демократична Донеччина» та ін. Саме завдяки діяльності цих організацій і товариств, на Донеччині в другій половині 1980-х – 1990-х рр. була здійснена спроба українізації національної ідентичності населення краю. Однак ціла низка чинників стала на заваді цього процесу. Зокрема, переважно індивідуалістична спрямованість етнічного самовираження українців Донеччини запобігала широкому розвою їхнього національного самоусвідомлення та мовної ідентифікації. Також унаслідок масованої русифікації та насадження шовіністичних стереотипів, українців цілеспрямовано перетворювали на другосортну етнічну масу. Ініціаторами цього переважно виступали колишні партійно-комсомольські функціонери, які впродовж 1990-х рр. досягли керівних постів практично на усіх владних структурах. І саме вони стояли біля витоків сепаратизму задовго до весни 2014 р. Тривалий час на Донеччині штучно формувалася «донецька ідентичність», що протиставлялася всьому українському. Це формувало сприятливий ґрунт для поширення сепаратизму в донецькому регіоні. Впродовж періоду незалежності на Донеччині оформився конгломерат криміналітету з владою, провладним політикумом і підконтрольними їм правоохоронними органами. Користуючись усіма можливостями української незалежної держави, цей «конгломерат» був вороже налаштований до всього українського, що, серед іншого, й зумовило події 2014 р. на Донбасі.

3.2. Штучне протиставлення українців Сходу й Заходу України від 1990-х рр. – до початку 2014 р. на прикладі Донецчини

Задовго до здобуття Україною незалежності виникла проблема штучного протиставлення українців Сходу й Заходу. Однак, уже з 1990-х рр., а особливо – від часів Помаранчевої революції вона набула доволі гострого політичного відтінку. В основі якого, крім іншого, лежала низка нерозв'язаних питань історичного характеру – зокрема, пов'язаних із національним самоусвідомленням та мовною ідентичністю українців Донецчини.

Від початку 1990-х рр. на Південному-Сході України місцева номенклатура й частина російськомовної інтелігенції, котра традиційно орієнтувалася на Москву, схилилися до утворення тут російського анклаву. На тлі розмитості української ідентичності, тут пропагувалися відверто сепаратистські проекти, спрямовані на відторгнення краю від України [295, с. 128, 129].

Г. Турченко звернула увагу на те, що вже від початку існування незалежної України, з початку 1990-х рр., мали місце спроби спекуляції на особливостях різних регіонів України. На протиставленні Сходу й Заходу України була побудована 2004-го р. виборча кампанія кандидата в Президенти України від тодішньої влади. І масштабне маніпулювання результатами виборів спричинили хвилю протестів, що зумовили «Помаранчеву революцію». А як протидію громадянському руху був застосований сепаратизм. Зокрема, під час так званого «З'їзду рад усіх рівнів», що відбувся в Сєверодонецьку, пролунали заклики щодо утворення Південно-Східної Української автономної республіки. Це підтримали керівники деяких областей Сходу України (насамперед – Донецької), які під час президентських виборів сприяли масштабним фальсифікаціям волевиявлення громадян. А вже 2014 р. цей нафталіновий політичний проєкт «Новоросія» знову витягнений із шухляди [290, с. 207]. Варто зауважити, що будь-які відмітності чи специфічні особливості населення Донбасу від решти українців досить часто використовувалися окремими донецькими політиками для інспірування окремішньої «донбаської народності» чи уявного «народу Донбасу».

Безперечно, населення Заходу й Сходу України мають певні відмінності, демонструючи водночас і різні проекти розвитку української нації – як громадянського, так й етнічного характеру. Однак, всі відмінності є звичайними рисами однієї нації. Водночас упродовж останніх десятиліть населення Заходу й Сходу України проросійські політичні угруповання намагалися штучно протиставити, водночас цілеспрямовано знищуючи національну ідентичність українців Донбасу.

Проблема національної ідентичності в Україні має свою специфіку, детерміновану тривалим періодом бездержавності та мовно-культурною асиміляцією українського населення під час перебування територій сучасної України під контролем різних імперій і державних утворень. Сучасна Україна – це перехідне суспільство з невизначеною системою базових цінностей, буття якого реалізується в умовах ситуативних соціально-економічних і соціально-культурних орієнтирів [160, с. 105]. Потужним чинником гальмування усіх національно орієнтованих програм упродовж років незалежності виступає проблема подвійної ідентичності, епіцентром генерування якої впродовж усієї новітньої історії, власне, і був Донбас.

І. Дзюба звернув увагу, що на початку 2000-х рр. паркани на околицях Києва іноді хтось прикрашав не надто грамотно виконаними, проте тим зловіснішими написами на кшталт: «Все будет Донбасс!». Такого роду дії символізували загальну, на той час, міфологізацію поняття «донецьких», включно з міфом про Донбас як «годувальника» України. Відтак, одним із проявів зверхнього ставлення «донецьких», а водночас відрубності й, мовляв, геополітичної чужорідності «Києва» та його невдячності Донеччині знайшла вираз у відомому заклиці: «Донбас не чують» [129, с. 5, 6]. І це тоді, коли в Донецькій області спостерігалось кількісне домінування українців [див. додаток Л] та української мови.

На думку Л. Якубової, українська історична наука та решта гуманітарних дисциплін нині зіткнулися із викликами, що не обмежуватимуться традиційною вже дослідницькою працею з окремих проблемних напрямів. Йдеться про

ідеологічне протистояння державних доктрин України та Росії, які попри тривале спільне існування в межах імперських державних організмів, саме тепер визначаються із своїм шляхом у майбутнє й визначаються у військовому протистоянні. За інших обставин проблема українсько-російського протистояння, зрозуміло, не мала б тієї гостроти й трагізму, яких вона набуває тепер. «Холодна війна» ідеологій, на жаль, перейшла в свою гарячу фазу; водночас ми змушені переосмислювати концепти, що впродовж двох останніх десятиліть посідають чи не центральне місце в українській суспільно-політичній дискусії. В окреслених обставинах метафора «двох Україн», що називається, «вцілила в яблучко»: у чіткій зрозумілій формі інтерпретувавши винятковий зріз суспільно-політичних настроїв. Вона надавала загалом непогане уявлення про два полюси (географічні, ідеологічні, мовно-культурні), уособленням яких вважалися Львів і Донецьк, але, як кожна абстракція, неминуче спрощувала складну дійсність, суть якої полягала у браку рішучого «вибору, який здійснює – і ніяк не потрапить здійснити – Україна, борсаючись ось уже десять років на фатальному цивілізаційному, культурному, геополітичному роздоріжжі» [324, с. 286-289].

У цьому контексті М. Рябчук стверджує, що між «двома Українами», як між двома географічними, політичними та культурними полюсами, лежить величезний простір, заселений людністю з доволі аморфною політичною та національною свідомістю. «Українську» Україну (і відповідні «проєвропейські» цінності) підтримувала (на початку 2000-х рр.) майже чверть населення. Україну «постсовєтську» (в цей період) підтримувала приблизно третина респондентів. Решта, а це – майже половина населення, на більшість запитань відповідала стереотипно: «Не знаю», «Не розумію», «Мене це не цікавить», «Ще не визначився». Найкумеднішою, на думку М. Рябчука, була та обставина, що, визначившись, частина з них висловлювалася за інтеграцію до ЄС, але разом із Росією; за вільний ринок, але з усіма можливими «соціальними гарантіями»; за відродження української мови й культури, але – зі збереженням подальшого панівного становища мови й культури російської, узаконеного у так званих «двох

офіційних мовах». Фатальну роль в українській історії відіграла та обставина, що так звана політична еліта замість того, аби пропонувати й очолити вихід суспільства із внутрішньо суперечливого становища, стала на шлях імітування реального політичного процесу та підживлювання латентного конфлікту. «Партія влади», як іронічно зауважив М. Рябчук, потребує й «двох Україн», і «тої третьої, «невизначеної» України, – бо саме тут міститься її основне електоральне поле, саме тут вона може сповна застосовувати свій улюблений «адміністративний ресурс», легітимізуючи своє авторитарне правління формально демократичними «голосувальними» процедурами. Тому, власне, й старається якнайдовше утримувати тих людей у стані зневіри, апатії, дезорієнтованості, цинізму й, звісно, страху перед будь-яким суспільним конфліктом («поганий мир» справді кращий за «добру війну»). І саме тому всі прорежимні чи, як їх іще називають, «пропрезидентські» масмедії денно й нічно прищеплюють людям моральний релятивізм, конформізм і цинічно-гедоністичне ставлення до повсякдення» [240]. Відтак, з приходом до влади В. Януковича, метафора «двох Україн» була радо підхоплена українським політикумом, більше того – доволі винахідливо вона експлуатувалася ним задовго до того, як набула яскравої публіцистичної форми. Внутрішня дихотомія суспільного існування України уміло акцентувалася на кожних президентських і парламентських виборах.

Ще на виборах 1994 р. Л. Кравчук позиціювався як представник Західної й Центральної України, Л. Кучма – як представник і носій ідей і цінностей Східної. 1999 р., за іронією історії, вже Кучма виступав з «західних» і ліберальних позицій, а на Сході йому опонував П. Симоненко. Апогей віртуального протистояння між Заходом і Сходом України припав на 2004 р., коли обличчями «двох Україн» виступили В. Янукович і В. Ющенко. Якщо виборці Заходу й Центру в більшості усвідомлюють себе українцями й головними цінностями вважають державність України, її суверенітет, то у виборців Сходу й Півдня мотиви дещо інші. Тут, здебільшого, була сконцентрована маса населення, яка не сприймала українську державність, або ж залишалася прорадянською

(насамперед – в Донецькій області). Ця частина, як зазначає Л. Якубова, «антиукраїнська Україна» (Крим, Одеса, Схід) – так само, впродовж всього періоду незалежності, голосувала на основі світоглядних, ідеологічних мотивацій. Але не проукраїнських. Щодо Сходу, особливо Донецької й Луганської областей, то ця «постсовєтська Україна» стало голосувала винятково на основі соціально-економічних подразників... «Дві України – це два цивілізаційні напрями – Захід і Схід, грубо кажучи, Європа – Азія; це дві ідентичності – українська традиційна й малоросійсько-імперсько-совєтська. Це різні ціннісні орієнтації, уявлення про майбутнє України, як і про такі фундаментальні речі, як демократія та авторитаризм» [324, с. 290, 291].

Прививання зневажливого ставлення до решти українців й комплексу «вищої раси» тривалий час було чи не головною ознакою так званого «донецького патріотизму». Звичайі й традиції «донецьких» поступово набували статусу вірцевих ледь не для всієї України. Безправні й здебільшого малозабезпечені люди легко повірили в те, що є «вищою расою», й гуртом пішли підтримувати тих, хто їм це співав. Найбільшим лихом сучасного Донбасу, що віщує чимало бід цілій Україні, є манія регіональної величі [194].

Г. Турченко зауважила, що в російському соціумі завжди було принципове невизнання факту існування українців як окремої нації. Покликанням Москви вважалося зібрати воєдино ці частини колись «єдиного цілого» й поступово «стерти» відмінності між ними, які накопичилися за період «примусового роз'єднання». Власне, це було одним з головних завдань російського «освоєння» Півдня України або, говорячи сучасною мовою, впровадження тут «Русского мира» [291, с. 300]. Колишні імперії, зазвичай, тяжко позбавляються власної великодержавної спадщини. Особливо складно облишити звичку нав'язувати раніше підкореним народам свої стандарти розвитку й нівелювати ідеологеми, міфи й стереотипи, котрі живлять постімперську свідомість. І водночас нещодавнім колоніям зазвичай тяжко позбутися нав'язуваних колишніми імперськими центрами комплексів меншовартості та неповноцінності.

Трагічні події початку 2014 р. стали важким екзаменом для української держави та суспільства, відкривши водночас нову сторінку вітчизняної історії. За лаштунками політичного, дипломатичного, військового протистояння навколо територіальної цілісності та збереження єдиного громадянського простору України розгорнулася боротьба ідей, яка проявила глибинні умонастрої населення та місцевих еліт явніше, ніж польові дослідження соціологів. З кінця лютого 2014 р. була запущена активна фаза розгортання сепаратистських рухів на Сході та Півдні України. Водночас РФ та проросійські сили, щоб підштовхнути місцеве населення до політичної мобілізації у своїх інтересах, апелювали до таких історико-територіальних конструкцій: «Південний Схід», «Новоросія», «Донбас», «Донецька народна республіка» (ДНР), «Луганська народна республіка» (ЛНР) [116, с. 100, 101].

Т. Шамайда справедливо вважає, що так званий «Південний Схід» (рос. «Юго-Восток») – це штучна конструкція медійного та політологічного простору, відома населенню через засоби масової інформації, але не вкорінена у його свідомості. Механізм її формування пов'язаний з електоральними тенденціями. Впродовж новітньої політичної історії вибори, насамперед президентські, показували розподіл симпатій виборців на два сегменти. Південні та східні регіони голосували за кандидата в Президенти, який позиціював себе як поміркований політик, захисник російської мови та прихильник покращення відносин з РФ (Л. Кучма 1994 та 1999 рр., В. Янукович 2004 та 2009 рр.). Водночас лише частково таке розділення було зумовлене культурно-історичними відмінностями, свою роль тут відіграли політичні технології, які застосовувалися передвиборчими штабами кандидатів. Принаймні, вибори грудня 1991 та 2014 рр. показали, що культурно-історичні відмінності гіперболізовані. Так, перші вільні вибори (парламентські 1990 р. та президентські 1991 р.) зафіксували складний поділ – «між демократичним містом і колгоспним селом та між національно свідомим Заходом і русифікованим Сходом» [310]. Водночас ця штучна, політична конструкція тривалий час цілеспрямовано всіляко підтримувалася та фінансувалася Російською Федерацією.

Гібридна агресія РФ стала важким випробовуванням для української нації, держави, відкривши водночас нову сторінку нашої історії. За лаштунками політичної, військової, дипломатичної боротьби за територіальну цілісність й збереження єдиного громадянського простору України розгорнулося протистояння ідей, котре виявило цілу низку проблем у сфері історії, культури, мови, освіти, що впродовж багатьох десятиліть залишалися нерозв'язаними, або ж взагалі – були штучно деформовані радянськими ідеологами (керівниками органів держбезпеки), для подальшого формування міжнаціональних конфліктів і протидії процесу національного відродження в союзних республіках [див. Додаток М]. Попри гібридну агресію з боку РФ, певне підґрунтя для окупації було закладене задовго до цього, насамперед – через нищення української ідентичності, приниження її культури та мови. І далеко не випадковим виявився той факт, що окупованими виявилися саме ті міста й робітничі селища, де практично не збереглася українська ідентичність або ж вона була вичавлена на маргінес. На тих теренах Донеччини й Луганщини (переважно – сільських районах), де українська мова й самосвідомість збереглася дещо більшою мірою, спроби проросійських бойовиків-диверсантів захопити державні й силові приміщення завершилися їхньою поразкою.

За словами Д. Казанського, якби не втручання Росії, то всі прояви сепаратизму на Донбасі швидко б «заглухли». Ніхто, навіть проросійські донеччани не були готові воювати та вбивати. Тому не сприймалася ситуація всерйоз до кінця. Звісно, якби люди знали, що питання стає так – якщо ви не вийдете зараз на мітинг, то потім Донецьк просто потоне в крові – то виходило б більше людей на проукраїнські мітинги [282] [Додаток Н]. Згідно зі свідченнями допиту капітана ГРУ Генштабу Росії Р. Банних, котрий був засланий на територію України для перевірки та підготовки бойових груп, тільки луганські та донецькі «були готовими», а тому їм було «потрібно мінімум два-три тижні», щоб «підняти південний схід». Водночас, особлива ставка робилася на використання денаціоналізованого й декласованого люмпену, злочинців, що завжди було в практиці більшовиків і залишається чи не головним засобом

московської влади в систематичних проявах агресії РФ щодо України та інших сусідніх їй країн [253, с. 79]. І в середовищі цього зомбованого населення, активно мусувалися своєрідні бренди «ненависних бандерівців» і «злих укрів». А московські ЗМІ лише розпалювали істерію «непримиренності» «народу Донбасу» з «київською хунтою» та «жидобандерівцями».

В. Василенко вважає, що для сучасної України важливим є відновлення національної пам'яті й історії. Водночас це робить історію Росії урізаною, а її міфи щодо «тисячолітньої державності», «європейської ідентичності» й «споконвічної та природної приналежності до європейського цивілізаційного простору» – безпідставними. Поготів російські імпер-шовіністи усвідомлюють, що без України будь-які спроби відновити імперський статус Росії є безперспективними [101, с. 28, 29]. Відповідно, російські ідеологи та представники політикуму всіляко намагаються доводити, що росіяни й українці є одним народом, возз'єднання їх в одній державі має завершитися формуванням потужного етносу й становленням «Русского мира» з однією церквою, мовою та культурою. Витоки цієї політики сягають ще радянської доби з її, за висловом Ю. Каганова, «ерозією» національної та релігійної ідентичності, руйнуванням цінностей самовираження та індивідуалізму [153, с. 346]. Що було цілком у дусі тоталітаризму – формувати «нову радянську людину», яка була одночасно й жертвою, й продуктом комуністичного режиму, з тотальним перетворенням населення на політично індоктриновану масу [155, с. 178]. Однак свого апогею ці тенденції, спрямовані на знищення незалежної України, зокрема й завдяки штучному протиставленню українців Сходу й Заходу, досягли на етапі розпалювання нинішньої гібридної російсько-української війни.

Задля штучного розколу України РФ та «п'ята колона» не гребують жодними засобами. І чи не найактивніше задіяним є інформаційне зомбування населення Сходу України.

3.3. Насадження «Русского мира» в Україні як засіб деформації культурно-національної ідентичності українців Донеччини від початку 2000 рр. – до початку 2014 р.

Поняття «Русского мира» як російської новітньої імперської геополітичної доктрини поширилося в період президентства В. Путіна. В умовах перетворення РФ на постачальника сировини для Заходу (побудова «сировинної наддержави»), для російського населення потрібно було ідеологічно обґрунтувати проект ліберальних реформ. І саме в цьому річищі, на думку В. Гуржі, відбувалося формування доктрини «Русского мира», зокрема у трактуванні П. Щедровицького. Починаючи з 2000 р., ця доктрина почала набувати ознак великого неоімперського проекту. Суттєвою в просуванні цього проекту була роль і РПЦ, що всіляко просувала власний проект «православного русского мира», в основі котрого мало бути домінування російської мови й культури, російської геополітики та православ'я – головним чином через майданчик Всесвітнього російського народного собору. Отже, крім своєї культурної основи, «Русский мир» набув ще один важливий інгредієнт – релігійний. Культурний і релігійний елементи були об'єднані в те, що було визначено як «російська цивілізація» [125]. А витoki такої політики йшли ще від часів російського самодержавства.

Особливо складним було сприйняття українських державотворчих процесів на Донбасі, котрому пострадянська влада приділяла особливу увагу, зокрема – в плані ідеологічної «обробки» громадян для виховання їх в дусі інтернаціоналізму й українофобства. Коли в середині 1990-х рр. в одній пенсіонерки, яка агітувала за КПУ в Донецькій області, запитали: хто ж очолює цю політичну організацію, жінка відповіла – Зюганов, маючи на увазі лідера російських комуністів [237, с. 39]. Тобто бодай якоїсь української ідентифікації не було. Натомість домінувала проросійська пропаганда.

Чи не найбільш показовим у цьому відношенні стали телебачення й кінопрокат. У Донецьких кінотеатрах мало місце систематичне саботування показів кінофільмів українською. Водночас використовувалися навіть економічні

аргументи. Мовляв, якщо кінотеатр транслюватиме українські фільми, то він збанкрутує [93, с. 264].

Станом на 1 липня 2011 р. за кількістю телерадіоорганізацій (165) Донецька область посідала чільне місце в Україні (8,8% від загальної кількості в Україні). Серед них 25 – радіомовники (13 – ефірне мовлення; 12 – дротове мовлення); 22 – телемовники; 3 – телерадіомовники; 115 – провайдери програмної послуги. З 1249 зареєстрованих в області друкованих ЗМІ, україномовних – лише 16, українсько-російськомовних – 119, російсько-україномовних – 624, російськомовних – 267, іноземномовних – 197 [128]. За такої ситуації, коли навіть упродовж всього періоду незалежної України, домінувальною мовою телерадіоефіру Донеччини залишалася саме російська, доволі логічним наслідком стала подальша деформація національно-мовної ідентичності українців краю. Крім того – переважна частина цього населення (особливо жителів міст) не вважали себе українцями. Навіть в політичному сенсі. Авторці відомо багато випадків (особливо з рідної їй Макіївки), коли етнічні українці під впливом телерадіоефіру втрачали власну національну ідентичність. Це стосувалося навіть нащадків переселенців із Західної України.

Сучасні українські вчені Донеччини в 2013 р. висловлювали потребу аналізу духовних, соціокультурних й історичних коренів не тільки заходу та центру України, але й індустріальних східних регіонів України. Ідеться передусім про необхідність владі та громадськості усвідомити специфічність і важливість для України базових старопромислових регіонів, зокрема Донбасу, як індустріально найпотужнішого краю зі своєю історією, лінгвістичними, етнічними та ментальними особливостями, способом життя та свідомістю, ідентичністю, яка, попри великі зміни, що відбулися впродовж півтора століття, мало змінилася [225, с. 269, 270].

Але й відповідальність місцевої влади не можна недооцінювати. Адже саме на місцях вирішувалося, зокрема, питання мови викладання в шкільній освіті. Низький відсоток шкіл з українською мовою навчання в Донецькій області, порівнюючи з усіма сусідніми областями, свідчить про цілеспрямоване

пригнічення прав та ігнорування інтересів українців Донеччини. Адже за даними перепису 2001 р. у Донецькій області українцями визнавали себе 56,9%, а кількість шкіл з українською мовою навчання не перевищувала 22%, отже, не було можливості задовольнити потреби всіх охочих. Натомість у сусідніх Запорізькій та Дніпропетровській області відсоток шкіл з українською мовою навчання за цей період становить 54% та 75,5% відповідно, що теж дещо менше, ніж кількість українців за даними зазначеного перепису, але не критично (70,8% і 79,3% відповідно) [48] [Див. Додаток М]. На нашу думку, таке українофобське ставлення місцевої влади й робота «п'ятої колони» зумовило суттєве збільшення кількості російськомовних українців на Донеччині.

Водночас чималу роль у процесі ідентифікації й самоідентифікації жителів краю відігравав символічний простір. І його невіддільним складником був монументально-меморіальний простір [280, с. 176]. Як зазначає Н. Темірова, для монументально-меморіального простору Донецька притаманним було й залишається переважно радянське наповнення, що навіть на межі XX–XXI ст. не зазнало суттєвих змін. І це було зумовлено формуванням специфічної ідентичності, котра вкладалася в поняття місцевого, «донецького» патріотизму [278, с. 191].

Влітку 1989 р. на пленумі Донецького обкому КПУ розглядалося питання про утворення в області Донецької республіки. І восени цього ж року на Донеччині було започатковано формування осередку «інтерфронту» [319, с. 2]. 18 листопада 1990 р. все ж було офіційно оформлено організацію під назвою «Інтернаціональний Рух Донбасу» [146, с. 185], котра виникла ще 1989 р. для протидії впровадженню української мови як державної в республіці [329, р. 52]. Відтак, восени 1989 р. в м. Донецьку почали діяти перші групи Інтернаціонального руху Донбасу (ІРД). Отже, на початку 1990-х рр. Інтернаціональний рух Донбасу був однією з основних політичних сил на Донбасі, що протидіяла процесу українського державотворення.

Треба зауважити, що саме в цей час на Сході України, зокрема – на Донеччині, робилися спроби реанімувати Криворізьку-Донецьку республіку

[263, с. 335]. Від самого початку незалежності України на Донеччині «п'ятою колоною» поширювалися твердження щодо того, що єдиним порятунком від усіх економічних і соціальних незгод у Донецькому регіоні є надання йому статусу федеральної землі. Водночас приціл був на відродження Донецько-Криворізької республіки. Така тенденція, аналогічна до ситуації в Криму, була спрямована на отримання автономії. Однак, зазвичай, за цим стояли особисті інтереси окремих чиновників і керівників [211, с. 1]. В умовах, коли після розпаду СРСР лише частина номенклатури порвала з ідеологією комунізму, перейшовши на державницькі та демократичні позиції, інша частина робила ставку на різного роду деструктивно-розкольніцькі дії [121, с. 575, 576]. У цей же період стає помітною активізація українських анархістів, які внаслідок занепаду активності Харківської КАУ потрапили під ідеологічний вплив російських анархістів ІРЕАН. Так, в Донецьку діяв осередок Асоціації руху анархістів (І. Король, Т. Носач та ін.), який регулярно спільно з російськими анархістами проводив акції протесту [180]. Така діяльність була спрямована як проти держави загалом, так і проти ідеї української державності зокрема.

На думку В. Шпака, зупинити в 1989–1991 рр. процес національного пробудження в союзних республіках Москва вже не могла, поготів офіційно проголошувався розвиток національних мов і культур народів СРСР, хоча реально (але замасковано) здійснювався процес примусової русифікації та поступового витіснення й винищення в республіках всього національного, особливо в Україні [316, с. 205].

Чи не найсерйознішим випробуванням для українського суспільства стала пропаганда «Русского мира». Остання, й собі, неабияк ґрунтувалася на деформації історичної пам'яті та національної свідомості українців [325, с. 24, 130, 131]. Варто зазначити, що саме на основі історичної пам'яті та мови формується саме такий тип ідентичності, який виступає основним підґрунтям самовизначення й самоідентифікації особи. Така функція мови є надзвичайно важлива в наш час, коли в умовах окупації певної території Донбасу російськими терористичними угрупованнями, чимала частина населення цієї території змушена

була покинути рідні краї. І це стосується не лише українців, але й багатьох етнічних росіян, які, не сприйнявши нав'язуваний їм «Русский мир», сприйняли не лише політичну українську ідентичність, але й – національну, включно з мовною ідентичністю.

Доречно зауважити, що штучно поширюваний кремлівськими очільниками «Русский мир» пропагується не лише через ЗМІ та соціальні мережі. Одним із провідних його популяризаторів виступає Московський патріархат УПЦ, для котрого абсолютно неприйнятною є українська мова. Як зазначив ще 2003 р. С. Павлюк, русифікаторська функція московської православної церкви, на превеликий жаль, збереглася й у новітні часи політичного життя України. Настанови духовенства Російської православної церкви в Україні спрямовані на розмивання національної ідентичності, запропонували віруючим ортодоксальну політичну доктрину східнослов'янської єдності, у чому відверто проглядається російський геополітичний акцент. Московський патріархат Української православної церкви в Україні виступає як політична структура з індиферентним ставленням до національних цінностей і конституційних засад України як держави [223, с. 10]. Вважається, що здорове, національно свідоме суспільство ніяк неспроможне йти, як на налігачі, за чужими культурами та релігіями. Воно, тримаючи за парадигму свою національну ідею, неодмінно переломить будь-яку з них через призму свого національного досвіду, підпорядкувавши їх (чужі культури і релігії) собі на благо.

На думку В. Іванишина та Я. Радевича-Винницького, не варто обов'язково ототожнювати мовну ознаку людини з її патріотизмом, а в нашому випадку – з почуттям українськості. Через різні обставини люди часто не знають рідної мови, однак водночас зберігають щирі почуття до України. Чимало з них використовують найменші можливості для опанування мови свого народу, залучають до цього інших і працюють в ім'я українського народу. Кожен із нас мусить пам'ятати, що, ігноруючи свої рідномовні обов'язки й поступаючись своїми мовними правами, він у такий спосіб ослаблює відпорність, живучість народу, до якого належить [148, с. 130]. Саме поступки в мовному питанні в

Криму та на Донбасі дали можливість тут проросійським силам підготувати сприятливе підґрунтя для подальшої агресії та окупації наших територій. Так, резонансною подією стало ухвалення Закону України «Про засади державної мовної політики», що має неофіційну назву «Закон Колесніченка-Ківалова». Цей нормативний акт був прийнятий 05 червня 2012 р. Водночас голосування за нього проходило з порушеннями Конституції України [42] та регламенту Верховної Ради України. Із 13 серпня 2012 р. статус регіональної російській мові надали Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Одеська, Херсонська обласні ради [207]. Варто зауважити, що цей статус рішеннями судів вже впродовж 2018–2020 рр. було відмінено.

Загальновідомо, що в Конституції України чітко прописано, що державною мовою є українська. Однак, на думку Ю. Шевчука [315], ця стаття непослідовно виконувалася до ухвалення Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25 квітня 2019 р. [40]. Внаслідок прийняття так званого закону «Про засади мовної політики» – «Законом Колесніченка-Ківалова», навіть державні органи, не кажучи про приватні установи, інституції, змушені були порушувати Конституцію у її 10-й статті [41]. Цей «закон» став юридичною фікцією. Проте він виконувався, насамперед – як юридичне забезпечення абсолютно відвертої дискримінації більшості громадян України за мовною ознакою задля шаленої русифікації практично в усіх сферах суспільного життя. Державні інституції, починаючи з українського уряду, брали безпосередню участь у політиці дискримінації українців, які розмовляли рідною мовою [315]. Унаслідок цієї дискримінації та ідентифікаційної невизначеності українське суспільство стало надто вразливим до московської ідеології «Русского мира».

О. Пономарів навів досить показовий приклад вчительки з Краматорська, яку на радіо «Культура» запитали, як вона ставиться до того, що київські ведучі переходять на російську мову, коли до них звертається хтось російськомовний. Вона відповіла, що дуже негативно, тому що на Донеччині, каже вона, не розуміють української мови тільки бандити, яких присилає Путін убивати наших

дітей. Отже, наголошує вчений, саме нерозумні політики та ще менш розумні журналісти поширюють чутку, що є дві України: російськомовна та українськомовна. «Це брехня. Уся Україна україномовна, тільки в одних регіонах її менше придушували в імперській Росії та в Радянському Союзі, а в других більше. Чимала частина нашої території зросійщена, але там живуть українці: дві третини російськомовного населення – то зросійщені українці» [229].

Упродовж наступних багатьох років для українських істориків чи не головним залишатиметься питання причин і витоків гібридної агресії, розв'язаної Кремлем. І вже нині логічно постає запитання: чи була б можливою ця війна, якби з 1991 р. на Донбасі були мова, українська література, українські національні традиції, герої та символи (а не занесені з Росії звички, що часто межували із субкультурою кримінального світу), цивілізований, європейський соціум (а не безмовне «население» з домінуванням кримінальників, комуністів й різного роду прислужників олігархів). Безперечно, що ні! Це на початку 2014 р. досить переконливо продемонстрували ті райони Донбасу (зазвичай з переважаючим відсотком сільських жителів), де переважали українські звичаї й традиції, особливо – в національно-мовному відношенні. Всі спроби нав'язування там «Русского мира» закінчилися невдало. Натомість у депресивних шахтарських містах і селищах, з великим відсотком люмпенізованих й денаціоналізованих жителів, де спостерігалася не лише мовно-культурна, а й морально-ментальна деградація населення, були створені сприятливі умови не лише для приходу «Русского мира», але й для встановлення там злочинної влади різного роду терористів-найманців (зокрема й вихідців з Кавказу, бурятів тощо), а відтак, й агресії Російської Федерації.

Тривалий час Україна сприймалася як частина Російської держави й не лише в правовому значенні (як частина Російської імперії), а навіть як своєрідне продовження етнічної Росії. Зрештою, у цьому й полягало одне з головних завдань російського «освоєння» Півдня України або, говорячи сучасною мовою, впровадження тут «Русского мира» [291, с. 300]. Не меншою мірою це стосувалося Східної України, яка стала свого роду плацдармом для

впровадження новітніх російських технологій гібридно-інформаційної війни. Під час воєн такого типу використовуються різноманітні способи боротьби з противником. У загальному вигляді характерні особливості гібридних воєн такі: агресія без офіційного оголошення війни; приховування країною-агресором своєї участі в конфлікті; «інформаційна війна» – пропаганда та контрпропаганда з застосуванням «брудних» інформаційних технологій; широке використання «п'ятої колони» і нерегулярних збройних формувань (зокрема під прикриттям мирного населення). Це була також спроба дезінформувати не лише жителів України, але й російських громадян, світову спільноту загалом [293, с. 143]. Сучасна агресія РФ щодо України визначили вирішальний етап боротьби за незалежність української держави та породили низку проблем. Одна з них має ідеологічний характер: ліквідація тоталітарних символів. Нинішня російсько-українська війна як різновид гібридної війни є, насамперед, війною ідеологій. Багато хто не очікував цієї війни, але ж чого лиш варте кількарічне й настирливе звернення Путіна до ідеологічних догм СРСР. Водночас у сучасній Росії спостерігаються спроби поєднати завідомо несумісні й суперечливі речі (комунізм і «гундяєвські духовні скрепи», російський націоналізм із опорою Путіна на кадирівців тощо) [252, с. 136-138]. Водночас, однією з найзастосованіших гібридно-інформаційних технологій була й залишається доктрина «Русского мира».

Л. Залізняк зауважив, що агресія імперської Росії проти України готувалася тривалий час і, цілком очевидно, була неминучою. Збройний спротив агресору на Донбасі вилився фактично в криваву війну українців проти російської окупації їхньої Батьківщини [145, с. 167]. Фактично це є новітній етап національно-визвольної боротьби українців за збереження власної національної гідності та ідентичності.

Фактичний послідовник Російської імперії, Російська Федерація й сьогодні активно пропагує та агресивно насаджує ідеї «Русского мира». Деструктивна й фактично зрадницька політика колишньої (часів В. Януковича) української влади у гуманітарній, мовній, національній та інформаційній сферах, а досить часто й

відверта проросійська політика окремих діячів призвели до того, що проросійські й антиукраїнські шовіністичні ідеї досить інтенсивно поширювалися серед населення південно-східних областей України. Це, й собі, зумовило активізацію сепаратистських настроїв на Сході України, що зрештою призвело до російської окупації Криму й частини Донбасу. Проте, на думку П. Гай-Нижника, за обставин безпосередніх збройних дій ці настрої неабияк втрачають свою підтримку серед населення. Агресія Росії проти України яскраво продемонструвала всю цинічність влади Російської Федерації, котра для поширення своїх імперських ідей схильна грубо ігнорувати міжнародні правові норми. Все це зумовлює необхідність проведення активної роз'яснювальної й просвітницької роботи з населенням Південно-Східної України, яке в умовах слабкої наявності (чи браку) українського інформаційного та культурного продукту, постійно перебувало й перебуває під російським інформаційним тиском [112, с. 50]. І чи не найголовніша проблема населення Донеччини, окрім русифікації та зомбування, полягала в тому, що впродовж останніх ста років це населення, в основній своїй масі, розучилось думати та мислити самостійно. Воно постійно очікувало, щоб йому все «розжували» та, за можливості, все вирішили за нього.

21 червня 2007 р. указом президента РФ (№ 796) було створено фонд «Русский мир». На сайті цього фонду були позначені осередки в 45 країнах світу, зокрема й у численних містах України. Діяли ці російські центри чи центри російської культури при бібліотеках, університетах, у театрах і навіть, подекуди, в органах місцевого самоуправління. А своєрідним наслідком цього стало на початку 2014 р. захоплення Криму та адміністративних будівель в окремих районах сходу України російськими військами та проросійськими найманцями, що згідно з положеннями міжнародного права цілком відповідає визначенню політичної та воєнної «агресії» [111, с. 367].

Окупація РФ частини української території зруйнувала постколоніальні тенденції етнокультурного розвитку, призвела до відновлення старого (часів СРСР) напряму змін етнічної будови людності, звуження сфер функціонування української, кримськотатарської та інших мов, поставила етнокультурний

розвиток навіть у короткостроковій перспективі у ситуацію невизначеності. В окупованій частині Донецької області відбувається помітне зменшення частки етнічних українців та зростає відсоток етнічних росіян. На контрольованій Україною частині Донеччини щодо розвитку етнокультурної ситуації визначальними є два чинники: 1) актуалізація національної самосвідомості, патріотичних почуттів, зростання рівня національної консолідації; 2) міграційний потік тимчасового й постійного населення з окупованих Росією територій, що в середньостатистичному вимірі має за етнокультурними характеристиками певні відмінності порівняно з місцевою людністю районів прибуття. Природно, що серед вимушених переселенців з Донецька, Макіївки, Горлівки, Єнакієвого та інших окупованих міст порівняно великі частки становлять етнічні росіяни, громадяни, що не знають досконало українську мову [308, с. 129, 130]. Певна частина цих етнічних росіян і російськомовних українців нині свідомо й активно набувають української культурно-національної ідентичності.

В умовах розв'язаної проти України війни, адепти «Русского мира» й далі розвивають цю свою штучну доктрину, стверджуючи про «формування досить потужних російських фронтів в Прибалтиці, Молдові, в меншій мірі в кавказькому й середньоазіатський регіонах», окрема увага приділяється Білорусі та Казахстану, а головним визначений саме український фронт [84]. Під час створення так званої Новоросії та розв'язання збройного конфлікту на сході України спостерігалися: дестабілізація східних та південних областей України через організацію масових антивладних («антимайданівських») акцій протесту, сутичок з правоохоронними органами та прихильниками єдності України, а також захоплення адміністративних будівель; реалізація «кримського» сценарію на Донбасі, зокрема встановлення контролю над частиною їхніх територій, створення «загонів ополченців» з представників російських спецслужб, криміналізованих правоохоронних органів та місцевих проросійських сил; «легалізація» так званих «Донецької» та «Луганської народних республік» («ДНР» і «ЛНР») через проведення відповідних «референдумів», а також

«виборів» їхніх «органів влади». Все це засвідчило досить велику підготовку Російської Федерації до комплексної агресії.

У неоголошеній війні проти України Росія активно застосовує методи інформаційно-психологічної війни, намагаючись зруйнувати моральний стан військовослужбовців та цивільного населення нашої держави [224]. С. Губський зазначив, що великий історичний досвід та реалії українсько-російських відносин після анексії Росією Криму та розв'язаної нею війни на Донбасі переконливо доводять, що російські правлячі кола, незалежно від їхнього політичного забарвлення, завжди насаджували й здійснюють загарбницьку, експансіоністську політику щодо власних сусідів. Наявна теорія так званого «Русского мира» передбачає поширення російського впливу на всі території, де проживає російськомовне населення. Водночас Україна в планах кремлівського керівництва стоїть на особливому місці, враховуючи історичні взаємовідносини й нинішнє прагнення українського народу після перемоги революції Гідності нарешті вирватися з цупких обіймів «старшого брата» й посісти гідне місце серед цивілізованих країн світу. Саме тому сучасному поколінню українців украй потрібна національна консолідація, єдність у прагненнях народу й політичного істеблішменту, щоб гідно протистояти російській агресії та звести нанівець великодержавні плани сучасних «собирателей русских земель» й відновити територіальну цілісність української держави [122, с. 85, 86].

І. Дзюба наголошує, що на території так званих «ДНР» і «ЛНР» відбувається тотальна «зачистка» від всього українського – від національно зорієнтованих учених, письменників, діячів журналістики та культури. Так, припинила своє існування газета «Донеччина» – єдина україномовна серед кількох сотень російськомовних; українське телебачення та радіомовлення стали майже недоступними; там зникла українська книжка, знищено й українську школу. Навіть влаштовано переслідування на українські вивіски й написи. Одне з провідних завдань ініціаторів цих процесів полягає в тому, щоб Донеччина повністю позбулася залишків свого вже підірваного українського коріння, забула про свою українську ідентичність. Відвертий чи прихований, ідеологічно

замаскований етноцид (та лінгвоцид) на Донеччині, за різних влад (української за суттю там ніколи не було), відбувався практично постійно [129, с. 9, 10]. Тому сучасна ситуація з українською ідентичністю на окупованій частині Донбасу стала лише продовженням системного насадження «Русского мира» в Україні та деформації культурно-національної ідентичності українців [330, с. 209].

В. Іванишин та Я. Радевич-Винницький переконливо доводять, що лінгвоцид є суттєвою передумовою етноциду – нищення нації як культурно-історичної спільноти, його асиміляції іншим народом (нацією). І це розуміють практично всі завойовники. Адже лінгвоцид є, зазвичай, їхньою стратегічною метою. Відрізняються лише тактика та форми здійснення лінгвоциду [148, с. 15]. Історія досить яскраво засвідчує, що навіть багатонаціональна, імперська держава зазвичай відстоює інтереси окремої національної групи чи народу [195, с. 33]. Ідеологи доктрини «Русского мира» лицемірно стверджують про якусь «симфонічність «Русского мира» як інтеграції народів і культур», та про те, що в «Росії є дорогоцінний досвід будівництва справедливих і мирних міжнаціональних відносин, багатопольного і багатокладного буття» [84]. Насправді ж ця доктрина була лише інструментом по суті шовіністичного приниження народів і націй колись Російської імперії, а нині – Російської Федерації.

Варто наголосити, що насадження в Україні, й зокрема – на Донеччині, «Русского мира» як засобу деформації культурно-національної ідентичності українців, починаючи з початку 2000 рр., а особливо – на початку 2014 р. стало можливим з огляду на цілу низку обставин. І чи не найголовніша з них полягала в тому, що населення Донеччини, впродовж тривалого часу піддаючись системній русифікації та зомбуванню, фактично розучилось думати та мислити самостійно. Ці люди постійно очікували, щоб їм все «розжували» та, за можливості, все вирішили за них.

3.4. Перспективи подальшого розвитку мовної ідентичності українців Донеччини

Українській нації притаманна власна семіотична мережа, тобто, за визначенням О. Мотиля, система символів, котрі відрізняють одну націю від іншої [212, с. 92, 93]. Іншими словами семіотична мережа дає підстави розглядати нації з врахуванням способу мислення й поведінки її представників і зрештою – особливого національного духу.

Прояви української духовно-національної ідентичності – «українського ідейного себебачення», – за визначенням колективу дослідників під керівництвом В. Сергійчук, – є тісно взаємопов'язаними з походженням українців й освоєнням ними своїх теренів, котрий позначений багатьма етнічно-духовними маркерами, починаючи від мови й церкви, як виразників і творців духовності, й завершуючи державою. Водночас у процесі національної самоідентифікації відбувається поєднання «національного» й «загальнолюдського», що має істотні переваги в духовному плані, бо через духовне осягнення світу й самоусвідомлення свого «Я» українці неодмінно ідентифікували себе з колективним «Ми» – зі світом, з яким вони співжили й до якого себе прилучали, що розширювало й урізноманітнювало культурно-етнічне уявлення про себе й світ, наповнювало його новими зв'язками, стимулюючи в ньому не лише постійне протистояння, але й взаємозалежність і творче поєднання національної традиції та зовнішньої модернізації – трансформації довкілля в становленні духовного компонента національної ідентичності [251, с. 32-33].

Саме з боротьби за мову здебільшого починається боротьба народів за свої права [148, с. 17]. Водночас треба враховувати те, що Українська держава є поліетнічною й мультикультурною, а відтак надзвичайно важливим її завданням є об'єднання та згуртування навколо сучасної національної ідеї всього українського народу, а також представників інших етносів, які живуть в Україні [167, с. 24-27]. На нашу думку, одним із консолідувальних чинників має стати державна українська мова.

Мовно-комунікативна політика України була недостатньо далекоглядною й прогнозованою. Вона змінила свій курс у зв'язку з ухваленням закону № 4651-VI «Про засади державної мовної політики» 2012 р. У зв'язку з цим комунікативні функції української мови, яка є рідною для 67,5 % українців, поступово звужувалися, особливо на Півдні й Сході країни. Одним з головних чинників гальмування поширення української мови як державної була мовна політика місцевої влади, а також комунікаційний та інформаційний чинники, які повністю контролюються місцевою владою [243, с. 242]. Цей закон втратив чинність Закону, як такий, що не відповідає Конституції України (є неконституційним) через Рішення Конституційного Суду № 2-р/2018 від 28. 02. 2018 р. [41]. На нашу думку, обнадійливі перспективи розвитку мова здобула з ухваленням нового закону № 2704-VIII «Про забезпечення функціонування української мови як державної», який був ратифікований рішенням ВРУ 25 квітня 2019 р., зважаючи на поступове впровадження цього закону в усіх сферах, крім приватного спілкування та релігійних обрядів [40]. Також закон визначає, що публічне приниження чи зневажання української мови може стати підставою для притягнення до юридичної відповідальності. Крім того, передбачене покарання за навмисне спотворення української мови в офіційних документах і текстах, а також за створення перешкод та обмежень в її застосуванні.

Згідно з твердженням Л. Масенко, владні структури України не зробили практично нічого для мінімізації можливого розколу держави. У функції державної мови, на слушну думку вченого, має виступати одна мова корінного й найчисленнішого етносу, що цілком відповідає загальноприйнятій світовій практиці побудови національної держави, оскільки мова належить до головних чинників консолідації населення у межах своєї країни. Функціонування в одній країні двох офіційно закріплених мов порушує мовно-культурну та національну єдність її мешканців, що стає джерелом постійного конфлікту між двома різномовними частинами населення й дестабілізації суспільного життя. Урешті-решт, це може призвести до розпаду єдиної держави на частини за мовною ознакою [205, с. 56]. Відтак, на думку С. В. Савойської, визначальною

парадигмою об'єднавчої функції української мови мають стати певні комунікації, що ґрунтуються на взаєморозумінні й всеукраїнській консолідації полярних політичних сил, соціально-політичній модернізації, загальнонаціональній ідентифікації та єднанні українського полікультурного суспільства, що є актуальним і нагальним завданням для сучасної Української держави [242, с. 52].

Висловлюючи певну думку, людина, зазвичай, користується словами несвідомо, концентруючи увагу тільки на змісті самої думки. Тобто «автоматичність» користування мовою має бути звичкою, як, скажімо, ходьба, жестикуляція, міміка тощо. На думку Д. Овсянико-Куликівського, все, що функціонує в несвідомій сфері, економить нашу енергію. Отже, мова й національність, які діють несвідомо, автоматично, виступають як особлива форма збереження й накопичення психічної енергії нації [218].

Упродовж багатьох десятиліть в Україні загалом, і на Донбасі – особливо, планомірно винищувалося все українське, насамперед – мова та свідомість. «Переселенці» з Росії, як зазначають А. Абдуллін і О. Ситник, дуже часто – зеки та колишні енкаведешники з особливим цинізмом чавили тоді, як і зараз, усе українське [83, с. 111, 131]. Найкращі ж представники української нації винищувалися більшовицькими й необільшовицькими окупантами впродовж останнього століття – першочергово. Звідси й деформована генетика. І тут проблема полягає не тільки й не стільки в цих «переселенцях»-окупантах, як в тому, що українці заради розвитку своєї культури та національної свідомості загалом не могли знайти спільної мови та згуртуватися з подібними собі. І саме тому, цілком очевидно, й потрібен культурний діалог, щоб ті люди, які, незалежно від національності, схильні ідентифікувати себе українськими громадянами, усвідомили нарешті повагу до державної мови.

Беззаперечним є той факт, що мова є основним середовищем визначення, збереження й передання соціального досвіду, а, отже, й етнічних особливостей кожного народу. Фактично мова в нинішній час є чи не єдиною ознакою, що дає змогу відокремити населення однієї держави від зовнішнього світу. Важливо також підкреслити, що, як влучно зауважив К. Гібсон, «...ні ідентичність, ні мова

не є фіксованими поняттями; обидва є динамічними, такими, що залежать від часу та місця» [327].

З огляду на вище зазначене, треба підсумувати, що нація лише тоді стає повноцінною нацією, коли певний народ замість об'єкта стає суб'єктом світової історії. Відтак, лише позбувшись комплексу меншовартості перед колишнім «старшим братом», українці зможуть нарешті стати самодостатньою нацією.

Таким чином, у жодному разі держава не має допускати створення національно-мовного вакууму на зразок того, який був створений на Донбасі, оскільки це логічно переростає у антидержавну загрозу. Справа розвитку мовно-культурної самосвідомості в Україні має бути поставлена на державний рівень, оскільки лише в такий спосіб можна забезпечити подолання усіх форм русифікації українського суспільства, які визрівали століттями. Змагання за мовне відродження має йти в парі з процесами формування національної гідності, активної позиції українця. Це ж, і собі, вимагає від українця подолання в суспільстві шкідливих наслідків поширення психології малоросійства, національної недокровеності й безвольності. Потрібен новий ментальний злам українського соціуму в східній частині країни, аби докорінно змінити ситуацію.

Українська мова на Донеччині тривалий час піддавалась системній дискримінації, і цей процес продовжувався навіть у період незалежності, що і стало одним із чинників для сучасної російської окупації краю. Відтак, проблема збереження рідної мови для українців Донбасу стала особливо гострою та актуальною саме в наш час, коли окупанти відбирають в українців право на власну мову та всіляко знищують усе українське.

Для кращого бачення шляхів виходу з цієї критичної ситуації, серед іншого, потрібне належне переосмислення процесу еволюції національно-культурного усвідомлення ідентичності українців Донбасу.

Мова є органічною дійсністю менталітету народу, формою об'єктивізації глибинних шарів його колективного підсвідомого. Вона зумовлює не тільки особливості відображення народом його природи та історії, але й витворює сам спосіб світосприйняття того чи іншого народу. Мова – це не тільки засіб

спілкування. Це певна специфіка культури. Це певний світогляд. Саме через мову національна свідомість здійснює сепарацію наукових і повсякденних понять, релігійних і міфологічних образів, класових і загальнонаціональних ідеологем, утворюючи структуру, що відкидає все зайве й непитоме. Такими іманентно невластивими українському духові та українській мові виявилися доктринальні засади так званого комуністичного вчення. Форми, у якій функціонувало це вчення в нашому суспільстві, у жодному разі не було світоглядом пролетарського інтернаціоналу, а, в ліпшому випадку, було спотвореним російським національним світоглядом. Тому подолання такого світогляду на українській землі було органічно пов'язане з поверненням хоч малої частини людної нашої Східної України до рідної мови. Саме відродження рідної мови стало процесом невимушеної перебудови свідомості, переорієнтації на нові вартості, відновлення зовсім іншої системи світосприймання [208, с. 126].

На думку Г. Куромії, на Донеччині є певна сутність сучасної української національної свідомості, тобто свідомості України як землі вільної й демократичної, котра відрізняється від самодержавної Росії та аристократичної Польщі [184]. На думку О. Кривицької, в Україні можна виокремити, виходячи з пріоритетів у культурній, економічній, зовнішньоекономічній і партійній сферах, два типи ідеологічної орієнтації населення: «український» (галицький тип) і «радянський» (донецький тип). Водночас автор вже 2001 р. розглядала східно-південну групу (Донбас) як регіон з сепаратистськими настроями [177, с. 14-16]. М. Рябчук звернув увагу на те, що розколина між європейською й євразійською Україною проходить не по Дніпру (чи по Збручу), а, де-факто, в свідомості великої частини українців. Відтак цей учений пропонує досить продуктивний підхід до подолання цієї «ментальної кризи». Він, зокрема, вважає, що в умовах українського культурного життя проблема порозуміння протилежних позицій загострюється ще й тим, що є спадщиною боротьби «колоніального» та «антиколоніального» дискурсів. Звідси витікає необхідність нової культуротворчої позиції: «Лише постколоніальний підхід, як підхід справді діалогічний дає змогу охопити обидва антагоністичні, непримиренні й однаково

монологічні підходи – колоніальний та антиколоніальний. «Охопити» – не означає створити якусь еклектичну суміш русофобії й українофобії, «індоевропейства» й «малоросійства». Йдеться про інше – про визнання себе спадкоємцями обох спадщин: колоніальної й антиколоніальної, і про вироблення нової ідентичності не на основі беззастережного схвалення однієї з них, а на основі критичного переосмислення кожної» [239, с. 209, 210.]. Варто зазначити, що за певної етнокультурної своєрідності й специфічній регіональній ідентичності сучасної Донеччини, подолання «радянського» типу на етнопсихологічному, ментальному та ідеологічному рівнях є принциповим завданням. Однак для широкої інтеграції цього регіону в український соціокультурний простір необхідно залишається й широка популяризація української мови, культури та історії.

За Г. Куромією, маючи досить багато російськомовного населення й будучи доволі зрусифікованим мовно та культурно, Донеччина, перебувала в якості антистоличної козацької землі, що чинить спротив центру держави. Це створювало дещо іронічний політичний підтекст для Києва, оскільки національне відродження від здобуття незалежності ґрунтувався на козацькому міфі, а Донбас у такому разі видається «найукраїнськішим» з усіх частин України. Хоча, «дух свободи та незалежності» не відкидав можливості прагматичного альянсу з ворогами та зовнішніми силами [186, с. 473, 475]. Така деформована й атрофована в національно-державному плані, своєрідна «містечкова» позиція населення цього краю призвела до несприйняття загалом національно-державницької ідеології та національної української свідомості. А відтак така ситуація посприяла тотальній русифікації та денаціоналізації краю.

Нині, коли українська мова є державною, знову чуються голоси щодо прав людини й свободи вибору мови. А йдеться про одне: як би, живучи в Україні, не вчити й не користуватись українською мовою [148]. Адже, як справедливо підкреслив Я. Радевич-Винницький, протиставлення прав нації правам особи (чи навіть взагалі людини) виникає здебільшого у колонізатора, який вважає особою чи то людиною передусім колонізатора та вимагає відтак собі всіх прав, не

відмовляючись, звичайно, від прав колонізатора [234]. І на правах колонізатора москвини та їхні прислужники з числа автохтонів-колаборантів не лише принижували й дискримінували мови національних меншин, але й послідовно знищували їхню національну свідомість й ідентичність.

*

*

*

Встановлено, що нищення мовної та культурно-національної ідентичності неминуче призводить не лише до нівеляції національної свідомості, але й до подальшої кризи громадсько-політичної позиції особи та населення певного регіону. Зокрема, на Донеччині в другій половині XX та на початку XXI ст., що проявилось в тотальному домінуванні комуністичної ідеології, появі та активному поширенні ідеологем Партії регіонів, зокрема – й доктрини «Русского мира». Останнє зумовлювало масове українофобство та приниження всього українського.

Низький відсоток шкіл з українською мовою навчання в Донецькій області впродовж усього періоду незалежності України, порівнюючи з усіма сусідніми областями, свідчить про цілеспрямоване пригнічення прав та ігнорування інтересів українців Донеччини з боку саме місцевої влади. Адже за даними перепису 2001 р. у Донецькій області українцями визнавали себе 56,9%, а кількість шкіл з українською мовою навчання не перевищувала 22%, отже, не було можливості задовольнити потреби всіх охочих. На нашу думку, таке українофобське ставлення місцевої влади й робота «п'ятої колони» спричинило суттєве збільшення кількості російськомовних українців на Донеччині.

Маючи тисячолітню історію та багату традицію розвитку, українська мова не лише протистояла російській, але й далі розвивалася (попри прийняття проросійського правопису 1946 р.). І чільний вияв цього протистояння спостерігався насамперед у душах та свідомості людей. Упродовж 1930-х–1980-х рр. на Донеччині все більшою мірою наростали тенденції дискримінації української мови, що треба кваліфікувати як лінгвоцид українців. Радянський тоталітарний режим середини XX ст., серед іншого, був спрямований на денаціоналізацію колишніх республік СРСР та створення аморфної етнічної

спільності, позбавленої ідентичності, під назвою «радянський народ». Ця ідея загалом була позбавлена реальної перспективи. Однак методи її втілення спирались на увесь репресивний інструментарій тоталітарного режиму. Впродовж десятиліть радянська тоталітарна влада, а відтак – посткомуністичні олігархічні клани прагнули до штучного розколу України. І чи не найактивніше було задіяне інформаційне зомбування населення Сходу України. У середовищі цього зомбованого населення активно мусувалися своєрідні бренди на зразок «ненависних бандерівців» і «злих укрів».

Лише у період другої половини 1980-х – початку 1990-х рр. на Донеччині мало місце певне національно-культурне відродження. Воно насамперед було пов'язано з діяльністю українських громадських організацій і культурно-національних товариств, які всіляко прагнули розвивати національну свідомість і мовну ідентичність українців краю.

Штучне насадження «Русского мира» й стало одним із дієвих засобів протиставлення українців Сходу й Заходу. Своєрідними епіцентрами цих тенденцій стали промислові міста Донеччини з денаціоналізованим населенням. Водночас політика протиставлення українців Заходу й Сходу поєднувалася з цілеспрямованим нищенням національної ідентичності українців Донеччини. Цей процес, здебільшого, був зумовлений тим, що населення Донеччини, внаслідок тривалого й системного процесу русифікації, денаціоналізації та манкуртизації, в загальній свої масі, розучилось мислити самостійно. Воно перебувало в постійному очікуванні розв'язання всіх проблем «зверху» та, за можливості, без зусиль. Ідеологема «Русского мира» стала своєрідним ключем до розв'язання збройного конфлікту на теренах України. Роль цієї концепції можна порівняти з силою інших ідеологій, що провокували конфлікти в Європі впродовж XX ст.

Оскільки Українська держава є поліетнічною й мультикультурною, то серед пріоритетних її завдань є об'єднання та згуртування навколо сучасної національної ідеї всієї української нації, включно з представниками інших етносів, які мешкають в Україні. Одним із консолідувальних чинників має стати

державна українська мова. Водночас саме національно-культурна ідентичність зазвичай виступає визначальним чинником розвитку громадянського суспільства та цивілізованої держави загалом.

ВИСНОВКИ

Українська мова для всіх регіонів нашої країни впродовж усієї її історії залишалася провідним чинником формування національної ідентичності. Під час тривалої національно-визвольної боротьби за власну державність українці завжди спиралися на національну культуру, й зокрема – власну мову як визначальний засіб духовного саморозвитку. І саме цей аспект принципово вирізняв і вирізняє українців від інших народів, насамперед – росіян.

У цьому контексті на особливу увагу заслуговує духовно-національний і мовно-культурний аспекти ідентичності в Україні. Адже майже впродовж всього останнього століття в Україні відбувалося цілеспрямоване нищення української духовної, національної та мовно-культурної ідентичності українців. Саме внаслідок останнього чи не найбільше постраждали національна свідомість та мовна ідентичність українців, оскільки вони справедливо розглядаються як важливе й необхідне підґрунтя формування цілісної та згуртованої нації.

Здійснений аналіз стану наукової розробки теми еволюції національно-мовної ідентичності українців Донеччини з квітня 1923 р. до квітня 2014 р. дав змогу зробити висновок про те, що попри певну кількість робіт щодо зазначеної тематики, відчутний брак комплексного наукового аналізу національно-мовної ідентичності українців Донеччини впродовж періоду з квітня 1923 р. до квітня 2014 р., а використана в дисертаційній роботі історіографічна й джерельна база достатня для розкриття теми дослідження.

Увесь історіографічний масив наукової літератури за темою, що розглядається, можна умовно поділити на три основні блоки. До першої групи варто віднести загальні праці універсального характеру, де розкриваються теоретико-методологічні засади дослідження. До другої групи необхідно віднести роботи, в котрих висвітлюється трансформація мовної ідентичності та національної свідомості українців Донеччини від 1923 р. до середини 1980-х рр. До третьої – праці, в яких аналізується національно-мовне становище українців Донеччини впродовж другої половини 1980-х рр. – початку 2014 р.

Відповідно до класифікації, що утвердилася в історичній науці, використані в дисертації джерела розподіляються на такі умовні групи: 1. Законодавчі акти; 2. Діловодні документи; 3. Документи судочинства; 4. Матеріали політичних партій і громадських організацій; 5. Статистичні видання; 6. Джерела приватного характеру; 7. Періодичні видання.

Більшість використаних у дисертації документів представлена в опублікованому вигляді в офіційних публікаціях та археографічних збірниках, хоча частина залишається неопублікованою. Так, з неопублікованих джерел в дисертації використані архівні фонди, зокрема, справи фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтв України (ЦДАМЛМ України), Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), Державного архіву Донецької області (ДАДО). Загалом в роботі використано матеріали 5 архівів, 14 фондів, 37 справ.

Визначальною теоретико-методологічною настановою дослідження еволюції національно-мовної ідентичності українців Донеччини є концепт Я. Верменич щодо конструювання ідентичностей з допомогою інтроспекції під час дослідження процесу еволюції української національно-громадянської ідентичності. У процесі цього дослідження ще одним визначальним методом став історико-порівняльний метод. Саме він дав можливість виявити сутність досліджуваних явищ за подібними й за відмінними властивостями, а також порівняти в просторі та часі, тобто – по горизонталі й по вертикалі. Завдяки історико-порівняльному методу вдалося співставити тенденції трансформації національної свідомості та мовної ідентичності українців Донеччини в різних часових проміжках й відповідно до різноманітних історичних узагальнень і паралелей. Методи сходження від конкретного до абстрактного й від абстрактного до конкретного знайшли своє застосування під час дослідження формування й розвитку витоків національно-культурного усвідомлення ідентичності українців Донеччини. Чільне місце в роботі посідає історико-

генетичний метод, котрий дав змогу показати причиново-наслідкові зв'язки та закономірності процесу еволюції національно-мовної ідентичності українців Донеччини з квітня 1923 р. до квітня 2014 р. на основі безпосереднього аналізу об'єктивної реальності. Також у дисертаційній роботі певну роль відіграв структурно-системний метод, зокрема – в процесі аналізу чинників та особливостей розвитку національної свідомості та мовної ідентичності українців Донеччини впродовж квітня 1923 р. – квітня 2014 р. Формально-логічний метод, котрий забезпечує достовірність оцінки та узагальнення певної інформації, застосований для формулювання дефініцій, що розкривають характер і зміст розвою національного самоусвідомлення й мовної ідентичності громадян Донеччини на сучасному етапі.

Формальний початок процесу «коренізації», розпочатого в СРСР у квітні 1923 р. наклався на вже наявні на Донеччині тенденції Українського національного відродження кінця XIX – початку XX ст. Від весни 1917 р. на теренах краю, насамперед – Слов'янську, розпочало активну діяльність товариство «Просвіта», яке стало важливим чинником розвою національно-мовної ідентичності та свідомості українців Донеччини. І вже на початку 1920-х рр. Донецьким губернським відділом народної освіти та губернським соціально-виховним відділом було розпочато доволі активну роботу щодо українізації шкіл, дитячих будинків, шкіл соціального виховання тощо.

Упродовж 1920-х – початку 1930-х рр. українська нація загалом і українці Донеччини зокрема відчули на собі формування більшовицького тоталітарного режиму. Останній ставив собі за першочергову мету знищення національної свідомості та ідентичності українців.

Процес українізації 1920-х – початку 1930-х рр. в УСРР і, особливо, на Донеччині відбувався досить формально, під пильним контролем партійного керівництва. Проте все ж існувала досить мотивована частина суспільства (насамперед – серед національної інтелігенції, зокрема учителі, науковці), яка свого часу піддалася на декларативні гасла й обіцянки більшовиків щодо національного будівництва та прагнула бодай частково, в межах націонал-

комуністичної ідеології, якоюсь мірою розвивати національно-мовну ідентичність українців. Наслідки українізації були досить строкатими. Найповільніше відбувалася українізація в самій КП(б)У, яка за перших років радянської влади була переважно чужонаціональною. На місцях результати були дещо кращими. Зокрема, в системі місцевих органів влади та силових структур Донеччини українізація сягала майже 50-60%. Але вже з початку 1930-х рр. розпочався процес повальної русифікації українського населення Донеччини, котра, зрештою, призвела до формування багатомільйонної маси так званих «російськомовних українців» та охоплення Донеччини «Русским миром» (у сучасному розумінні цього поняття). Водночас русифікація не зупинила процес формування української нації.

Варто наголосити, що більшовики, на рівні декларацій виступаючи за право націй на самовизначення, насправді ж не гребували жодними засобами задля досягнення своїх стратегічних інтернаціональних завдань, котрі зрештою зводилися до нівеляції національно-мовної ідентичності, зокрема – й українців Донеччини.

Радянський тоталітаризм, й особливо Голодомор 1932–1933 рр., на чималій частині України, зокрема на Донеччині, призвів до деформації національної ідентичності більшості українців. Адже Голодомор був спрямований не лише на фізичне знищення українців, але й на приниження національної гідності та нівеляцію їхньої історичної пам'яті, національної традиції, мовної культури тощо.

Отже, нищення мовної та культурно-національної ідентичності неминуче призводить не лише до нівеляції національної свідомості, але й до подальшої кризи громадсько-політичної позиції особи та населення певного регіону.

За даними переписів 1926, 1939 рр. чисельність українців Сталінської округи збільшилася з 1926 р. до 1939 р. на 6%; чисельність росіян зменшилася з 34,2% 1926 р. до 31,2% 1939 р. на 3% (для порівняння в межах сучасної Донеччини відповідно – на 37%). Наступні ж переписи демонструють скорочення кількості українців й зростання кількості росіян, що було зумовлено процесом

тотальної русифікації. І лише перепис 2001 р. продемонстрував деяке збільшення чисельності українців. Це насамперед було пов'язано з певним національно-культурним відродженням, що мало місце в період другої половини 1980-х – початку 1990-х рр., завдяки українським громадським організаціям і культурно-національним товариствам, які всіляко прагнули розвивати національну свідомість і мовну ідентичність українців краю.

Починаючи з червня 1941 р. помітно зростає роль українських націоналістів на Донеччині. Впродовж періоду окупації краю тут спостерігалось помітне пожвавлення релігійно-церковного й національно-культурного життя. Це дає підстави говорити про національно-культурне відродження українців Донеччини в ці роки.

Упродовж існування тоталітарного режиму, в УРСР спостерігався процес тотальної русифікації. Чи не найбільший удар був спрямований на національну ідентичність жителів урбанізованих, промислових регіонів України, зокрема – Донеччини.

На Донеччині впродовж періоду другої половини 1980-х – початку 1990-х рр. провідними ініціаторами процесу відродження українського державотворення були громадсько-політичні та культурно-освітні організації й товариства. Вони також відіграли важливу роль у руйнуванні основоположних засад командно-адміністративної системи в зазначених регіонах. Унаслідок утворення Донецького обласного Товариства української мови імені Т. Шевченка з'явилася нова перспектива активного розвою національно-мовної ідентичності українців Донеччини.

Діяльність культурно-національних товариств на Донеччині була досить тісно пов'язана з процесом національного відродження в Україні. Населення краю, попри тривале винищення державотворчих традицій, змогло зробити вибір у напрямі на самостійницький політико-правовий і національно-культурницький розвиток. Наслідком зазначеного процесу стало здобуття Україною незалежності. Водночас особливо актуальною стала потреба проводити державну політику,

спрямовану на відродження культури як титульного етносу, так і національних меншин.

Упродовж тривалого часу на Донеччині системно здійснювалася політика русифікації й послідовно насаджувалася ідея «общерусского мира». Період другої половини 1980-х – початку 1990-х рр. ознаменував поступовий відхід від денаціоналізованого самоусвідомлення українців краю. Проте позбутися нав'язуваних десятиріччями радянських стереотипів пересічним громадянам було нелегко.

Органи державної та місцевої влади впродовж періоду русифікації, практично не переймалися розвитком національної свідомості та станом української мови на Донеччині. Навчена десятиліттями панування державної ідеології й насадженої суспільної інтеграції, влада за інерцією дбала хіба що про те, щоб у певний спосіб встановити колективну ідентичність, згуртувати соціум навколо якихось абстрактних цінностей чи вузькопартійних пріоритетів. Натомість розвитком української мови та національної свідомості, хоча й дещо спорадично й хаотично, переймалися лише громадські організації й товариства. Певним наслідком цього стали результати референдуму 1 грудня 1991 р., коли на Донеччині з 76,6% тих жителів краю, які взяли участь у голосуванні – 84% підтримали самостійність України. Хоча цей досить високий відсоток, порівнюючи з усеукраїнським, виявився одним із найменших у країні.

Низький відсоток шкіл з українською мовою навчання в Донецькій області, порівнюючи з усіма сусідніми областями, свідчить про цілеспрямоване пригнічення прав та дискримінацію українців Донеччини з боку саме місцевої влади. Адже за даними перепису 2001 р. у Донецькій області українцями визнавали себе 56,9%, а кількість шкіл з українською мовою навчання не перевищувала 22%, отже, не було можливості задовольнити потреби всіх охочих. Через таке українофобське ставлення місцевої влади й роботу «п'ятої колонії» суттєво збільшилася кількість російськомовних українців на Донеччині й відповідно зазнала деформації їхня національно-мовна ідентичність.

Переважно індивідуалістична спрямованість етнічного самовираження українців Донеччини перешкоджала широкому розвою їхнього національного самоусвідомлення та мовної ідентифікації. Внаслідок масованої русифікації та насадження шовіністичних стереотипів, українців цілеспрямовано перетворювали на другосортну етнічну масу, ізгоїв. Очільниками такої політики здебільшого виступали колишні партійно-комсомольські функціонери, які, завдяки зв'язкам із криміналітетом і олігархічним колам, упродовж 1990-х рр. досягли керівних постів практично на усіх владних структурах. І, закономірно, саме вони стояли біля витоків сепаратизму задовго до весни 2014 р. Причому багато з цих діячів, залишаючись етнічними українцями, без національної свідомості та мовної ідентичності стали фактично манкуртами.

Впродовж останніх десятиліть відбувалося штучне протиставлення населення Заходу й Сходу України, насамперед – з допомогою мови та за активної підтримки РФ. Штучне насадження «Русского мира» стало одним із дієвих засобів протиставлення українців Сходу й Заходу. А своєрідними епіцентрами цього процесу стали промислові міста Донеччини, з декласованим і люмпенізованим населенням. Цей процес, здебільшого, був зумовлений тим, що населення Донеччини, внаслідок тривалого й системного процесу русифікації, денаціоналізації та манкуртизації, здебільшого, розучилось мислити самостійно. Воно перебувало в постійному очікуванні розв'язання всіх проблем «зверху» та, за можливістю, без зусиль.

Починаючи з «перебудови» й надалі впродовж «Помаранчевої революції» та після «Революції Гідності» в Україні національно-патріотичні сили не змогли як належить утвердити пріоритет національного розвою, зокрема – в мовно-ідентичному плані, як це вже давно досягнуто в більшості сусідніх держав.

Таким чином, на Донеччині в другій половині XX та на початку XXI ст. мало місце тотальне домінування комуністичної ідеології, а відтак – поява та активне поширення ідеологем Партії регіонів, зокрема – й доктрини «Русского мира». Останнє зумовлювало масове українофобство та приниження всього українського. Водночас русифікація та українофобство не зупинили процес розвитку

національно-мовної ідентичності на теренах Донеччини. І спротив російській окупації та формуванню «ДНР» з боку українців Донеччини вже з квітня 2014 р. – цьому яскраве свідчення.

Увесь досвід державотворення періоду незалежності України яскраво засвідчує закономірність (особливо – на прикладі Донеччини), що за неналежної підтримки розвитку української мови та культури, нація не здатна повноцінно розвиватися. Зокрема, на теренах Донеччини особливо проблемним виявилось формування національно-мовної ідентичності.

Одним із вагомих наслідків того, що українська мова на Донеччині була пригнічена, за умов домінування російською мови та дискримінації української, національна свідомість й мовна ідентичність українців не могли розвиватися належним чином. А відтак це, насамперед, стало підґрунтям того, що на початку 2014 р. на Донбасі була здійснена спроба сепаратизму. Попри те, що більшість у цьому краї становили українці, переважно вони не мали української національної свідомості, як загалом не знали й рідної мови. І саме така денаціоналізована етнічна маса й була легкою поживою для зомбування, деформації свідомості, використання її в якості «п'ятої колони» в гібридно-інформаційній війні, розв'язаної РФ. Основна мета останньої полягає у винищенні національно свідомих українців на Донеччині й перетворення її на зону замороженого військового конфлікту. Проте, була й залишається частина національно свідомих українців Донеччини, які чітко виявляли свою проукраїнську позицію. І саме вони в березні-квітні 2014 р. не боялися демонструвати цю позицію, беручи участь в проукраїнських мітингах, спрямованих, серед іншого, проти агресії РФ.

У межах цієї агресії з боку РФ використовується ціла низка гібридно-інформаційних технологій, зокрема доктрина «Русского мира», котра зазіхає на всі території, де існує російськомовне населення. Найцілеспрямованішим об'єктом насадження «Русского мира», згідно з численними заявами самих adeptів «Русского мира», була й залишається саме Україна.

Українці століттями піддавалися штучній деформації культурно-національної ідентичності. І, зокрема, чи не найбільше від цього постраждали

українці Донеччини. Насамперед, саме в цьому промислово-індустріальному краї для українців проблема національної ідентичності була особливо гострою й зазвичай зводилася до такого вибору: або зросійщуватися (насамперед – у мовному відношенні, а іноді – й із зміною прізвища на кшталт російського), або ж бути завжди готовим потрапити під репресивні дії радянської влади. За таким умов деформації піддавалася не лише культурна ідентичність, але й національна свідомість, ментальність й етнопсихологія української нації. І надзвичайно важливим є те, що нині певна частина етнічних росіян і російськомовних українців, які залишили окуповані райони Донеччини, свідомо прагнуть набутти української культурно-національної ідентичності.

Упродовж багатьох століть для українців мова була одним з основних засобів збереження власної ідентичності. Українцям завжди доводилося відстоювати своє право на власну мову. Ця проблема залишається актуальною до цього часу, особливо для українців Донбасу, які потрапили в ситуацію, коли окупанти відбирають у них право на власну мову та всіляко знищують усе українське.

Отже, розв'язання проблеми збереження української мови та національної культури стало одним із пріоритетних у процесі національного відродження, що розпочався вже в період «перебудови» та перших років незалежності. Водночас варто констатувати, що непослідовність виконання цього стратегічного завдання, особливо з боку органів місцевої та державної влади, призвела до цілої низки деформацій і упущень. Насамперед, це мало місце на Донеччині.

У наш час, особливо з огляду на події на Донбасі, українська мова стає визначальним чинником самовизначення й самоідентифікації особи та її національної й політичної ідентичності. І це є однією з важливих ознак подолання в Україні посттоталітарного синдрому в суспільстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. ДЖЕРЕЛА

1. Архівні документи і матеріали

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ України)

Ф. 1. Центральний виконавчий комітет (ВУЦВК).

Оп. 2.

1. Спр. 1815. О мерах, обеспечивающих действительное равноправие языков на Украине. 40 арк.

Оп. 3.

2. Спр. 3186. Інформаційні бюлетні оргінстру Артемівського окрвиконкому за січень – травень 1927 р. 59 арк.

Ф. 2. Рада Народних Комісарів УРСР.

Оп. 1.

3. Спр. 579. Протоколи засідань РНК УСРР та матеріали до них. Оригінали. 24 серпня 1920 р. – 30 листопада 1920 р. 222 арк.

Ф. 166. Міністерство народної освіти УРСР.

Оп. 4.

4. Спр. 853. Листування з Донецьким губвідділом народної освіти та губсоцвихом про українізацію шкіл, стан дитячих будинків та шкіл соцвиху, роботу інспектрів та з інших галузей їх діяльності. 1924. 145 арк.

Оп. 15.

5. Спр. 9329. Головне управління шкіл. Довідки про результати перевірки роботи відділів народної освіти, шкіл, дошкільних закладів та про розвиток народної освіти за 1987 р. 203 арк.

Ф. 3956. Антонович Дмитро Володимирович (14.11.1877 – 12.10.1945) – політичний та державний діяч, історик мистецтва, архівознавець, член Української Центральної Ради, директор Музею визвольної боротьби України в Празі.

Оп. 1 за 1890–1944 рр.

6. Спр. 9. Листи від [сина Д. Антоновича] – М. Антоновича до батьків. 27 січня 1941 р. 13 жовтня 1944 р. 107 арк.

*Центральний державний архів громадських об'єднань України
(ЦДАГО України)*

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918–1991).

Оп. 20.

7. Спр. 50. Протоколи засідань Донецького губкома КП(б)У, Варваропольської районної партійної конференції, Варваропольської районної партійної конференції партійного комітету і штаба комуністів Бахмутського Соляного району, партійних зборань Бахмутської уездної організації КП(б)У, більшовиків с. Горско-Івановського Лисичанського району. Отчети, листи губкома партії в ЦК КП(б)У, реввоенсовет 13-ї армії; циркуляри волостним комітетам партії, партійним ячейкам про роботу губкома КП(б)У, мобілізації комуністів, воєнно-політичному положенні в губернії. Доклад співробітників політодела 13-ї армії в політодел об агітаційно-пропагандистській роботі серед робітників мусульман Гришинського району. 16 січня 1919 – 17 липня 1919 г. 30 арк.
8. Спр. 1925. Листи Донецького губкома КП(б)У в ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У про діяльність губернської партійної організації, стані народного господарства, роботі серед жінок і др. питанням. 28 березня 1924 – грудень 1924 г. 153 арк.
9. Спр. 1926. Доклади, отчети Донецького губкома КП(б)У і секретарів виробничих ячеек в ЦК КП(б)У про їх роботу, виконанні комуністами партійних поручень. Висновки про діяльність виробничих ячеек. Липень 1924 – листопад 1924 г. 53 арк.
10. Спр. 1927. Переписка з Донецьким губкомом КП(б)У про виявленні втрат, завданих інтервенцією, діяльності комсомольських організацій

- Донбасса, работе среди женщин и др. вопросам. Сводки Донецкого губернского совета профессиональных союзов в ЦК партии о состоянии заработной платы рабочим по союзам Донбасса, 05 января 1924 – 23 декабря 1924 г. 110 арк.
11. Спр. 5975. Протоколы заседаний бюро Донецкого обкома КП(б)У 17 августа 1932 – 26 декабря 1932 г. 200 арк.
 12. Спр. 6597. Стенограмма обласної Донецької партійної конференції. Т. 1. 12 января 1934 – 17 января 1934 г. 255 арк.
 13. Спр. 6598. Стенограмма обласної Донецької партійної конференції. Т. 2. 12 января 1934 – 17 января 1934 г. 157 арк.
 14. Спр. 6599. Стенограмма обласної Донецької партійної конференції. Т. 3. 12 января 1934 – 17 января 1934 г. 186 арк.
- Ф. 270. Громадське об'єднання Народний рух України (НРУ, Рух), м. Київ (1989 – по теперішній час). 1989 р.
- Оп. 1.
15. Спр. 1. Стенографічний звіт установчого з'їзду НРУ 8-10 вересня 1989 р. у Києві (частково правлений маш. Примірник з магнітофонної плівки. Ч. 1.) 235 арк.
 16. Спр. 3. Книга протоколів засідань Великої ради НРУ, оргкомітету з підготовки установчого з'їзду Руху (чорнові записи). 05. 07. 1989 – 28. 08. 1989 р. 40 арк.
 17. Спр. 4. Список членів організаційного комітету установчого з'їзду НРУ. Відомості про розподіл мандатів делегатів з'їзду. Списки установ і організацій, представники яких запрошувались на з'їзд (маш. І рук. копії). Серпень 1989 р. 11 арк.
 18. Спр. 23. Листи трудових колективів, окремих громадян, які надійшли до редакції газети «Літературна Україна» про підтримку проекту «Програми НРУ» з Донецької області. 07. 02. 1989–21. 04. 1989 р. 207 арк.
 19. Спр. 83. Резолюції мітингів Донецької красної організації НРУ, інших громадських об'єднань і трудових колективів, Центральної ради кримсько-

татарського національного руху про прийняття нового демократичного закону про вибори в УРСР, про проект платформи КПРС з національної політики та з інших питань. 02. 09. 1989 – 03.12. 1989 р. 14 арк. Спр. 419. Лист Василя Стуса Андрію Малишку від 12 грудня 1963 р. 3 арк.

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України (ЦДАМЛМ України).

Ф. 22: «Малишко Андрій Самійлович –український радянський поет (1912–1970)». Оп. 1. 1936–1969 рр.

20. Спр. 419. Лист Василя Стуса Андрію Малишку від 12 грудня 1963 р. 3 арк.

Галузевий Державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ)

Ф. 6: Кримінальні справи на реабілітованих осіб» (1919–1991 рр.).

21. Спр. 67524-ФП. Кримінальна справа № 5 за звинуваченням Стуса Василя Семеновича в скоєнні злочину передбаченого ст. 62 ч. 2 ч. КК УРСР та ст. 70 ч. 2 ч. КК РРФСР. 13 травня 1980 – 10 вересня 1980 р. Т. 1. 268 арк.

22. Спр. 68241-ФП. Кримінальна справа № 60 за звинуваченням Литвина Юрія Тимоновича у скоєнні злочинів передбачених ст. 62 ч. 2 ч. КК УРСР та ст. 70 ч. 2 ч. КК РРФСР. 1 березня 1982 р. Т. 1. 133 арк.

23. Спр. 68241-ФП «Кримінальна справа № 60 за звинуваченням Литвина Юрія Тимоновича у скоєнні злочинів передбачених ст. 62 ч. 2 ч. КК УРСР та ст. 70 ч. 2 ч. КК РРФСР». 1 березня 1982 р. Т. 2. 281 арк.

24. Спр. 68241-ФП. Кримінальна справа № 60 за звинуваченням Литвина Юрія Тимоновича у скоєнні злочинів передбачених ст. 62 ч. 2 ч. КК УРСР та ст. 70 ч. 2 ч. КК РРФСР. 1 березня 1982 р. Т. 3. 253 арк.

25. Спр. 68241-ФП. Кримінальна справа № 60 за звинуваченням Литвина Юрія Тимоновича у скоєнні злочинів передбачених ст. 62 ч. 2 ч. КК УРСР та ст. 70 ч. 2 ч. КК РРФСР. 1 березня 1982 р. Т. 4. 249 арк.

26. Спр. 68241-ФП. Кримінальна справа № 60 за звинуваченням Литвина Юрія Тимоновича у скоєнні злочинів передбачених ст. 62 ч. 2 ч. КК УРСР та ст. 70 ч. 2 ч. КК РРФСР. 1 березня 1982 р. Т. 5. 247 арк.
27. Спр. 69260-ФП. Кримінальна справа № 55 за звинуваченням Дзюби Івана Михайловича за ст. 62 ч. 1 КК УРСР. 12 квітня 1972 – 18 січня 1973 р. Т. 1. 308 арк.
28. Спр. 76055-ФП. Кримінальна справа № 94 за звинуваченням Тихого Олексія Івановича в скоєнні злочинів передбачених ст. ст. 62 ч. 2 ч. і 222 ч. 1 КК УРСР і Руденка Миколи Даниловича у скоєнні злочинів передбачених ст. 62 ч. 1 ч. КК УРСР та ст. 70 ч. 1 ч. КК РРФСР. 2 лютого 1977 – зак. 26 травня 1977 р. Т. 1. 413 арк.

Ф. 16 ГДА СБУ. Ф. 16 «Секретаріат ГПУ–КГБ УРСР» 1930–1991 рр.

Оп. 3.

29. Спр. 2 «Інформаційні документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, антирадянських проявів на місцях та надзвичайних подій; слідства у справі контрабандистів – колишніх співробітників УКДБ по Одеській області; об'єктів справи «Блок», які працювали в інституті філософії АН УРСР, стеження за їх зв'язками та відомими представниками української інтелігенції, які проходять по справі, зокрема «контролю за поведінкою І. М. Дзюби; процесів у середовищі «націоналістично налаштованої» угорської інтелігенції в Закарпатській області; розробки керівних ланок секти ієговістів; становища в українських націоналістичних організаціях за кордоном; реагування громадськості на події у суспільно-політичному житті та міжнародні події.», поч. 02.11.1973 – зак. 22.11.1973 р. Т. 10. 322 арк.

Державний архів Донецької області (ДАДО)

Ф. Р-2. Сталінський окружний виконавчий комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Сталіно, Сталінського округу. 1922–1931 рр.

Оп. 1. 1922-1931 рр.

30. Спр. 718. Звіти, доповіді, інформація та ін. про стан діяльності окрвиконкому, його відділів, прокуратури та ін. 1925–1926 р. 885 арк.

Ф. П-326. Донецький обласний комітет Комуністичної партії України. 1933–1957 рр.

Оп. 4.

31. Спр. 898. Звіти, доповідні записки, довідки, інформації обкому КП(б)У в ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, міністерства про стан роботи та виконання партійних рішень з питань партійної просвіти, пропаганди, агітації, радіомовлення, науки, культури та інших питань ідеологічної роботи. 1947 р. 182 арк.

Оп. 7.

32. Спр. 842. Довідки, доповідні записки горкомів та райкомів КП(б)У, листування партійних органів про стан радіофікації, радіомовлення, кінообслуговування та забезпечення населення періодичним друком. 1949 р. 65 арк.

Ф. Р-1136. Архівний відділ управління народного комісаріату внутрішніх справ по Сталінській області, м. Сталіно. 1933–1957 рр.

Оп. 1.

33. Спр. 63. Інструкція з організації роботи органів управління державними архівами УНКВС УРСР в районах України, звільнених від німецько-фашистських окупантів. 1943 р. 12 арк.

Ф. Р-5381. Сталінська державна обласна бібліотека ім. Н. К. Крупської сектора культурно-просвітницької роботи при обласному відділі народної освіти м. Сталіно.

Оп. 1.

34. Спр. 7. Інструктивно-методичні матеріали для бібліотек області. 1944 р. 7 арк.
35. Спр. 10. Річні звіти по основній діяльності міських бібліотек Сталінської області. 1945 р. 43 арк.
- Ф. 6787. Донецьке відділення Всесоюзного історико-просвітницького товариства «Меморіал». 1989–1992 рр.

Оп. 1.

36. Спр. 6. Протокол і резолюція конференції Донецького Всесоюзного історико-просвітницького товариства «Меморіал». 21 жовтня 1989 р. 6 арк.
37. Спр. 13. Резолюція мітингу пам'яті жертв тоталітарного режиму. 1990 р. 1 арк.
38. Спр. 14. Заява Ради Донецького Всесоюзного історико-просвітницького товариства «Меморіал» з приводу виступу секретаря Донецького обкому КПУ Є. В. Миронова на XXV обласній партійній конференції. 5 листопада 1990 р. 1 арк.

2. Опубліковані документи і матеріали

2.1. Законодавчі акти і діловодні документи

39. XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза 17—31 октября 1961 года. Стенографический отчет. М. : Государственное издательство политической литературы. 1962. 592 с. URL: http://istmat.info/files/uploads/52747/22_sezd._chast_3._1962_g.pdf
40. Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25 квітня 2019 року № 2704-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2019. № 21. Ст. 81.
41. Закон України «Про засади мовної державної політики» від 3 липня 2012 року № 5029-VI зі змінами. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2013. № 23. Ст. 218.

42. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipc_2013_1_18 (дата звернення: 20.04.2020).
43. Український правопис / Народний комісаріят освіти. [вид.1-е]. Харків : Держ. вид-во України, 1929. [2], 103, [1] с.

2.2. Матеріали політичних партій і громадських організацій

44. Статут ДКО НРУ. За Статутом Донецька крайова організація Народного руху України. *Три дні вересня вісімдесят дев'ятого: матеріали Установчого з'їзду Народного руху України за перебудову* / упоряд. Є. Жеребецький; [вид. 2-ге]. Київ: Вид-во «Укр. енциклопедія» імені М. П. Бажана, 2009. С. 480-488.
45. Статут Товариства української мови імені Тараса Шевченка. *Літературна Україна*. 1989. 2 березня.
46. Четвертое совещание ЦК РКП(б) с ответственными работниками национальных республик и областей. 9–12 июня 1923 г. Сталин И. В. *Сочинения*. Т. 5: 1921–1923. Москва : Политиздат, 1952. С. 291–341.

2.3. Статистичні видання

47. Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г.: краткие сводки. Москва, 1927–1929. Вып. 3: Население СССР. 1927. 67 с. URL: <http://elibrary.shpl.ru/ru/nodes/16539-vyp-3-naselenie-sssr-1927> (дата звернення: 25.11.2020).
48. Всеукраїнський перепис населення 2001. Основні підсумки. Державний комітет статистики України. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/> (дата звернення: 25.02.2021).
49. Перепис 1897 року: Катеринославська губернія. Архів оригіналу за 10 січень 2014. URL: <https://web.archive.org/web/20140110160004/http://etno.uaweb.org/nsklad/1897-katerynoslavska.html> (дата звернення: 23.02.2021).

2.4. Джерела приватного характеру

50. Григоренко П. Спогади. Детройт : Вид-во «Українські Вісті», 1984. 753 с.
URL: <https://diasporiana.org.ua/memuari/3782-grigorenko-p-spogadi/>
51. Лях Д. З. Спогади про життя моє. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2004. Вип. 17. С. 184-220.
52. Мазанов В. Моє життя. Київ-Донецьк : «Арт СВ», 2008. 182 с.
53. Молодик Микола Васильович. Спомини. *Мемуари та щоденники*. Ч. 1 / Упоряд. А. Бойко, С. Плохій. *Джерела з історії Південної України*. Т. 5. Кн. 1. Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2005. С. 321–376.
54. Овсієнко Василь. Світло людей: Мемуари та публіцистика. У 2 кн. Кн. I / Упоряд. автор. Харків : Харківська правозахисна група. Київ: Смолоскип, 2005. С. 238–261. URL: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1121786042&w> (дата звернення: 01.02.2021).
55. Олекса Тихий: думки про рідний Донецький край / упоряд. В. В. Овсієнко, М. В. Олійник, В. Ф. Півень, Є. Б. Фіалко. Донецьк : ТОВ «Поліграфічний будинок «Донеччина», 2012. Т. 1. 416 с.
56. Олекса Тихий: Роздуми про українську мову та культуру в Донецькій області. Вперед. Debout, les damnés de la terre. 17 листопада 2014. URL: <https://vpered.wordpress.com/2014/11/17/tykhy-rozdumy/> (дата звернення: 30.01.2021).
57. Рубель Василь. Історія... *Мемуари та щоденники*. Ч. 1 / Упоряд. А. Бойко, С. Плохій. *Джерела з історії Південної України*. Т. 5. Кн. 1. Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2005. С. 101–182.
58. Рубель Василь. Частина другого зошита «Історії...» Василя Рубеля, що не зберігся, у списку та з додатками Тихона Рубеля. *Мемуари та щоденники*. Ч. 1 / Упоряд. А. Бойко, С. Плохій. *Джерела з історії Південної України*. Т. 5. Кн. 1. Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2005. С. 378-396.

59. Спогади про молодіжний козацько-просвітницький рух на Донеччині (1984 – 2009 рр.) / Вступ. слово, ред., упоряд. та ком. В. В. Задунайського. Донецьк : ТОВ «Цифрова типографія», 2010. 153 с.
60. Чикаленко Є. Х. Спогади. Уривки з моїх споминів за 1917 р. *Зібрання творів: в 7 т. Київ : ТОВ компанія «РАДА», 2003. Т. 1. 432 с.*

2.5. Збірники документів

61. Культурне будівництво в Українській РСР. 1928 – червень 1941: 3б. док. і матеріалів / Голов. арх. упр. при Раді Міністрів УРСР; АН УРСР. Ін-т історії та ін.; Редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (відп. ред.) та ін. Київ : Наук. думка, 1986. 414 с.
62. Літопис УПА. Нова серія. Т. 18: Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-Східної та Південної України / ред. рада: П. Сохань (співголова), П. Й. Потічний (співголова), Г. Боряк, В. Лозицький, Р. Пиріг, Ю. Шаповал, О. Удод, С. Кокін, М. Посівнич; упоряд.: О. Пагіря, В. Іванченко. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Видавництво «Літопис УПА»; Галузевий державний архів СБУ. Київ; Торонто, 2011. 1160 с.
63. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. *Документи і матеріали: довідник: у 2 ч. / Упоряд.: І. О. Кресіна, В. Ф. Панібудьласка. Київ : Вища шк., 1997. Ч. 2. 704 с.*
64. ОУН на Донеччині: збірник документів та матеріалів / Упоряд. О. Б. Добровольський. Донецьк : Східноукраїнський дослідницький центр Спадщина, 2013. Т. 1. 358 с.
65. «Справа Василя Стуса. Збірка документів з архіву колишнього КДБ УРСР» / Уклад. В. Кіпіані. Харків : Віват, 2019. 688 с. (Історія та політика).

2.6. Періодичні видання

66. Архів української періодики онлайн. Голос Донбасса. № 15. 16.04.1943. С. 2. URL: <https://libraria.ua/> (дата звернення: 23.04.2020).
67. Архів української періодики онлайн. Голос Донбасса. № 22. 04.06.1943. С. 3. URL: <https://libraria.ua/> (дата звернення: 23.04.2020).
68. Архів української періодики онлайн. Голос Донбасса. № 25. 25.06.1943. С. 3. URL: <https://libraria.ua/> (дата звернення: 23.04.2020).
69. Архів української періодики онлайн. Голос Донбасса. № 27. 09.07.1943. С. 3. URL: <https://libraria.ua/> (дата звернення: 23.04.2020).
70. Архів української періодики онлайн. Донецкое село. № 15. 19.04.1925. С. 6. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/2575613-ukrainizacia-pomoskovski-pranik-so-stav-batogom-abo-ak-bilsoviki-ukrainciv-ukrainizuvali.html> (дата звернення: 02.02.2021).
71. Архів української періодики онлайн. Кочегарка. № 178. 06.08.1925. С. 5. URL: <https://libraria.ua/numbers/1065/80503/> (дата звернення: 03.02.2021).
72. Архів української періодики онлайн. Кочегарка. № 187. 19.08.1925. С. 5. URL: <https://libraria.ua/numbers/1065/80490/> (дата звернення: 03.02.2021).
73. Архів української періодики онлайн. URL: Маріупільська газета. 1942. № 127. 3 жовтня. С. 3. URL: <https://libraria.ua/numbers/278/8615/> (дата звернення: 10.04.2020).
74. Архів української періодики онлайн. Маріупільська газета. 1942. № 129. 8 жовтня. С. 5. URL: <https://libraria.ua/numbers/278/8618/> (дата звернення: 10.04.2020).
75. Архів української періодики онлайн. Маріупільська газета. 1942. № 131. 13 жовтня. С. 4. URL: <https://libraria.ua/numbers/278/8554/> (дата звернення: 10.04.2020).
76. Архів української періодики онлайн. Маріупільська газета. 1942. № 132. 15 жовтня. С. 4. URL: <https://libraria.ua/numbers/278/8582/> (дата звернення: 10.04.2020).

77. Архів української періодики онлайн. Маріупільська газета. 1942. № 133. 17 жовтня. С. 3. URL: <https://libraria.ua/numbers/278/8588/> (дата звернення: 10.04.2020).
78. Архів української періодики онлайн. Маріупільська газета. 1942. № 134. 20 жовтня. С. 4. URL: <https://libraria.ua/numbers/278/8544/> (дата звернення: 10.04.2020).
79. Архів української періодики онлайн. Нова Рада. 1918. № 41. 24 березня. С. 3. URL: <https://libraria.ua/numbers/921?StartDate=1918-03-24> (дата звернення: 24.03.2021).
80. Архів української періодики онлайн. Український Донбас. № 13. 10.03.1942. С. 1. URL: <https://libraria.ua/numbers/54/1114/> (дата звернення: 10.04.2020).
81. Архів української періодики онлайн. Український Донбас. № 40. 12.09.1942. URL: <https://www.libraria.ua/en/numbers/54/1109/> (дата звернення: 10.04.2020).
82. Східний часопис. 1992–1997 рр.

II. ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

83. Абдуллін А. А., Ситник О. М. Досвід боротьби зі злочинністю на Донбасі в 1953–1964 роках: монографія. Донецьк : Донецький юридичний інститут МВС при ДонНУ, 2005. 282 с.
84. Аверьянов В. Доктрина Русского мира. Изборский клуб. 26 сентября 2016. URL: <https://izborsk-club.ru/10269#a4> (дата звернення: 18.02.2019).
85. Андреева О. Перспектива конструктивістської парадигми націєтворення в Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, Вип. 43. 2009. С. 322–329.
86. Антоненко-Давидович Б. Землею українською. Філядельфія : Вид-во «Київ», 1955. 164 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/2459/file.pdf>

87. Антонович М. Донбас під знаком свастики і тризуба. *Маріупільська газета*. 1942. № 98. 30 липня. С. 2.
88. Антонович М. Історія України т. 4: Нова доба. Прага : Видавництво Юрія Тищенка, 1942. 92 с. Diasporiana.org.ua електронна бібліотека. URL: <https://diasporiana.org.ua/istoriya/7113-antonovich-m-istoriya-ukrayini-t-4-nova-doba/> (дата звернення: 02.02.2021).
89. Антонюк З. Конспект самоусвідомлення. Ч. 2. Харків–Київ : Дух і літера, 2007. 336 с.
90. Армстронг Д. Перспективы национализма военного времени. *Украинский национализм. Факты и исследования* / пер. с англ. П. В. Бехтина. Москва : ЗАО Центрполиграф, 2008. С. 325–338.
91. Батанова О. Н. Русский мир и проблемы его формирования: автореферат дис. ... канд. политических наук 23.00.04. / Батанова Ольга Николаевна. Москва, 2009. 24 с.
92. Берк П. Вступ. Нова історія: її минуле і майбутнє. *Нові перспективи історіописання* / За ред. Пітера Берка. Київ : Ніка-Центр, 2004. С. 8–35.
93. Бестерс-Дільгер Ю. Мовна політика у засобах масової інформації. *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації* / За ред. Юліане Бестерс-Дільгер. [2-е вид.]. Київ : Києво-Могилян. акад., 2010. С. 234–277.
94. Білецький В. *Історія Донецької Крайової організації Народного Руху України (1989–1991 рр.)*. Донецьк : Український культурологічний центр; Донецьке відділення НТШ, 2009. 172 с.
95. Білецький В. Масова газета Донецького ТУМ і Руху на Донбасі (1992–1997 рр.). *Схід. Спецвипуск*. 2009. №. 6. С. 12–13.
96. Білецький В. «Східний часопис»: досвід і уроки створення масової україномовної газети на Донбасі (1992-1997 рр.). URL: http://www.intellect.org.ua/index.php?lang=u&material_id=49636&theme_id=0 (дата звернення: 04.10.2019).

97. Білецький В. С. Громадсько-політичні рухи на Донеччині: зародження, розвиток, трансформація. Нові сторінки історії Донбасу. Кн. 7 / За ред. З. Г. Лихоболової. Донецьк, 1999. С. 90–107.
98. Болбат Т. Початок національно-культурного відродження на Сході України (1987–1988 рр.). *Наука. Релігія. Суспільство*. 2009. 4. С. 73–79.
99. Брацкі А. Українське мовне питання чи питання української мови – соціо-психокультурний аспект. *Українознавчий альманах*. Вип. 8. Київ : Центр українознавства КНУ імені Тараса Шевченка, 2012. С. 86–89.
100. Бродель Ф. Очерки истории / Пер. с фр. Э. Орловой. Москва : Академический проект; Альма Матер, 2015. 223 с.
101. Василенко В. Війна 2014 року: спроба системного аналізу. *Український тиждень*. № 42. Спецвипуск. 2014. С. 27–42.
102. Васильчук Г. М. Перехід від політики «українізації» до боротьби з процес національною контрреволюцією» в 30-х роках на Україні. *Наукові праці історичного факультету ЗДУ*. Вип. 10. 2001. С. 139–151.
103. Васильчук Г. М. Перші кроки правового забезпечення українізації в УРСР (початок 20-х ХХ сторіччя). *Вісник Запорізького державного університету. Юридичні науки*. 2004. № 2. С. 7–10.
104. Ващенко Г. Виховний ідеал: підручник для педагогів, вихованців молоді і батьків. [3-є вид]. *Полтава : Полтав. вісник*, 1994. Т. 1. 208 с.
105. Верменич Я. В. Донбас у контексті теорій порубіжжя: соціогуманітарний аналіз. *Український історичний журнал*. 2015. № 1. С. 108–134.
106. Верменич Я. В. Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір. Київ : Інститут історії НАН України, 2015. 69 с.
107. Верменич Я. В. Кризи українських регіональних самоідентифікацій: рефлексії та рецепції в координатах 1917–2017 рр. *Український історичний журнал*. 2017. № 3. С. 104–128.
108. Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. 516 с.

109. Верменич Я. В., Андрощук О. В. Зміни адміністративно-територіального устрою України ХХ–ХХІ ст. Київ : Інститут історії НАН України, 2014. 182 с.
110. Вілсон Е. Українці: несподівана нація / Пер. з англ. Н. Гончаренка, О. Гриценка. Київ: «К.І.С.», 2004. 552 с.
111. Гай-Нижник П. Агресія Росії проти України (2014–2016 рр.): гібридна війна на поглинання та спроба знищення. *Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики* / Авт. кол.: П.П. Гай-Нижник, Л. Л. Залізняк, І. Й. Краснодемська, Ю. С. Фігурний, О. А. Чирков, Л. В. Чупрій. Київ : «МП Леся», 2016. С. 326–422.
112. Гай-Нижник П. Формування загальнонаціональної ідентичності українців в контексті сучасних викликів. *Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики* / Авт. кол.: П. П. Гай-Нижник, Л. Л. Залізняк, І. Й. Краснодемська, Ю. С. Фігурний, О. А. Чирков, Л. В. Чупрій. Київ : «МП Леся», 2016. С. 32–54.
113. Гапотій В. Д. Теорія суверенітету народу нації та держави. Мелітополь : Вид-во «Ваша газета», 2009. 312 с.
114. Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества / Пер. с нем. А. В. Михайлова. Москва : Наука, 1977. 704 с.
115. Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. Київ : Критика, 2005. 528 с.
116. Головка В. Український розлом «руського мира»: донецька та дніпропетровська ідентичності. *Схід і Південь України: час, простір, соціум: у 2 т. Т 1. Колективна монографія* / Відп. ред. В. А. Смолій; керівник авт. колективу Я. В. Верменич. Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. С. 100–122.
117. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. Нью-Йорк: 1987. [2-е вид.]. Київ : Дніпро, 1993 р. – 447 с. URL: http://shron.chtyvo.org.ua/Holubenko_Petro/Ukraine_i_Rosii_u_svitli_kultur_nykh_vzaiemyn.pdf (дата звернення: 10.03.2019).

118. Грицак Я. Історія двох міст: Львів і Донецьк у порівняльній перспективі. *Україна модерна. [спеціальний випуск]: Львів-Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні* / За ред. Я.Грицака, А.Портнова і В.Сусака. Київ-Львів : Критика, 2007. С. 27–60.
119. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX – XX ст. [2-е вид.]. Київ : Генеза, 2000. 360 с.
120. Грицак Я. Страсті за націоналізмом: Історичні есеї. Київ : Критика, 2004. 344 с.
121. Гринів О. Українська націологія: від другої світової війни до відродження держави. Львів : Світ, 2004. 592 с.
122. Губський С. Російський фактор у дестабілізації української державності (на прикладі антигетьманського повстання 1918 р. Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 2016 р.) / Упор. П. Гай-Нижник. Київ : «МП Леся», 2016. С. 76–86.
123. Гудзь В. В., Троїцька Т. С. Національна ідея в контексті українського менталітету. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Історико-філософська серія*. Вип. 4. 2005. С. 35–40.
124. Гумбольдт В. О задаче историка. *История Средних веков: От падения Римской империи до Карла Великого (476–768 гг.)* / сост. М. М. Стасюлевич; [3-е изд., испр. и доп.]. Москва : ООО «Изд-во «Полигон», 2001. С. 27–30.
125. Гуржи В. «Русскій мір» як ідеологія і глобальний проект. Ризики для України. Ч. 1. 28.12.2016. URL: https://uisgda.com/ua/russkj_mr_yak_deologya_globalnij_proekt._riziki_dlya_ukrani_skorochena_versya.html (дата звернення: 14.02.2020).
126. Гайдеггер М. Дорогою до мови / Пер. з нім. В. Кам'янець. Львів : Літопис, 2007. 232 с.

127. Данилюк І. «Мовні конфлікти» та конструювання етнічної і національної ідентичності. *Соціальна психологія*. 2005. №3 (11). С. 43–51.
128. Державний комітет телебачення і радіомовлення України. Донецька область. Загальна оцінка ситуації в інформаційному просторі (станом на 01.07.2011). URL: http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=97352&cat_id=63077 (дата звернення: 07.02.2021).
129. Дзюба І. М. Донецька рана України: Історико-культурологічні есеї. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. 78 с.
130. Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація? Київ : Видавничий дім «КМ Academia», 1998. 276 с. URL: <http://litopys.org.ua/idzuba/dz.htm> (дата звернення: 11.09.2020).
131. Діак І. В. П'ята колона в Україні: загроза державності. Київ : ФОП Стебеляк, 2006. 128 с.
132. Діяльність ОУН на Донбасі. Українська повстанська армія. Історія нескорених. Львів, Центр досліджень визвольного руху. 2007. URL: <http://ura.in.ua/book/?p=63> (дата звернення: 26.09.2020).
133. Добровольський О. «Просвіта» під багнетом. Слов'янськ : «Укр. Донбас», 2007. 128 с.
134. Добровольський О. Український рух на Донеччині 1917–1958. Лекція Олександра Добровольського. Історична Правда. 28 грудня 2015. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/568143de77fc4/> (дата звернення: 13.04.2020).
135. Донцов Д. Зрада амфіктіонів. *Вибрані твори: у 10 т.* / Упоряд., післям., комент. О. Баган. Дрогобич: ВФ «Відродження», 2014. Т. 6: Політична аналітика (1933–1939 рр.). С. 241–247.
136. Донцов Д. Пушкінська дилема. *Вибрані твори: у 10 т.* / Упоряд., післям., комент. О. Баган. Дрогобич : ВФ «Відродження», 2014. Т. 6: Політична аналітика (1933–1939 рр.). С. 339–347.

137. Дорошко М., Лях С. Будні компартійного функціонера пореволюційної доби. *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): колективна монографія* / Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. Ч. 1. Київ : Інститут історії України НАН України, 2009. С. 346–423.
138. Доценко Ю. Наші непересічні земляки – Микола Гаврилович Ушкварок. 16-17.12.2012.
URL: <http://forum.gp.dn.ua/viewtopic.php?f=45&t=2751&start=15> (дата звернення: 25.09.2020).
139. Доценко Ю. Самостійники із Сухого Яру. «Донеччини». 09.01.2013. URL: <http://don.pp.ua/2013/samostijnyky-iz-suhogo-yaru/> (дата звернення: 26.09.2020).
140. Дудник І. Переписи населення в Україні: карти, цифри, міфи та їх спростування. Історична правда. 5 грудня 2011. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/12/5/64283/> (дата звернення: 17.09.2020).
141. Єфіменко Г. Г. Зміна векторів у національній політиці Москви в голодоморний 1933 р. *Український історичний журнал*. 2003. № 5. С. 25-50.
142. Єфіменко Г., Примаченко Я., Юркова О. Україна радянська. Ілюзії та катастрофи «комуністичного раю» / Заг. ред. Г. Єфіменка. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2017. 352 с. (Історія без цензури).
143. З порога смерті... Письменники України – жертви сталінських репресій. Українське життя в Севастполі. Бібліотека імені Марії Фішер-Слиж. URL: http://ukrlife.org/main/evshan/martyrolog_s.htm (дата звернення: 12.10.2020).
144. Залізняк Л. Моя археологія. Біографічні спогади та суб'єктивні враження про українську археологію. Київ : Темпора, 2020. 352 с.
145. Залізняк Л. Л. Україна між Сходом і Заходом. Про витоки і суть російсько-української війни 2017 р. Київ : Видавець Олег Філюк, 2017. 168 с.
146. Иванов А. И., Бунтовский С. Ю. Донбасс: Русь и Украина. Очерки истории. Донецк: Изд-во «Нуолидж» (донецкое отделение), 2013. 380 с.

147. Іваненко В. В., Іщенко І. В. Україна непівська: аналіз соціальних аномалій південного регіону: монографія. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2006. 280 с.
148. Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація / За заг. редакцією Я. Радевича-Винницького. Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 1994. 218 с. URL: <http://dontsov-nic.com.ua/ridna-mova/> (дата звернення: 03.11.2019).
149. Іванюк О. Л. Становлення системи обліку етнічного складу населення Російської імперії: друга половина XIX – початок XX ст. (на матеріалах міст України): автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. / Київський університет імені Бориса Грінченка. Київ, 2011. 17 с.
150. Ігнатуша О. М. Історичний поступ українського православ'я: пошук нової парадигми. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Вип. 13. 2001. С. 29–48.
151. Ігнатуша О. М. Релігійне життя Запорізького краю під час німецької окупації (1941–1944 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя : ЗНУ. Вип. 36. 2013. С. 151–168.
152. Каганов Ю. О. Історична компаративістика крізь призму філософсько-методологічного погляду. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 2010, вип. XXIX. С. 250–258.
153. Каганов Ю. О. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія / Наук. ред. Ф. Г. Турченко. Запоріжжя : Інтер-М, 2019. 432 с.
154. Каганов Ю. О. Національна ідентичність і радянська ідеологія: проблеми теоретичної концептуалізації. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. 31. 2011. С. 35–41
155. Каганов Ю. О. Теоретичні підходи і концептуалізація феномену «радянської людини». *Zaporizhzhia Historical Review*. No. 53. 2019. Vol. 1. С. 177–186.

156. Казакевич О. М. Роль мови у формуванні національної ідентичності. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Культурологія»*. Вип. 18. 2017. С. 77–79.
157. Казакевич О. М. Українська мова як чинник формування модерної нації у європейському контексті (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. ... доктора іст. наук: 07.00.01; 032 / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова Київ, 2018. 480 с.
158. Казанський Д. Витоки донецького сепаратизму. *Український тиждень*. 2014. № 51. URL: <http://tyzhden.ua/News/126090> (дата звернення: 13.07.2018).
159. Калакура О. Я. Мовні практики й етнічна самоідентифікація населення Донбасу. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*. 2012. Вип. 5. С. 44-62.
160. Калінічева Г. І. Криза національної ідентичності у контексті процесів українського націєтворення. *По той бік Дніпра: вплив контраверсійних образів «іншого українця» на формування ментальних кордонів: науковий збірник* / За заг. ред. д.і.н., проф. М. О. Фролова. Запоріжжя, Інтер-М, 2015. С. 102–108.
161. Каппелер А. Нерівні брати. Українці та росіяни від середньовіччя до сучасності / пер. з нім. В. Кам'янець. Чернівці : Книги – ХХІ, 2018. 320 с.
162. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму: монографія. Київ : Либідь, 1999. 352 с.
163. Касьянов Г. Украина-1990: «бои за историю». *НЛО*. 2007. № 1. URL: <https://magazines.gorky.media/nlo/2007/1/ukraina-1990-boi-za-istoriyu.html>
164. Касьянов Г. В. «Хто такі українці і чого вони хочуть»: проблема формування нації. *Життєвий простір України: політичний та гуманітарний виміри (1991–2010 роки): збірник наукових статей* / [Г. В. Касьянов, Н. П. Барановська, С. С. Падалка та ін.]. Київ : Інститут історії України НАН України, 2012. С. 6–19.

165. Качкан А. Олекса Тихий. Чому донецький вчитель став «ворогом №1» для СРСР? Українська Гельсінська Група. 10 листопада 2016 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28106828.html> (дата звернення: 27.01.2018).
166. Кіпіані В. Кримінальна справа № 5 – книга життя і смерті Василя Стуса «Справа Василя Стуса Збірка документів з архіву колишнього КДБ УРСР» / Уклад. В. Кіпіані. Харків : Віват, 2019. 6-8.
167. Коваленко В. Сучасна українська національна ідея як невід’ємний чинник побудови громадянського суспільства. *Віче*. 2011. № 23. С. 23–27
168. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования. [2-е изд., доп.]. Москва : Наука, 2003. 486 с.
169. Кожевніков В. Важкий шлях до рідної мови. Київ: УВС, 2002. 128 с.
170. Коляструк О. Теоретико-методологічні аспекти вивчення повсякденного життя. *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): колективна монографія* / Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. Ч 1. Київ : Інститут історії України НАН України, 2009. С. 5–46.
171. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / пер. с англ. Н. Волошинович, З. Корабліної, В. Новак. Луцьк : ВМА «Терен», 1993. 456 с.
172. Кононов І. Ф. Донбас та Галичина: причини напруженості в стосунках та пошук історичного компромісу. *Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє*. Луганськ, 2006. С. 14–17.
173. Кононенко П. П. Мова і майбутнє народу. *Україна – мова Українська мова в самопізнанні й самотворенні народу. Мова як чинник національної самоідентифікації українців: збірник наукових праць НДІУ*. Т. IX. С. 9–25.
174. Корнилов В. В. Донецько-Криворозжская республика. Расстрелянная мечта. Харьков : Фолио, 2011. 603 с.
175. Костюк Л. Б. Філогенетичні закономірності розвитку етнічної ментальності українців: дис. ... кандидата філос. наук: 09.00.05. / Львів. нац. унт ім. І. Франка. Львів, 2008. 176 с.

176. Красовська Т. М., МIRONENKO Р. М. Григорій Ващенко – творець виховної освітньої системи (*До 140-річчя від дня народження*). URL: <https://lib.kherson.ua/grigoriy-vaschenko-lyudina-pedagog-derzhavnik.htm> (дата звернення: 19.09.2020).
177. Кривицька О. Толерантність чи конфронтація: вектори етноконфліктного потенціалу України. *Людина і політика*. 2001. № 6 (18). С. 14–16.
178. Крауз-Мозер Б. Теории политики. Методологические принципы / пер. з польск. И. А. Руденко. Харьков : Изд-во Гуманитарный Центр, 2008. 256 с.
179. Кузнєцова О. В. Особливості формування етнополітичних відносин у Донецької області. *Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах*. 2013. № 2. 79–84.
180. Кулик В., Голобуцька Т., Голобуцький О. Українська Студентська Спілка. Ч. 4. URL: <http://golob.narod.ru/volchet.html> (дата звернення: 15.09.2019).
181. Кульчицький С. Національна політика більшовиків в Україні під час створення комуністичного ладу. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. № 13. 2005. С. 3–56
182. Кульчицький С. Українські націонал-комуністи в добу визвольних змагань. *Тиждень.ua*. 20 травня, 2018. URL: <https://tyzhden.ua/History/213985> (дата звернення: 12.04.2020).
183. Кульчицький С., Якубова Л. *Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини*. Київ : Кліо, 2016. 719 с.
184. Куромія Г. Донбас завжди був і є частиною України, в якій збереглась спадщина козаків Запорізької Січі. *Патріоти України*. Олег Устименко. URL: <https://ustymenkooleh.patrioty.org.ua/blogs/donbas-zavzhdy-buv-i-ie-chastynoiu-ukrainy-v-iakii-zberehlas-spadshchyna-kozakiv-zaporizkoi-sichy--amerykanskyi-istoryk-293915.html> (дата звернення: 04.09.2019).
185. Куромія Г. Донбас народив демократичний український націоналізм. *Денис Тимошенко. Донбас.Реалії*. 03 вересня 2019. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30133200.html> (дата звернення: 03.11.2019).

186. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки. Київ : Основи, 2002. 510 с.
187. Куций І. П. Категорія «цивілізаційна ідентичність» як об'єкт історіографічного дослідження: сучасні інтерпретації. *Український історичний журнал*. 2014. № 6. С. 113–122.
188. Лаврів П. Історія Південно-Східної України. Київ, Українська Видавнича Спілка, 1996. 208 с.
189. Лаврів П. Національна свідомість робітництва на Донеччині. *Сучасність*. 1992. № 6. С. 103–107.
190. Лемкин Р. Советский геноцид в Украине. 26.11.2012 URL: <http://argumentua.com/stati/rafael-lemkin-sovetskii-genotsid-v-ukraine> (дата звернення: 03.11.2019).
191. Лизанчук В. В. Основи радіожурналістики: підручник. Київ : Знання, 2006. 628 с.
192. Лозицький В. С. Політика українізації в 20–30-х роках: історія, проблеми, уроки. *Український історичний журнал*. 1989. № 3. С. 46–55
193. Лозко Г. Етнологія України: Філософсько-теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект: Навчальний посібник / Київ : АртЕК, 2001. 304 с. URL: http://aratta-ukraine.com/books_ua.php?text=60 (дата звернення: 05.11.2019)
194. Лосєв І. Регіональна еліта перетворила Донбас на совковий заповідник. *Український тиждень*. 2013. № 22. Режим доступу: <http://dev.tyzhden.ua/Politics/81466> (дата звернення: 16.09.2017).
195. Лосєв І. ХХІ ст.: новітня бездержавність українців. *Українознавчий альманах*. Вип. 2. 2010. С. 33–36.
196. Лук'яненко Л. Юрко Литвин і його «трагічна галерея». *Народження нової ери: збірник статей*. Київ : Нора-Друк, 2007. С. 159–168.
197. Лях С. Селянин як політик. *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)*: колективна монографія / відп. ред.

- С. В. Кульчицький: В 2 ч. Ч. 1. Київ : Інститут історії України НАН України, 2009. С. 182–196.
198. Лях С. Селянин як філософ. *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): колективна монографія* / відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. Ч. 1. Київ : Інститут історії України НАН України, 2009. С. 182–196.
 199. Лях С. Р. Сповідь сільського інтелігента минулого століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. 17. 2004. С. 181–183.
 200. Майоров М. Національний склад УСРР та Криму (за даними перепису населення СРСР 1926 року). ЛІКБЕЗ. Історичний фронт. 25.07.2014. URL: <http://likbez.org.ua/ua/census-data-for-the-ussr-in-1926.html> (дата звернення: 24.04.2020).
 201. Малахов В. Символическое производство этничности и конфликт. *Язык и этнический конфликт* / Под ред. М. Брилл Олкотт и И. Семенова; Моск. Центр Карнеги. Москва : Гендальф. 2001. С. 115–153.
 202. Маматова С. Мовні аспекти етнонаціональної ідентичності особистості. URL: <http://vuzlib.com/content/view/680/94A> (дата звернення: 21.01.2019)
 203. Мартинюк Р. Завдяки російській мові меншина росіян домінує над українцями: історик. *Gazeta.ua*. 09 лютого 2016. URL: http://gazeta.ua/articles/sogodennya/_zavdyaki-rosijskij-movi-menshina-rosiyan-dominuye-nad-ukrayincyami-istorik/676816 (дата звернення: 03.11.2019).
 204. Масенко Л. Мова і суспільство: постколоніальний вимір. Київ : КМ Академія, 2004. 164 с.
 205. Масенко Л. Річ не просто в мовній проблемі. Річ у тенденції до розпаду єдиної держави за мовною ознакою. *Віче*. 2003. № 4. С. 54–57.
 206. Масенко Л. (У)мовна (У)країна. Київ : Темпора, 2007. 88 с.
 207. Матета О. А., Доскач О. С. Мовна політика в Україні: національна консолідація чи політичний ризик. *Історико-політичні студії*. 2013. № 1.

- С. 113–121. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipc_2013_1_18 (дата звернення: 20.04.2020).
208. Ми йдемо! (нарис з історії Донецького обласного ТУМ) / [Білецький В., Оліфіренко В., Тиха В. та ін.] / За заг. ред. В. Білецького. Донецьк: Український культурологічний центр; ТОВ «Рапіт», 1998. 224 с.
 209. Мицик Ю. А. Історія України: навч. посіб. Київ : Вид. Дім «Києво-Могилянська академія» 2008. URL: http://www.ebk.net.ua/Book/history/mitsyk_iu/part23/2304.htm (дата звернення: 11.08.2018).
 210. Міхеєва О. Повсякденне буття червоноармійців у Донбасі на початку 1920-х років. *Схід*. 2014. № 1. С. 155–159.
 211. Молодик В. Федералізм – гасло, комуністична резервація – мета. *Східний часопис*. 1993. № 1. С. 1
 212. Мотиль О. Держава і нація. Quo vadis Україно?: матеріали третьої (зимової) сесії міжнародної школи україністики, (Київ, січень 1992 р.), Ч. 1 / упоряд. та автор вступн. статті І. Осташ / Міжнародна школа україністики. Одеса : «Маяк», 1992. С. 86–106.
 213. Музиченко Я. Донбас із тризубом. Україна молода. № 210. 7 листопада 2008. URL: <https://www.ukrrudprom.com/digest/rudr07o1m108.html?print> (дата звернення: 10.11.2019).
 214. Нагорна Л. Історична свідомість у регіональному вимірі: українські реалії. *Регіональна історія України*. 2011. № 5. С. 61–74.
 215. Нестеренко В. А. Театральне життя Сум в роки окупації (1941–1943). Актуальні питання історії та культури: Матеріали науково-теоретичної конференції викладачів, аспірантів та студентів. Суми : СумДУ, 2009. С. 86–93.
 216. Ніколаєць Ю. О. Поселенська структура населення Донбасу: (етнополітичний аспект динаміки): монографія. Київ : ПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. 188 с.

217. Нікольський В. М. Підпілля ОУН (б) у Донбасі / НАН України. Інститут історії України. Київ, 2001. 178 с.
218. Овсянико-Куликівський Д. Мова і національна психологія. URL: http://referaty.lviv.ua/psychology/12154-mova_i_natsionalna_psihologiya.html (дата звернення: 13.07.2017).
219. Олекса Тихий: Голос українського Донбасу. Сайт про Олексу Тихого. URL: <http://oleksa-tykhyi.lgb.ua/> (дата звернення: 28.03.2021).
220. Олекса Тихий. Справжній донецький українець. Текст 1972 р. Історична Правда. 5 лютого 2012. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2012/02/3/70406/> (дата звернення: 30.01.2021).
221. Олександр Добровольський: «Нам треба донести не просто правдиві історичні факти, а парадигму боротьби». Єлизавета Гончарова, «Тиждень». Націоналістичний портал, 15 травня 2020. URL: <http://ukrnationalism.com/interview/4087-oleksandr-dobrovolskyi-nam-treba-donesty-ne-prosto-pravdyvi-istorychni-fakty-a-paradyhmu-borotby.html> (дата звернення: 26.09.2020).
222. Олексенко Р., Ситник Ю. В. Мовна ідентичність як засіб самовизначення та самоідентифікації в умовах посттоталітарного суспільства. *Ukrainian professional education = Українська професійна освіта: Scientific journal* / Poltava V.G. Korolenko Nat. Ped. University. Poltava, 2017. Iss. 1. С. 16–23.
223. Павлюк С. Драматичність процесу самоідентифікації українців у сучасних умовах: влада і суспільство. Інститут Кеннана. Київський проект «Україна – проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство»: конференція українських випускників програм наукового стажування у США Львів, 18–21 вересня 2003 р. С. 6–11.
224. Парубій А. Війна Росії проти України і світу. Українська Правда. 6 серпня 2014. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2014/08/6/7034046/> (дата звернення: 01.03.2019)

225. Пасько І., Пасько Я., Коржов Г. Плавильний басейн Донецької ідентичності. *Історія. Нація. Особистість. Вибране: історіософські етюди та манускрипти*. Донецьк : ТОВ «Східний видавничий дім»; Асоціація філософів і релігіє знавців; Донецьке відділення Центру гуманітарної освіти НАН України, 2013. 424 с.
226. Петрова Л. В. Фундаментальні проблеми методології права: філософсько-правовий дискурс. Харків : Право, 1998. 416 с.
227. Петрухін С. Діяльність ОУН (Б) на території Донецької області в роки німецької окупації (1941 – 1943 рр.). *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. URL: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/05.04.2017/pdf/VIM_11_2016_72-81.pdf
228. Плохій С. Селянська клію: історична пам'ять та національна ідентичність в Радянській Україні. *Мемуари та щоденники*. Ч. 1 / Упоряд. А. Бойко, С. Плохій. Джерела з історії Південної України. Т. 5. Кн. 1. Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2005. С. 12–32.
229. Пономарів О. Щоб по всій Україні відродити українську мову, нам треба агресивно її захищати; Інтерв'ю Ю. Дембовської, «Свобода», 1 лютого, 2016. URL: <https://glavcom.ua/publications/330682-oleksandr-ponomarov-shchob-po-vsij-ukrajini-vidroditi-ukrajinsku-movu-nam-treba-agresivno-jiji-zahishchati.html> (дата звернення: 15.09.2018).
230. Попов Г., Бут, О., Кузнєцова С., Попов В. Реалізація міжнародних стандартів та норм дотримання прав національних меншин в Донецькій області. *Історичні і політологічні дослідження*. 2003. № 2. С. 217–223.
231. Потебня А. А. Мысль и язык. Киев : СИЭНТО, 1993. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/poteb/ (дата звернення: 10.05.2016).
232. Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. / За заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2008. Т. 1: Методологічні та

- історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України. 728 с.
233. Проценко Є. О. Культурні процеси на Донбасі в роки Другої світової війни: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Маріупольський державний університет. Маріуполь, 2019. 307 с.
 234. Радевич-Винницький Я. Україна: від мови до нації. Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 1997. 360 с. URL: http://perviydoc.ru/v19477/радевич-винницький_я._україна_від_мови_до_нації?page=2 (дата звернення: 14.04.2017).
 235. Рыбачук Ю. Георгий Касьянов: Эпоха национализма длится уже 200 лет. Гуляй-Поле. Российско-Украинское Обозрение. 27 November 2007 г. URL: <http://www.politua.ru/sight/435.html> (дата звернення: 24.09.2020).
 236. Римаренко Ю. І. Національний розвій України: проблеми і перспективи. Київ: Юрінком, 1995. 272 с.
 237. Розумний М. Партійний вибір України. *Сучасність*. 1998. № 6. С. 34–66.
 238. Розумний О. Феномен національної ідентичності. Комплементарність і національна свідомість. *Українська політична нація: проблеми становлення: зб. наук. ст.* / За ред. М. М. Розумного (заг. ред.), М. Т. Степика, В. М. Яблонського. Київ : НІСД, 2012. С. 164–173.
 239. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізненого націєтворення. Київ : Критика, 2000. 304 с.
 240. Рябчук М. Дві України. *Критика*. 2001. № 10. URL: www.ji-magazine.lviv.ua/.../arhiv/ryabchuk (дата звернення: 19.08.2018).
 241. Сабадуха В. Національна ідея як провідний чинник подолання кризи ідентичності в Україні. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Зб. наук. праць* / За заг. ред. М. М. Слюсаревського; упоряд. Л. А. Найдьонова, Л. П. Черниш. Київ : Міленіум, 2005. Вип. 4. С. 436–444.

242. Савойська С. В. Об'єднавчий потенціал української мови в комунікативному контексті мовної політики. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. № 14. 2014. С. 49–58.
243. Савойська С. В. Роль і значення мовно-комунікативної політики та політичної культури у розвитку українського полікультурного суспільства. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Спец. вип.* 2014. С. 240–246.
244. Салата О. А. Творчість української інтелігенції на сторінках окупованої періодики 1941–1942 років. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. 43. 2014. С. 188–192.
245. Салата О. О., Тарнавський І. С. Діяльність театральних колективів в умовах нацистської окупації 1941–1943 рр.: уявлення та реалії (за матеріалами часопису «Українська дійсність»). *Сторінки історії. Збірник наукових праць*. Київ: КПП ім. Ігоря Сікорського. Вип. 50. 2020. С. 206–223.
246. Сверстюк Є. На святі надій: Вибране. Київ : Наша віра, 1999. 784 с.
247. Світова та вітчизняна етнодержавницька думка: у персоналіях / За ред. Ю. І. Римаренка. [Академічне видання]. Київ-Донецьк : Інститут історії України НАН України; Донецький ін-т внутр. справ; вид-во Донеччина, 1997. 320 с.
248. Сергєєв А. В. Діяльність українських культурно-національних товариств на Донеччині та Закарпатті в контексті сприйняття ними державотворчих процесів у період першої половини 1990-х років. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2012. № 2. С. 89–93.
249. Сергєєв А. Характер національного державотворення в Україні кінця 1980-х – початку 1990-х рр.: регіональний аспект. *Українознавчий альманах*. Вип. 16. 2014. Київ, Мелітополь. С. 298–303.
250. Сергійчук В. Український здвиг: у 5 т. Київ : Укр. Вид. Спілка, 2004. Т. 5 : Наддніпрянщина. 1941–1955. 2005. 834 с.

251. Сергійчук В., Піскун В., Воропаєва Т., Ціпко А., Щербатюк О. Трансформація національної ідентичності: історіософські, культурологічні та соціально-психологічні аспекти. *Фундаментальні орієнтири науки*. Київ, 2005. С. 24–53.
252. Ситник О. Війна за незалежність 2014–2015 років та проблема державної ідеології в Україні. Бандерівські читання. Матеріали перших та других Бандерівських читань / Упоряд. Т. Бойко, Ю. Сиротюк. Київ-Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 135–139.
253. Ситник О. М. Історичні витоки російсько-української війни 2014–2017 років *Shkhidnoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*. Вип. 2. 2017. С. 71–81. DOI: 10.24919/2519-058x.2.101541 (*Web of Science*).
254. Ситник О. М. Сучасна російсько-українська війна 2014–2018 років як наслідок незавершеності національно-визвольних змагань 1917–1921 років. Війна на Донбасі. 2014–2016 рр.: зб. наук. праць за матеріалами Третьої Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції «ВІЙНА НА ДОНБАСІ. 2014 – 2017 рр.», м. Київ, 19 квітня 2018 р. Київ, 2018 р. С. 194–197.
255. Ситник О. М. Формування та еволюція ідеологічних концепцій національно-державницького спрямування в Україні (від початку ХІХ ст. – до 1939 р.): монографія. Донецьк : «Нуолідж» (Донецька філія), 2009. 549 с.
256. Ситник О. М., Тарнавський І. С. Щодо проблеми про так зване Маріупольське відродження (1941–1943 рр.). *CARPATICA-KARPATYKA: збірник наукових праць*. Вип. 22. 2003. С. 32–39
257. Ситник Ю. Вплив процесу «українізації» 1920-х – початку 1930-х рр. на мовно-національну ідентичність українців Донеччини. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. № 26. 2019. Т. 2. С. 8–13.

258. Скрипник М. Донбас і Україна (з історії революційної боротьби 1917–1918 рр.). Історична правда. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2012/01/25/69897/> (дата звернення: 22.04.2020).
259. Скрипник М. «Есперантизація чи українізація». «Комуніст», ч. 166 (3160) з 19.6.1930. URL: <https://vpered.wordpress.com/2015/02/12/skrypnyk-esperanto-vs-ukraino/> (дата звернення: 22.04.2020).
260. Смирнов А. С. Проект Новороссия. История русской окраины. Москва : Алгоритм, 2015. 352 с.
261. Сміт Е. Д. Національна ідентичність / Пер. з англ. П. Таращука. Київ : Основи, 1994. 224 с.
262. Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи: Аналітична доповідь. Київ : Інститут історії України НАН України, 2016. 616 с.
263. Смольніков Ю. Проблема відродження української мови в Україні (жовтень 1989 – серпень 1991 рр.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. статей*. Вип. 8. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2005. С. 328–340.
264. Солдатенко В. Ф. Нарком Микола Скрипник. *Український історичний журнал*. 2002. № 2. С. 51–68.
265. Сольчаник Р. Україна, Білорусь і Молдова: інтеграція по імперськи, русифікація і боротьба за національне виживання. *Український історичний журнал*. 1992. № 12. С. 134–139.
266. Сорока Ю., Куромія Г., Кононов І., Ціммер К., Міхєєва О., Горізонтов Л. Регіональні ідентичності в сучасній Україні та методи їх вивчення / [форум]. *Україна модерна. [спеціальний випуск]: Львів-Донецьк : соціальні ідентичності в сучасній Україні* / За ред. Я. Грицака, А. Портнова і В. Сусака. Київ-Львів: Критика, 2007. С. 7–26.

267. Сосюра В. М. Третя рота: роман / [упоряд. та прим. С. Гальченка; післям. Н. Бернадської]. Київ : Знання, 2010. 352 с.
268. Стасюк М. На межі божевілля. *Маріупільська газета*. 1942. № 106. 16 серпня. С. 4; *Маріупільська газета*. 1942. № 108. 21 серпня. С. 4; *Маріупільська газета*. 1942. № 115. 6 вересня. С. 4; *Маріупільська газета*. 1942. № 116. 8 вересня. С. 4; *Маріупільська газета*. 1942. № 119. 15 вересня.
269. Стахів Є. Похідні групи ОУН на Східній Україні в 1941–1943 роках. Національно-визвольна боротьба 20-50-х років ХХ ст. в Україні: збірник матеріалів Першої міжнародної наукової конференції. Львів, 25-26 червня 1991 р. Київ-Львів, 1993. С. 145–159.
270. Стёпкин В. П., Гергель В. И. Полная история Донецка: историко-краеведческий очерк. Донецк : Апекс, 2008. 560 с.
271. Стешенко В. С. Переписи населення. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ : Наук. думка, 2011. Т. 8: Па–Прик. 520 с.
272. Стороженко І. «Донбаські бандерівці: як нащадки депортованих лемків та бойків створили найменшу громаду на Сході України. 01 жовтня 2020 р. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/30868759.html?fbclid=IwAR3JgD-KZf-JZpEtUpdKH-kEyWVzSrehtZAe-zxw2IYKh03LvEUQqU-_qoE (дата звернення: 05 жовтня 2020).
273. Стус Д. Василь Стус: життя як творчість. Київ : Факт, 2004. 368 с.
274. Тарапон О. Демографічний, національний та соціальний склад населення УСРР-УРСР 1920–1930-х рр. у розрізі повсякденного життя. *Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей*. Вип. 32. С. 126–137.
275. Сушко Р., Левицький М. Хроніка нищення української мови: від доби Романових – до сьогодення. Київ : НРУ, 2012. 65 с.

276. Тарнавський І. С. «Маріупольське відродження» в умовах нацистської окупації. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. Київ : КПП ім. Ігоря Сікорського, 2017. Вип. 45. С. 82–94.
277. Телегуз І. О. Дослідження проблем формування української нації у науковій спадщині Микити Шаповала. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя : ЗНУ, 2014. Вип. 38. С. 321–323.
278. Темірова Н. Р. Про що промовляють монументи Донецька? *Форум краєзнавців Донеччини. Доповіді учасників / За ред. Н. Р. Темірової*. Вінниця–Слов'янськ : ДонНУ імені Василя Стуса. 2020. С. 188–192.
279. Темірова Н. Р. Сучасне освоєння історії Донбасу. Таврійські історичні наукові читання: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 27–28 січня 2017 р. Київ : Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, 2017. С. 90–94.
280. Темірова Н. Р. Формування монументально-меморіального простору Донецька. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2020. Вип. 57. С. 175–189.
281. Тимошенко Д. Василь Стус: людина, яка могла стати поруч із керівниками майбутнього Народного руху України – історик. Донбас.Реалії. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/donbass-realii--vasyl-stus/29437929.html> (дата звернення: 31.01.2021).
282. Тимошенко Д., Стрижова О. «Даже пророссийские не были готовы убивать». Как Россия подавила украинскую весну в Донецке. Донбас.Реалії. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/donetsk-ukrainskiy-miting/31135010.html?fbclid=IwAR0ZREXM2Bi-39opaZgsVPXk2oBB4KA4ISTXuNPN3Uf9B3h9CFBqNroIS3M> (дата звернення: 07.03.2021).
283. Титаренко Д. М. «Просвіта» в період нацистської окупації як чинник громадського життя на сході України (зона військової адміністрації).

- Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Вип.: 22. 2012. 280–285.
284. Титаренко Д. Театр, кіно, періодика, музеї: культурне життя українських областей зони військової адміністрації в 1941–1943 роках. *Україна модерна. Львів-Донецьк: війна переможців і переможених.* № 13. Т. 2. Київ-Львів: Критика, 2008. С. 131–146.
 285. Тихий В. Він був людиною, яка повністю зробила себе. *Тихий Олекса. На перехресті думок* / Упоряд. Л. Огнева. Донецьк : Музей «Смолоскип», 2013. С. 20–23.
 286. Тихий В. Мова як доля. *Тихий Олекса. На перехресті думок* / Упоряд. Л. Огнева. Донецьк : Музей «Смолоскип», 2013. С. 9–19.
 287. Тихий О. Словник мовних покручів / Упоряд. і ред. В. Овсієнко. Донецьк: Товариство ім. Олекси Тихого, 2009. 130 с. URL: http://torba.etnoua.info/files/Oleksa-Tyhyj_Slovnnyk-movnyhpokruchiv_VOvsijenko_2009.pdf (дата звернення: 03.11.2019).
 288. Тихий Олекса. *На перехресті думок* / Упоряд. Л. Огнева. Донецьк : Музей «Смолоскип», 2013. 438 с.
 289. Тищенко М. Відроджувати чи відрубувати Донбас від України хочуть учасники конгресу «За відродження Донбасу»? *Східний часопис.* 1992. № 2. С. 3.
 290. Турченко Г. Імперський проект «Новоросія»: історія і сьогодення. *Схід і Південь України: час, простір, соціум* : у 2 т. Колективна монографія / відп. ред. В. А. Смолій; керівник авт. колективу Я. В. Верменич. Т 1. Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. С. 206–232.
 291. Турченко Г. Історична наука і сучасна гібридна війна Росії проти України. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* Вип. 46. 2014. С. 295–301.
 292. Турченко Г. Ф. Південь в період Української революції: націєтворення чи національна дезінтеграція. *Наукові праці історичного факультету*

- Запорізького національного університету*. Вип. 50. 2018. 56–69. DOI: 10.26661/swfh-2018-50-003
293. Турченко Г., Турченко Ф. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна; [видання 2-е, доп.]. Запоріжжя : «Просвіта», 2015. 180 с.
 294. Турченко Г., Турченко Ф. Проект «Новоросія»: 1764–2014. Ювілей на крові. Запоріжжя : ЗНУ, 2015. 116 с.
 295. Турченко Ф. Г. ГКЧП і проголошення незалежності України: погляд із Запоріжжя. Запоріжжя : Просвіта, 2011. 132 с.
 296. Турченко Ф. Г. Запоріжжя на шляху до себе... (Минуле і сучасність в документах та свідченнях учасників подій). Запоріжжя: Просвіта, 2009. 368 с.
 297. Турченко Ф., Турченко Г. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. 166 с.
 298. «У нас на Донбасі опозиції немає». Український тиждень. 2013. № 22. URL: <https://tyzhden.ua/Magazine/290>
 299. Українське суспільство на шляху до політичної нації: історія і сучасність: колективна монографія / За ред. І. Д. Дудко; Інститут історії українського суспільства ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана». Київ : КНЕУ, 2014. 478 с.
 300. Український рух на Донеччині 1917–1958. Лекція Олександра Добровольського. Історична правда. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/568143de77fc4/> (дата звернення: 26.09.2020).
 301. Федорчук С. «Освіта не може бути підпорядкована місцевій владі». Леонід Громовий про те, чому між випускниками донецьких і львівських шкіл все ще мало спільного і про долю «звичайного» директора школи. Газета День. 2009. № 45. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/library/books/marshrut-no1-vypusk-72-73-luck>] (дата звернення: 04.11.2019).
 302. Фролов М. О. Компартійно-державна номенклатура в Україні в роки колективізації сільського господарства. *Наукові праці історичного*

- факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя : ЗНУ, Вип. 17. 2004. С. 138–150.
303. Хайдеггер М. Бытие и время / Пер. с нем. В. В. Бибихина. Харьков : «Фолио», 2003. 503, [9] с. (Philosophy).
 304. Хайдеггер М. *Время и бытие. Статьи и выступления*. Москва: Республика, 1993. 447 с.
 305. Цвілюк С. А. Духовний код наці: З історії української мови і писемності: Історико-лінгв. етюди. Одеса : Друк, 2007. 408 с
 306. Чабан М. Авраменко (Авраменко-Ірій) Андрій Васильович. URL: <http://pavlogradruth.narod.ru/HTML/Postati/avramenko.htm> (дата звернення: 12.10.2020).
 307. Чабан М. Стасюк Микола Михайлович. URL: <https://gorod.dp.ua/tema/persons/?pageid=2104> (дата звернення: 11.10.2020).
 308. Чирков О. Етнічний чинник в агресії Російської Федерації проти України: етнокультурна історія південно-східних українських земель і сучасні маніпуляції Кремля. *Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики*. Київ : «МП Леся», 2016. С. 109–133.
 309. Чичановський І. О. Північне Приазов'я: політико-правове регулювання національно-культурного розвою. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Історико-філософська серія*. Вип. 3. Мелітополь, 2004. С. 168–176.
 310. Шамайда Т. Рух на Схід. Підтримка українських партій на Сході і Півдні повільно, але неухильно зростає. *Тексти.org.ua*. 08.10. 2013. URL: https://texty.org.ua/articles/48892/Ruh_na_Skhid_Pidtrymka_ukrajinskyh_part_ij_na-48892/
 311. Шандра В. С. Мова як засіб формування національної ідентичності. *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914)*. Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Г. Боряк; упоряд. Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найдено, В. Шандра; НАН України; Ін-т історії України;

- Укрдержархів, ЦДІАК України. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. С. 7–44.
312. Шановська О. А. Загиблі, але нескорені борці за свободу і гідність (Олекса Тихий, Юрій Литвин, Валерій Марченко, Василь Стус). *Zaporizhzhia historical review: Scholarly Works of the Faculty of History, Zaporizhzhia National University*. Vol. 1 No. 51. 2018. С. 120–130.
 313. Шармар О. М. Фабрикація справи «Спілки визволення України» Державним політичним управлінням УСРР. Революції в Україні у XX – XXI століттях: співзвуччя епох. *Матеріали II Міжнародної наукової конференції (Одеса, 6 жовтня 2006 р.)*. Одеса, 2006. С. 129–132.
 314. Шевцова С. Українізація по-московськи: пряник, що став батогом, або як більшовики українців українізували. Укрінформ. Мультимедійна платформа іномовлення України. 08.11.2018. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2575613-ukrainizacia-pomoskovski-pranik-so-stav-batogom-abo-ak-bilsoviki-ukrainciv-ukrainizuvali.html> (дата звернення: 18.04.2020).
 315. Шевчук Ю. В Україні триває небачена русифікація, що межує з расизмом; *Інтерв'ю* Н. Малиновської, «Главком»; 30 серпня, 2016. URL: <https://glavcom.ua/publications/330682-oleksandr-ponomariv-shchob-po-vsij-ukrajini-vidroditi-ukrajinsku-movu-nam-treba-agresivno-jiji-zahishchat.html> (дата звернення: 18.10.2017).
 316. Шпак В. Т. Філософія нашої історії. Черкаси : Брама-Україна, 2009. 304 с.
 317. Шпорлюк Р. Імперія та нації (з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі) / Пер. з англ. Київ : Дух і Літера, 2000. 354 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-7888-05-3/966-7888-05-3.pdf> (дата звернення: 18.11.2017).
 318. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста; пер. з англ. Г. Касьянова. Київ : Основи, 1998. 479 с.
 319. Штейников С. Донбас: психологія безтямного. *Східний часопис*. 1994. Ч. 14 (5 квітня). С. 2.

320. Шубин А. В. История Новороссии. Москва : ОЛМА Медиа Групп, 2014. 479 с.
321. Щур Ю. «Друзі українського народу» з Донбасу, рік 1947. Націоналістичний портал. 22 квітня 2016. URL: <http://ukrnationalism.com/history/2006-druzi-ukrainskoho-narodu-z-donbasu-rik-1947.html> (дата звернення: 25.09.2020).
322. Щур Ю. Молодь Наддніпрянщини у боротьбі за незалежність (1948–1949 роки). URL: <http://ukrpohliad.org/national-memory/molod-naddnipryanshhyny-u-borotbi-za-nezalezhnist-1948-1949-roky.html> (дата звернення: 24.09.2020).
323. Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України: монографія [2-е вид.]. Київ : Кондор, 2004. 738 с.
324. Якубова Л. Жупел «двох Україн»: політичний міф чи об'єктивна етносоціальна реальність? *Схід і Південь України: час, простір, соціум: у 2 т. Т 1. Колективна монографія* / Відп. ред. В. А. Смолій; керівник авт. колективу Я. В. Верменич. Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. С. 286–304.
325. Якубова Л., Головка В., Примаченко Я. Русский мир на Донбасі та в Криму: історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії: Аналітична доповідь / Відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2018. 227 с.
326. Chynczewska-Hennel T. The National Consciousness of Ukrainian Nobles and Cossacks from the End of the Sixteenth to the Mid-Seventeenth Century. *Harvard Ukrainian Studies*. 1986. Vol. 10, Nb 3 (December 1986). P. 377–392.
327. Gibson K. English only court cases involving the U. S. workplace: the myths of language use and the homogenization of bilingual workers' identities. 2004. Hawai'i. P. 3
328. Goble P. Gorbachev and the Soviet Nationality Problem. Friedberg M., Isham H. (eds.) *Soviet Society under Gorbachev*. Armonk, N.Y. : M.E. Sharpe, 1987. P. 76–100.

329. Smith B. Nationalism in Regional and National Ukrainian Politics; [In: L. Kistersky (ed.)]. Security in Eastern Europe: The Case of Ukraine. Brown University, 1994. P. 52.
330. Sytnyk Y. The imposition of the «Russian world» in Ukraine as a means of deformation of the cultural and national identity of the Ukrainians of the Donetsk region. *Zaporizhzhia Historical Review*. No. 53. Vol. 1. 2019. P. 204–209.
331. Sytnyk J., Sytnyk O. Revival of language national consciousness of the Ukrainians of Donetsk region under conditions of “perestroika” and first years of independent Ukraine. *Skhidnoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*. No.15. 2020. P. 196–207.

Електронні ресурси

1. Донбас.Реалії. URL:<https://www.radiosvoboda.org/p/4986.html>
2. Історична Правда. URL: <https://www.istpravda.com.ua/>
3. Diasporiana.org.ua електронна бібліотека. URL: <http://diasporiana.org.ua/>
4. Gazeta.ua. URL: <https://gazeta.ua/>

Додаток А.

Етнічний склад Сталінської округи за переписом 1929 року

	населення	українці	росіяни	греки	німці	євреї	білоруси	татари	поляки
м. Сталіне	105 242	26,2	56,6	0,7	0,4	10,8	1,3	1,4	1,3
м. Дмитріївськ	51 207	28,7	64,3	0,2	0,6	0,6	1,9	1,8	0,5
Авдіївський район	38 266	59,9	38,1		0,2	0,3	0,6	0,2	0,3
Амвросіївський район	46 057	81,4	14,2	0,1	3,3	0,1	0,1	0,1	0,1
Андріївський район	26 736	61,7	1,9	35,6	0,1	0,3		0,1	
Великоянісольський район	22 320	47,7	1,5	43,3	6,6	0,5			
Макіївський район	97 848	42,4	50,0	0,3	1,2	0,2	2,2	2,0	0,5
Маринський район	65 208	52,6	42,2	0,6	0,5	0,4	1,6	0,8	0,5
Павловський район	44 023	96,2	2,6	0,1	0,3	0,3		0,2	
Селідовський район	27 083	79,8	5,0	0,2	13,9	0,4	0,1	0,2	0,1
Старобешевський район	51 794	52,3	17,3	24,2	4,8	0,3	0,1	0,1	0,5
Харцизький район	31 212	65,4	27,8	0,2	4,3	0,1	0,5	0,3	0,2
Чистяковський район	47 066	66,7	27,1	0,1	2,8	0,2	0,6	1,5	0,3
Сталінська округа	654 062	53,3	34,2	5,1	2,2	2,0	1,0	0,9	0,5

Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г.: краткие сводки. М., 1927–1929. Вып. 3: Население СССР. 1927. 67 с. URL: <http://elibrary.shpl.ru/ru/nodes/16539-vyp-3-naselenie-sssr-1927> (дата звернення: 25.11.2020).

Додаток Б.

Рідна мова населення Сталінської округи за переписом 1926 року

	Кількість населення	Рідна мова, %		
		українська	російська	інша
м. Сталіне	105 242	11,1	80,8	8,1
м. Дмитріївськ	51 207	10,4	84,6	5,0
Авдіївський район	38 266	51,9	47,0	1,1
Амвросіївський район	46 057	71,1	23,9	5,0
Андріївський район	26 736	61,4	6,3	32,3
Великоянісольський район	22 320	46,5	7,1	46,4
Макіївський район	97 848	32,2	62,2	5,6
Маріїнський район	65 208	42,3	54,6	3,1
Павловський район	44 023	89,0	9,4	1,7
Селідовський район	27 083	77,9	6,8	15,3
Старобешевський район	51 794	49,0	20,9	30,1
Харцизький район	31 212	55,9	37,8	6,3
Чистяковський район	47 066	57,8	36,4	5,8
Сталінська округа	654 062	43,7	46,3	10,0

Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г.: краткие сводки. М., 1927–1929. Вып. 3: Население СССР. 1927. 67 с. URL: <http://elibrary.shpl.ru/ru/nodes/16539-vur-3-naselenie-sssr-1927> (дата звернення: 25.11.2020).

Додаток В.

Архів української періодики онлайн. Донецька газета. № 32. 25.04.1943. С. 1.

URL: <https://libraria.ua/numbers/176/1588/> (дата звернення: 30.11.2020)

Додаток Г.

Архів української періодики онлайн. Маріупільська газета. № 30. 10.03.1942. С. 1. URL: <https://libraria.ua/numbers/278/8601/> (дата звернення: 30.11.2020)

Додаток Д.

Архів української періодики онлайн. Український Донбас. № 13. 10.03.1942. С. 1.

URL: <https://libraria.ua/numbers/54/1114/> (дата звернення: 10.04.2020).

Додаток Е.

Динаміка чисельності населення найбільших міст Донецької області згідно даних переписів

Костянтинівка	Єнакієве	Слов'янськ	Краматорськ	Горлівка	Макіївка	Маріуполь	Донецьк	
10 901	13 749	21 410	6 476	11 476	15 509	28 707	32 023	1923
▲	▲	▲	▲	▲	▲	▲	▲	
25 404	24 291	28 385	12 305	23 149	51 436	40 825	105 739	1926
▲	▲	▲	▲	▲	▲	▲	▲	
95 807	88 566	77 842	94 114	181 448	241 897	221 529	466 268	1939
▼	▲	▲	▲	▲	▲	▲	▲	
88 723	92 306	82 784	115 385	292 616	357 575	283 570	704 821	1959
▲	▼	▲	▲	▲	▲	▲	▲	
105 446	92 131	124 183	149 832	335 064	392 250	416 927	878 590	1970
▲	▲	▲	▲	▲	▲	▲	▲	
112 020	114 163	140 256	178 163	336 487	436 020	502 581	1020 799	1979
▼	▲	▼	▲	▲	▼	▲	▲	
107 562	120 332	135 300	198 094	338 106	430 201	518 933	1109 102	1989
▼	▼	▼	▼	▼	▼	▼	▼	
95 111	103 997	124 829	181 025	292 250	389 589	492 176	1016 194	2001
▼	▼	▼	▼	▼	▼	▼	▼	
76 065	81 054	116 694	162 811	254 416	351 820	458 533	949 825	2014

Сніжне	Мирноград	Шахтарськ	Торез	Харцизьк	Дружківка	Покровськ	Бахмут	
...	...	...	1 095	3 586	3 432	8 203	28 904	1923
...	...	...	▲	▲	▲	▲	▲	
...	...	...	1 936	5 104	5 747	11 335	37 354	1926
...	...	...	▲	▲	▲	▲	▲	
16 156	9 642	9 542	49 451	13 622	31 781	29 617	55 409	1939
▲	▲	▲	▲	▲	▲	▲	▲	
25 674	15 343	37 687	91 549	33 641	43 124	47 974	60 626	1959
▲	▲	▲	▲	▲	▲	▲	▲	
63 981	20 832	65 389	92 897	51 076	53 338	55 044	82 342	1970
▲	▲	▲	▲	▲	▲	▲	▲	
65 767	58 793	69 952	87 209	57 559	64 310	59 864	87 084	1979
▲	▲	▲	▲	▲	▲	▲	▲	
68 857	63 254	73 854	88 049	67 916	73 723	72 859	90 279	1989
▲	▲	▲	▲	▲	▲	▲	▲	
58 496	54 787	59 589	72 346	64 175	64 557	69 154	82 916	2001
▲	▲	▲	▲	▲	▲	▲	▲	
48 003	49 519	50 468	56 993	58 641	59 596	64 533	77 474	2014

URL: <http://pop-stat.mashke.org/ukraine-cities.htm> (дата звернення: 30.10.2020)

Додаток Ж.

1990 рік, «Курінь» святкує Івана Купала у с. Прелесному Слов'янського р-ну
Донецької обл. (колишня козацька слобода Весела)

Фото зі сторінки спільноти «Донецький Курінь» URL:

<https://www.facebook.com/IstorikoEtnograficneTovaristvoKurin/photos/a.479368752110989/564205790293951> (дата звернення: 30.11.2020)

Додаток И

«Свято козацької звияги», яке щорічно проводило «Азовське козацьке військо»;
Донецьк, 2006, фото з родинного архіву Ю. В. Ситник

Додаток К

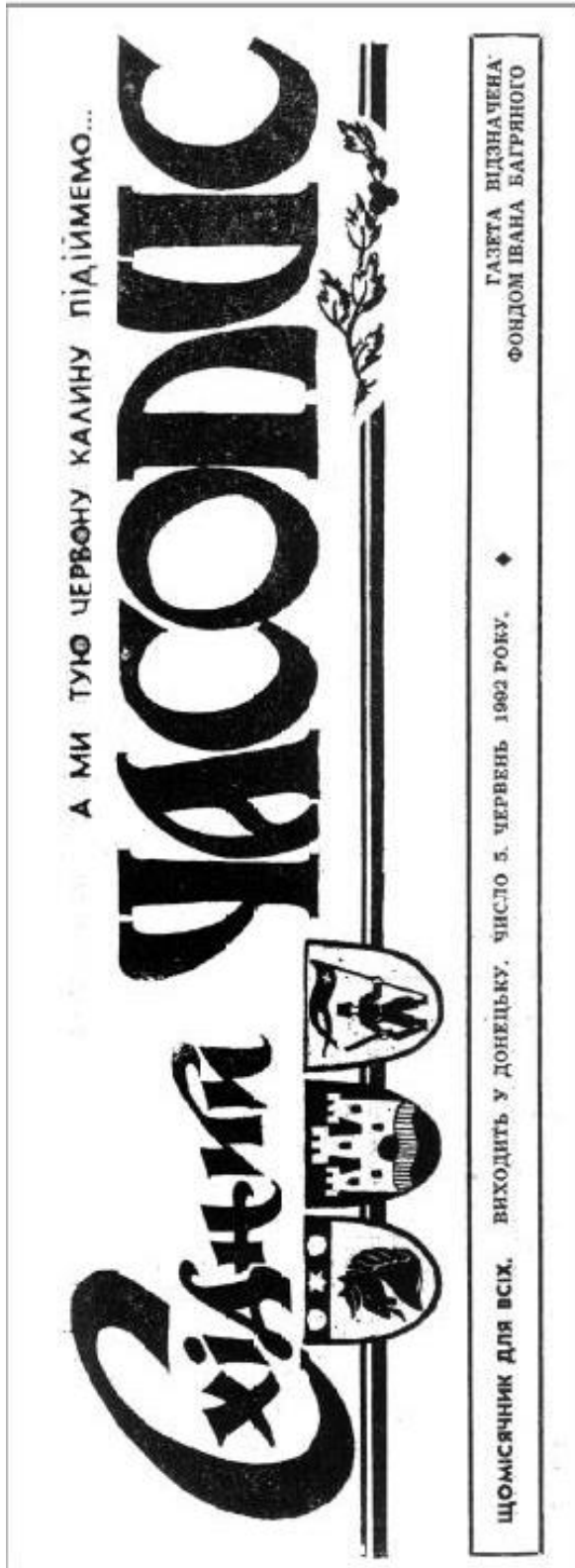

Фото зі сторінки спільноти «Східний Часопис» URL: <https://www.facebook.com/Східний-часопис-286736491661671> (дата звернення: 30.11.2020)

Додаток Л.

Про кількість та склад населення Донецької області
за підсумками Всеукраїнських переписів населення різних років

№	Національність	1926		1939		1959		1970		1979		1989		2001
1	Українці, %	61,6	▼	59,3	▼	55,6	▼	53,1	▼	50,9	▼	50,7	▲	56,9
2	Росіяни, %	24,6	▲	31,2	▲	37,6	▲	40,6	▲	43,2	▲	43,6	▼	38,2

URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/donetsk/> (дата
звернення: 30.11.2020)

Додаток М

Рівень українізації шкільної освіти в різних областях України

Мова навчання, %					Рідна мова за переписом 1989 року, %	Рідна мова за переписом 2001 року, %	Етнічний склад за переписом 1989 року, %	Етнічний склад за переписом 2001 року, %
Навчальний рік	1996	1998	2000	2003				
Запорізька область								
українська	33,5	39	45	54	49,3	50,2	63,1	70,8
російська	66,5	61	55	46	48,8	48,2	32,0	24,7
Дніпропетровська область обл.								
українська	50	59	67,5	75,5	-	67	71,6	79,3
російська	50	41	32,5	24,5	-	32	24,2	17,6
Донецька область								
українська	8	11	14	22	30,6	24,1	50,7	56,9
російська	92	89	86	78	67,7	74,9	43,6	38,2
Луганська область								
українська	10	13,5	17	26	34,9	30,0	51,9	58,0
російська	90	86,5	83	74	63,9	68,8	44,8	39,0

За даними Міжнародного інституту гуманітарно-політичних досліджень
<http://www.igpi.ru/info/people/malink/1111152776.html> (дата звернення:
 20.11.2020)

Додаток Н

Світлини з мітингів березня 2014 року, Донецьк

URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30485998.html> (дата звернення: 13.03.2021)